

GENOCIDAS^{IR}

LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO IR REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRAS

REZISTENCIJA

2005 1(17)



ISSN 1392-3463

GENOCIDAS IR
REZISTENCIJA



GENOCIDAS IR REZISTENCIJA



2005 1(17)

LIETUVOS
GYVENTOJŲ
GENOCIDO IR
REZISTENCIJOS
TYRIMO
CENTRAS

VILNIUS 2005

R e d a k c i j o s k o l e g i j a :

Vyriausioji redaktorė

DALIA KUODYTĖ

Mokslinis redaktorius

ARVYDAS ANUŠAUSKAS

Nariai:

KĘSTUTIS K. GIRNIUS („Laisvosios Europos“ radijas, RFE/RL)

ALGIRDAS JAKUBČIONIS (Vilniaus universitetas)

KÄRLIS KANGERIS (Stokholmo universiteto Baltijos studijų departamentas, Švedija)

ANTANAS KULAKAUSKAS (Vytauto Didžiojo universiteto
Politikos mokslų ir diplomatijos institutas)

BRONIUS MAKASKAS (Lenkijos mokslų akademijos Istorijos institutas)

HEINRIHS STRODS (Latvijos okupacijos muziejus, Latvijos universitetas)

SAULIUS A. SUŽIEDĖLIS (Milersvilio universitetas, JAV)

JOACHIM TAUBER (Nordost institutas Liuneburge, Vokietija)

ANTANAS TYLA (Lietuvos istorijos institutas)

VYTAUTAS TININIS (Generolo Jono Žemaičio Karo akademija)

LIUDAS TRUSKA (Vilniaus pedagoginis universitetas)

Turiny – Contents

STRAIPSNIAI – ARTICLES

Margarita Matulytė

Lietuvių fotografijos meno raiška kultūros sovietizavimo kontekste
(1958–1970 m.) 7

Expression of Lithuanian Photographic Art in the Context of Cultural
Sovietisation (1958–1970) 34

Irina Černeckaitė

Sovietinė kino dokumentika Lietuvoje: istoriniai ir ideologiniai kontekstai
(1963–1988 m.) 35

Soviet Documentary Films in Lithuania: Historical and Ideological Contexts
(1963–1988) 50

Hektoras Vitkus

Istorinė atmintis ir holokaustas: problemos samprata 51

Historical Memory and the Holocaust: Perception of the Problem 65

Arūnas Bubnys

Kauno ir Vilniaus getų žydų policija (1941–1944 m.) 66

The Jewish Police in the Kaunas and Vilnius Ghettos (1941–1944) 85

Valentinas Brandišauskas

Holokaustas Kėdainių apskrityje 87

Holocaust in the District of Kėdainiai 99

STUDENTŲ STUDIJS – STUDENTS' RESEARCH

Andrius Skorupskas

Sovietinės ideologinės cenzūros raida Lietuvoje (1964–1989 m.) 100

Development of Soviet Ideological Censorship in Lithuania (1964–1989) 127

ATMINTIS – MEMORY

Janina Šyvokienė

Antanas Kraujelis – paskutinis Aukštaitijos partizanas 128

KRONIKA – CRONICALS 162

KNYGOS – BOOKS 168

MŪSŲ AUTORIAI – OUR AUTHORS 171

Margarita Matulytė

Lietuvių fotografijos meno raiška kultūros sovietizavimo kontekste (1958–1970 m.)

Straipsnyje analizuojamos fotografijos meno tendencijos, jų formavimo ir valdymo ideologija postalininiu laikotarpiu. Tęsiant sovietmečio fotografijos tyrimų publikacijas, chronologiškai bei nuosekliai gilinamasi į procesus, kuriuos tiesiogiai veikė bendri sovietinės kultūros pokyčiai. Aptariant lietuvių fotografijos raidą politinių įvykių kontekste, pastebėta tiesioginė kūrybos priklausomybė nuo partinių direktyvų bei kryptinga pozityvaus sovietinės ideologijos įvaizdžio kūrimo programa.*

IVADAS

Aptarimui pasirinktos chronologinės ribos žymi antrąjį lietuvių sovietinės fotografijos laikotarpį ir viešos kolektyvinės kūrybinės raiškos pradžią – 1958 m. prie LSSR žurnalistų sąjungos buvo įkurta fotografijos sekcija, o nuo 1969 m. fotografų veiklą centralizuotai koordinavo LSSR fotografijos meno draugija. Pirmaisiais sovietmečio dešimtmečiais sukaupą kūrybinį potencialą atspindi 1970-aisiais suburtų fotomenininkų darbų publikacijos leidiniuose ir parodose.

Vieši svarstymai metraščiuose „Lietuvos fotografija vakar ir šiandien“, kasmetiniuose fotografų seminaruose, autorių retrospektyvos

albumų įvadiniuose straipsniuose sukuria neadekvatų bendrai sovietinės kultūros sampratą požiūrį. Įvairiais aspektais nagrinėjant meninės raiškos procesus, yra idealizuojama ir perdėtai vertinama lietuvių fotografų nepriklausoma kūrybos ideologija, kuri nesiejama su totalitarinėje valstybėje reglamentuota idėjų sklaida. Nesąmoningai, neįsigilinant į istorinį kontekstą, yra neatskirama, o dėl to iškraipoma fotografijos turinio bei jo traktavimo motyvacija sovietmečiu ir dabar. Paskelbti šia tema išsamesni tekstai¹ yra daugiau registracinio pobūdžio ir neatitinka mokslinių standartų, be to, faktografinis raidos rekonstravimas pristatomas be istorinių sąlygų analizės, todėl sukuriamas autonomiškai funkcionavusios respublikinės, Maskvos įtakos neveikiamos fotografijos įvaizdis. Operuojant sovietmečiu daugiausia rusų kritikų suformuluotais teiginiais apie lietuviškosios fotografijos išskirtinumą, nemėginta kritiškiau pažvelgti į anuomet diegto pozityvaus vertinimo ištakas bei apmąstyti visose kultūros srityse vyravusias bendras tendencijas.

Straipsnyje, remiantis LSSR žurnalistų sąjungos ir LSSR fotografijos meno draugijos archyviniais dokumentais, tikslintos organizacijų steigimo, veiklos nuostatos, analizuoti posėdžių protokolai, personalijų bylos, Glavli-

* M. Matulytė, „Sovietinės fotografijos funkcijos ir specifika 1940–1953 m.“, *Genocidas ir rezistencija*, 2003, Nr. 2(14), p. 69–101.

to vizuoti parodų sąrašai. Dokumentuose užfiksuoti faktai patikslina oficialiai Lietuvos fotomenininkų sąjungos bei atskirų fotografų individualiai plėtojamą sampratą apie raiškos galimybes, jų varžymo mechanizmus, fotomeno prioritetus.

Mąstant apie visų kultūros sričių sovietizaciją, iškyla klausimas, ar lietuvių fotografija galėjo būti išskirtinis reiškinys, juo labiau konfliktuojantis su bendra ideologine sistema. Jos vaizdinės kalbos forma ir turinys tiesiogiai priklausė nuo partinių direktyvų suformuotų nuostatų, todėl net išsivadavusi iš formalios dokumentikos fotografija netapo grynuoju menu, jos meninė kalba buvo sąmoningai nukreipta viena linkme – kurti pozityvios socialistinės santvarkos įvaizdį ir pristatyti jį pasaulyje. Vengiant subjektyvios nuomonės bei klaidingų išvadų apie vykusius fotografijoje procesus, buvo atlikta pirmųjų LSSR fotografijos meno draugijos narių ir jų darbų, sukurtų aptariamam laikotarpiui bei eksponuotų užsienyje, sąrašų statistinė analizė. Mėginta aiškintis, koks kontingentas (pagal profesiją, išsilavinimą bei kitus požymius) atstovavo menui, kokios fotografijos reprezentavo sovietinę Lietuvą, kartu ir Sovietų Sąjungą užsienyje. Darbai įprasmina fotografų deklaruojamą identitetą, o jų atranka parodoms atskleidžia sovietinės ideologijos įtaką jų mentalitetui.

Pasitelkus nagrinėjamo laikotarpio centrinę bei respublikinę spaudą, ieškota fotografijos meno ir su šia sritimi susijusių įvykių aktualizavimo, taip pat politinio ir visuomeninio rezonanso. Susipažinus su fotodarbu publikacijų retrospektyva, neaptikta nė vieno totalitarinį režimą demaskuojančio, neigiamus reiškinius atskleidžiančio kadro. Tik šiandieninės įžvalgos atranda ano meto fotografijose disidentinę potekstę. Lyginant komunistų partijos direktyvas su centrinio fotografijos spaudos organo „Sovetskoje foto“ deklaruojamomis nuostatomis, pastebėta hierarchinė sąveika, kurią be išimties atspindėjo ir Lietuvos fotografų darbai.

SOVIETINIO FOTOGRAFIJOS MENO FORMAVIMO POLITIKA

Josifo Stalino įtvirtinto socialistinio realizmo metodai, taikyti fotografijai, padarė akivaizdžią įtaką tolesnei šios srities plėtotei. Teisė kurti fotografijos meną buvo suteikta fotožurnalistams ir mėgėjams; būtent šios grupės sudarė pagrindinį potencialą ir „atlydžio“ metais. Modifikuotas ir sąlyginai išlaisvintas realistinis vaizdavimas iš tikrųjų išsaugojo pirminę ideologiją, padedančią stiprinti tą pačią sovietinę sistemą. Kultūros politikoje laviruota, prisitaikant prie naujojo vadovo Nikitos Chruščiovo kreipiamo kurso, kuriam apibrėžti prireikė kelerių metų. Dar 1955-ųjų rudens buvo pakartotinai išleistas J. Stalino kultą šlovinantis „Trumpas VKP(b) istorijos kursas“, gruodžio mėnesį su didžia pagarba pažymėta Vado gimimo diena, o atidarant SSKP XX suvažiavimą 1956 m. vasario 14 d. pagerbtas J. Stalino atminimas. Trejus metus užtrukusi ideologinių struktūrų kaita ir kadru aukščiausiuose partijos ešelonuose rokiruotė varžė visus procesus. Fotografija, kaip ir kitos kultūros sritys, merdėjo. Dirbta inertiškai, taikant senus patikrintus metodus, nesi-stengta permąstyti kad ir trumpos sovietinės retrospektyvos, nerengta parodų, neviešinta geidžiamų perspektyvų.

Tačiau net tuo laikotarpiu, 1955-aisiais, išleistas vienas geriausių sovietmečiu architektūros fotoalbumų „Vilnius: Architektūra iki XX amžiaus pradžios“. Pasinaudojant susilpnėjusiu politiniu diktatu, solidžiai prabilta apie kultūros paveldą. 194 įvairių autorių fotografijos be ideologinių ar ateistinių užuominų nuosekliai atspindėjo architektūros raidą. 15 tūkst. egzempliorių tiražas (knygą sudarė A. Janikas, apipavidalino dailininkas Eduardas Jurėnas) buvo greitai išpirktas ir jau 1958-aisiais pakartotinai išleistas šiek tiek sumažintu formatu, bet padidėjusia apimtimi (206 fotografijos). 1955 m. albumo recenzijoje įžvalgiai pažymėta, kad leidėjams pavyko atskleisti

architektūrinių miesto formų įvairovę bei tapybiškumą, tačiau vienas menotyrinio teksto sakiny s sugražina į sovietinę tikrovę: „Visa tai pateikta lietuvių ir rusų kalbomis, ir tai reikia vertinti ypač teigiamai, nes albumas tampa prieinamas visiems Tarybų Sąjungos skaitytojams“². Knygos populiarumas rodo, kad visuomenė iš tikrųjų buvo išsiilgusi neideologizuotų prasmingų tekstų ir vaizdų. Fotografams tai buvo ryškus kūrybinių galių įkūnijimo pavyzdys.

Tačiau uždaras SSKP XX suvažiavimo posėdis, įvykęs 1956 m. vasario 25-osios naktį, iš esmės nepakeitė ideologijos ir jos kuriamos sistemos. J. Stalino kulto pasmerkimas nebuvo susijęs su demokratijos kūrimu, o turėjo padėti įsitvirtinti naujai diktatūrai. Paskelbti represijų faktai ir atviras jų aptarimas buvo didžiulis lūžis valstybės gyvenime; tuo pasinaudojusi kūrybinė visuomenė pradėjo reikštis daug drąsiau. Buvo pripažinta, kad fotografija J. Stalino valdymo laikotarpiu patyrė nuosmukį. Pradėta atvirai kritikuoti tuo metu įsivyravusius reikalavimus fotografijos žanrams ir kompozicijai. Sovietinės fotografijos tradicija jau nebesieta su šabloniniu statistinio turinio atskleidimo kanonu, tačiau naujų išraiškos formų paieška buvo varžoma baiminantis „pūvančio“ kapitalizmo įtakos. Dabar pavojus grėsė ne viduje – pokario metais nubrėžtos gairės bei išugdyta sovietinio mentaliteto fotografų karta buvo patikima ir kontroliuojama; labiau baimintis imperializmo neva rengiamų ideologinių diversijų, abstrakcionizmo, dekadanso bei kitų neigiamų reiškinių įtakos jaunam sovietiniam fotomeniui. Tad kritikuojant iki 1953-ųjų kultivuotus fotomeno standartus, iš tikrųjų nepasiūlyta nieko naujo. Sovietinės fotografijos teoretikai ragino fotografus daugiau dėmesio kreipti į reportažo žanrą, kuris teikia dideles novatoriškumo galimybes ir yra tinkamas vaizduoti gyvenimą socialistinio realizmo metodu. Aiškinta, kad kuo vaizdas paprastesnis, tuo jis įdomesnis ir geresnis, mokyta pastebėti svarbius dalykus

nereikšminguose, sudėtingus – paprastuose, būti įvykių sukuryje ir dirbti – fiksuoti be išankstinio pasirengimo. Diegiamą fotografijai socialistinio humanizmo propagandą teoretiškai grindė visišku individo ir sistemos interesų sutapatinimu.

Puoselėtą viltį, kad bus galima kurti nepriklausomai, nesidairant į meno partiškumo principus, išsklaidė 1957 m. rugpjūčio 28 d. „Pravdoje“ paskelbta N. Chruščiovo direktyva „Už glaudžius literatūros ir meno ryšius su liaudies gyvenimu“, kuri iš esmės niekuo nesiskyrė nuo J. Stalino nuostatų ir tiesiogiai tęsė ideologizuotą kūrybinių procesų valdymą. Tokiomis idėjinių deformacijų aplinkybėmis sovietinėje visuomenėje atsirado naujas reiškinys – disidentinis judėjimas. Tačiau fotografija kaip deklaratyvi ar dokumentuojanti pasipriešinimo forma nebuvo išnaudota. Kylantis lietuvių fotografų sąjūdis buvo pasirengęs spręsti kūrybinės raiškos atsinaujinimo problemas bei gilintis į bendrąsias žmogiškas temas, neprieštaraujančias humanistinės visuomenės kūrimo komunistiniais pagrindais principams.

Tai buvo ne tik susitaikymas, bet ir tam tikra idėjinė adaptacija. Įtakos turėjo smarki propaganda, kūrusi demokratėjančios valstybės įvaizdį – reabilituotos J. Stalino režimo represijų aukos, apkarpytos partinio ir valstybinio aparato privilegijos, atviresnė visuomenė. Kartu blokuota arba dozuota informacija apie totalitarinio režimo išpuolius: kitminčių disidentų persekiojimą, sankcionuotą kovą su naujomis tendencijomis kultūroje ir mene, 1956 m. ginkluotą intervenciją į Vengriją, 1962 m. sušaudytą Novočerkasko darbininkų demonstraciją ir kitus įvykius. Pagaliau vieniems imponavo, o kitų netrikdė populistiniai šūkliai pavyti ir aplenkti Ameriką arba per 20 metų sukurti komunizmą. Sovietinio piliečio formavimo esmę tiksliai apibūdino SSKP CK generalinis sekretorius N. Chruščiovas 1963 m. birželio partiniame plenume: „Visomis ideologinėmis priemonė-

mis vykdoma kova yra atvira ir slapta kova dėl kiekvieno žmogaus minčių, jausmų ir sielos“.

Tokiomis aplinkybėmis lietuvių fotografų žvilgsnis į darbo ar kaimo žmogų, gamtos ar meilės temas atrodė kaip pozityvi ir tvirta socialistinė pozicija, kuri nesikirto su „atlydžio“ fotografijos gairių kūrėjų devizu: „Tarybinis fotožurnalistas – teisingas didžiosios epochos metraštininkas, ateities žvalgas“³. Fotografijos menas tebebuvo traktuojamas kaip fotožurnalistų meninė dokumentacija, todėl 1958 m. pradžioje oficialiai net nesvarstytas. Respublikiniame literatūros ir meno darbuotojų aktyvo susirinkime aptarti Sovietų Lietuvos kūrybinių darbuotojų uždaviniai stiprinant literatūros ir meno ryšius su gyvenimu. Tarp dalyvavusių rašytojų, kompozitorių, dailininkų, teatralų nebuvo nė vieno fotografo, o LSSR kultūros ministro Juozo Banaičio pranešime, gana detaliai gvildenančiame visas meno sritis, nė žodžiu nepaminėta fotografija, nors ir fotografams be išlygų galiojo suvažiavimo išskelti uždaviniai: „Pakelti viso mūsų ideologinio darbo lygį, šventai saugoti ir ginti meninėje kūryboje komunistinio partiškumo ir liaudiškumo principus, negailestingai kovoti prieš buržuazinės ideologijos pasireiškimus, nuosekliai demaskuoti imperialistinės buržuazijos ideologiją, nenuilstamai auklėti darbo žmones komunizmo dvasia, raunant kapitalizmo liekanas iš žmonių sąmonės“⁴.

Vienas reikšmingiausių įvykių, paskatinsiu permąstyti fotografijos paskirtį bei galimybes, buvo amerikiečio fotografo Edwardo Steicheno 1955 m. Niujorke surengta ir daugelyje pasaulio šalių parodyta paroda „Žmonių giminė“⁵. E. Steichenas, pasitelkęs fotografų iš 68 valstybių 500 sukurtų darbų, konceptualiai atskleidė universalią humanistinę gyvenimo filosofiją, ignoruodamas skirtingų ideologijų konfrontaciją, išreiškė bei pavadinimu pabrėžė bendrus ir amžinus egzistencinius dalykus. Pasak autoriaus, su „didingiausia visų laikų paroda“ sovietiniai piliečiai tu-

rėjo galimybę susipažinti 1959-ųjų vasarą Maskvoje. Sprendimą leisti surengti tokią parodą lėmė 1958 m. sausio 27 d. JAV ir SSRS pasirašyta Kultūros sutartis. Tai buvo pirmasis mėginimas pralaužti „geležinę uždangą“ keičiantis informacija ir kultūra. Viena iš priemonių buvo parodos – 1959 m. vasarą sovietinė paroda išvežta į Niujorką, o amerikiečiai Maskvoje, Sokolnikų parke, parodė „Žmonių giminę“. Ekspozicija sieta su JAV viceprezidento Richardo Nixono vizitu į Sovietų Sąjungą. Atidarymas, pagarsėjęs R. Nixono ir N. Chruščiovo ginču – kieno virtuvė geresnė: amerikiečių ar sovietinė, – politikų vadinamas „virtuvinių debatais“. Svarbiausia, kad buvo atvirai reiškiamos priešingų politinių sistemų idėjos. Aukščiausiu politiniu lygmeniu svarstyta ir „praleista“ paroda sukėlė didžiulį atgarsį, ypač tarp sovietinės fotografijos kūrėjų. Pažadintas sąmoningumas ne vienus metus audrino fotografų vaizduotę, skatino mėginimus „prabilti“ naujai ir laisvai.

Tačiau nekintančias sovietinės kultūros vertybes priminė ir pabrėžė 1961 m. įvykusio SSKP XXII suvažiavimo programa, kuri literatūrai ir menui išskėlė uždavinius realiai bei meniškai vaizduoti socialistinę tikrovę. Atsiliepdamas į partijos nurodymus, leidinys „Sovetskoje foto“⁶ išaiškino fotografams naujų direktyvų esmę: išliko reikalavimas teisingai ir įkvėptai rodyti didžius liaudies darbus, tačiau kurti šiuolaikiškai, vengti protokolinių kadry, abejingo ir formalaus fakto atspindėjimo. Šiuolaikiškas temos atskleidimas tiesiogiai sietas su partiškumo ir liaudiškumo principų įgyvendinimu. Pagrindine sovietinio fotomeno tema turėjo tapti partijos ir liaudies vienybė bei komunizmo statybos pergalė. Iš esmės ideologai suformulavo absurdišką nuostatą – kas leidžiama, tas draudžiama: kiekviename gyvenimo reiškinyje fotografai buvo raginami ieškoti ko nors naujo (antraip kūryba būtų betikslė ir neturininga), tačiau atradinti naujus realybės bruožus galėjo tik „giliai“ suprantantys komunistų partijos politi-

ką, tiesiogiai ją vykdantys ir savo kūrinuose propaguojantys kūrėjai. Tokios tendencijos vyravo visose socialistinės stovyklos šalyse. Čekų fotožurnalistų sekcijos pirmininko Karelo Gajeko oficiali pozicija, paskelbta straipsnyje „Mūsų kelias – socialistinis realizmas“, pataikavo Maskvos suformuluotoms nuostatom: „Dauguma čekų fotografų sugeba bliviai mąstyti ir turi pakankamai skonio, kad atmestų abstrakcionizmą, formalizmą ir neturiningumą“⁷.

„Atlydžiu“ suformuotas fotografijos funkcionavimo sampratos dualizmas išplėtė vaizdo traktavimo galimybes, tuo sudarydamas palankias sąlygas reikšti subjektyvias ir sunkiai cenzūruojamas idėjas. Vienas ryškiausių to laikotarpio autorių Adauktas Marcinkevičius išnaudojo šias „lengvatas“ daugiareikšmei fotografinei kalbai. Cenzūros praleisti jo darbai „Darbininkas“ (1958 m.), „Skeptikai“ (1959 m.) atveria sudėtingą žmogaus vidinį pasaulį, kurio neįmanoma apibrėžti siaura sovietine ideologija. Formaliai patenkinantis nuostatą realiai vaizduoti darbo žmogų natūralioje aplinkoje, autorius pastebi ir sprendžia daug gilesnes problemas, provokuodamas ieškoti socialinio konflikto, kurį neišvengiamai sukuria kiekviena, o juo labiau totalitarinė sistema. Šioje laisvesnėje raiškos terpėje pradėjo kurti Algimantas Kunčius, Vilius Naujikas, Romualdas Rakauskas, Antanas Sutkus ir kiti.

Laikotarpio dvasią atitiko fotopublicistikos žanras. Vaizdinį siužetą fotografai atskleisdavo emocionaliai, su įkvėpimu ir pilietiškai, tuo išreiškdami poziciją – ne stebėjimą, o aktyvų dalyvavimą kolektyviniame gyvenime, ir suteikdami meninei fotografijai idėjinį kryptingumą. Ryškus pavyzdys – LSSR dvidešimtmečio proga 1960 m. išleista knyga „Lietuva, šalis gražioji“. Meninės fotografijos rinktinė buvo kur kas mažiau ideologizuota negu dešimtmečiui (1950 m.) skirtas albumas. Dailininko Vytauto Kalinausko sukurtas maketas ir puiki iliustracijų atranka

tarsi neutralizavo „raudonąją“ balastą, nesu-reikšmino formalių jubiliejinių privalomųjų elementų. Akivaizdu, kad nemaža fotografijų dalis buvo pasiskolinta iš žurnalų redakcijų, tačiau albumą papildė ir naujai sukurti darbai. Septyniolikos autorių 309 fotografijos pristatė įvairius respublikos regionus. Sklandžiai rutuliojamą vaizdinį pasakojimą gero-kai sumenkinio tekstas. Įvado autorius fotografų vardu kvietė pakeliauti po Sovietų Lietuvą, tačiau, prieštaraudamas pažintinių albumų sudarymo logikai, ignoravo faktografiją ir visiškai neįvardijo vietų ar objektų. Albumo struktūra ir iliustracijų išsklotinė (atvertimai – frazės) primena pionieriškas skandutes. Tai „atlydžio“ laikotarpio produktas, persmelktas sovietinio pseudoromantizmo.

Ryškesnė takoskyra tarp žurnalizmo ir meno atsirado septintajame dešimtmetyje. 1964 m. Leonidui Brežnevui perėmus šalies politinį valdymą, kultūros politika iš esmės nepasikeitė. Priešingai, išryškėjo stagnacinis požiūris į kūrybinius procesus, netoleruojantis dvigubų standartų, tačiau neišvengiamai juos skatinantis. Dokumentika suformalėjo, o menas sustiprėjo, išsiplėtė temų diapazonas. Iš oficialios tribūnos meno darbuotojams buvo kartojamos senos tiesos, kad partija siekia telkti pažangiąsias kūrybines jėgas, neleisti menininkams beprasmiškai eikvoti savo kūrybinių jėgų formalistiniams klaidžiojimams, ugdyti ištikimybę materializmui ir dialektikai, o svarbiausia – „negali būti jokių tiltų, jungiančių komunistinę ir buržuazinę pasaulėžiūrą“⁸. Tuo tarpu menininkai viešai diskutuodavo profesiniais klausimais, vis dažniau sugretindavo lygiateises meno sritis: „Šiandien fotografija ir dailė eina savarankiškais keliais, ir niekas neabejoja jų egzistavimo teisėmis. Priešingai, fotografija daugeliu atvejų naudojosi tuo, ką, gilindama savo specifiką kompozicijos, ritmo, formos ieškojimų srityje, atrado dailė. Fotografijos esmė – regimojo pasaulio fiksavimas; čia jos galimybės neribotos“⁹.

Tačiau iš tikrųjų galimybės buvo ribojamos, tiksliau – valdomos ir nukreipiamos. Kiekviena partinė direktyva neišvengiamai buvo skiriama kuriai nors socialistinio gyvenimo sričiai. Reportažinė fotografija direktyvų vykdymą dokumentavo tiesiogiai, tačiau ne mažiau „dienos aktualijos“ išvelgiamos ir mene. Sutapimas, o gal greičiau dėsningas sistemos reiškinybės buvo tai, jog septintojo dešimtmečio pabaigoje pagrindiniu lietuvių fotomenininkų objektu tapo kaimas. Pažymėtina, kad SSKP XXIII suvažiavimo (1966 m. kovo 29–balandžio 8 d.) programoje akcentuoti kaimo buities kultūros kėlimo bei miesto ir kaimo suartėjimo klausimai. Būtent ši tema tapo vienijančia kūrybine programa ir po 1969 m. surengtos devynių lietuvių fotografų parodos Maskvoje buvo įvardyta kaip Lietuvos fotografijos mokyklos pagrindas*. Sunku pasakyti, ar fotografai pataikavo partinėms nuostatoms, ar tai buvo tik natūralus poreikis sugrįžti prie savo ištakų. Gana drąsiai ir tiesiai apie daugiareikšmę tuo laikotarpiu fotografijos misiją „9 Lietuvos fotografų“ parodos katalogo įvade rašė Vincas Kisarauskas: „Fotografija ir tarnauja, ir laukia. Fotografija kovoja už tiesą ir kaip niekas kitas yra melo bei šmeižto įrankis“¹⁰.

MENĄ KURIA FOTOŽURNALISTAI

1957 m. įsteigta SSRS žurnalistų sąjunga ir pradėta steigti jos padalinius. Jau po metų Lietuvos SSR žurnalistų sąjungoje, taip pat kaip ir kitose respublikose, buvo įkurta fotografijos sekcija, kuri nuo 1958 m. rugsėjo 26 d. vienijo respublikos fotožurnalistus, fotografus profesionalus ir mėgėjus bei koordinavo jų kūrybinę veiklą¹¹. Pirmąją fotosekcijos valdybą sudarė tuometinis „Jaunimo greitų“ redakcijos bendradarbis, Lietuviškosios

tarybinės enciklopedijos fotolaboratorijos vedėjas A. Marcinkevičius (pirmininkas), Žemės ūkio statybos projektavimo instituto inžinierius S. Lukošius (pavaduotojas), žurnalo „Tarybinė moteris“ fotokorespondentas Juozas Grikienis (sekretorius) bei fotografai, atstovaujantys Kauno, Klaipėdos, Panevėžio, Šiaulių, Vilniaus rajonams¹². Jau pirmaisiais veiklos mėnesiais fotosekcija aktyviai dalyvavo rengiant parodas, inicijavo fotobūrelių steigimą. Iki Lietuvos fotografijos meno draugijos įkūrimo tai buvo pagrindinė ir gana įtakinga organizacija, kuri rūpinosi fotomeno sklaida tiek respublikoje, tiek už jos ribų.

Pirmoji besiburiančių į Žurnalistų sąjungos sekciją Lietuvos fotografų kolektyvinė meninės fotografijos paroda surengta sekcijos įsteigimo išvakarėse 1958 m. rugsėjo 17 d. Vilniaus kraštotyros muziejuje¹³. Oficialus šio renginio, skirto VLKJS 40-mečiui (spalio 29 d.), organizatorius buvo LLKJS Centro komitetas, tačiau inicijavo patys fotografai ir ypač A. Marcinkevičius. Palyginus su 1952 m. „Švyturio“ redakcijos surengta fotožurnalistų kūrinių, tik dėl laikotarpio specifikos nevadintų meninės fotografijos darbais, paroda, ši susilaukė platesnio atgarsio. Joje eksponuota apie 130 portretinių, peizažinių, reportažinių monochrominių bei spalvotų fotografijų. Ypatingo lankytojų dėmesio sulaukė ir vertinimo komisijos pirmąją premiją buvo pažymėti alytiško Vytauto Stanionio sukurti „Dzūko“ ir „Dzūkės“ portretai¹⁴. Antroji premija paskirta A. Marcinkevičiui už fotografijas „Natiurmortas“, „Skeptikai“, „Polietaus“. Prieštaringai komentuoti Virgilijaus Juodakio darbai, iš kurių „Greitajam praėjus“ ir „Nauji laidai“ taip pat pažymėti ant-
raja premija. Nemažai profesionaliai atliktų darbų eksponavo Žemės ūkio statybos projektavimo instituto fotomėgėjai. Pagrindinis inžinierių projektuotojų bei statybininkų vaiz-

* Detaliau aptariama skyriuje „Sovietinis mitas apie Lietuvos fotografijos mokyklą“.

davimo objektas buvo Kauno architektūra, miesto panoramos. Iš teatro fotografijos žanrą demonstravusio V. Krulicko darbų labiausiai išsiskyrė „Kaip įdomu!“ – scena su spektaklį stebinčia mergaite. Nevienareikšmiškai vertintos Broniaus Baltrušaičio „saldaus grožio“ spalvotos fotografijos („Saulėlydis“, „Pušis“, „Pavasaris“).

Gausiai lankoma paroda buvo ir motyvuotai kritikuojama: „Daug gražių, įdomių ir nuotaikingų nuotraukų mato parodoje žiūrovas ir visgi iš jos išeina su nepasitenkinimo kartėliu. Visų pirma parodoje su savo darbais nedalyvauja tokie žinomi fotografai profesionalai kaip Kacenbergas, Levinas, Grikielis, Fainas, nėra nė vienos nuotraukos iš Klaipėdos, nors ten prie kultūros namų veikia gan gausus ir pajėgus fotomėgėjų būrelis. Tą patį galima pasakyti ir apie Šiaulius, Panevėžį, Kapsuko ir kitų miestų fotomėgėjus, kurie neatsiuntė nė vieno darbo. [...] Antra priežastis – kai kurie fotoparodos dalyviai nerimtai pažiūrėjo į parodą ir pateikė jai ne pačius geriausius savo darbus. Todėl žymią ekspozicijos dalį užima menkavertės ir meniniu, ir techniniu atžvilgiu nuotraukos“¹⁵. Tačiau rimčiausi priekaištai parodai buvo dėl koncepcijos nesilaikymo. Komjaunimo jubiliejui skirtoje parodoje neeksponuota nė vienos teminės nuotraukos, nors rengėjų nuostatuose buvo nurodyta, kad darbai turi atspindėti „šauniojo komjaunimo“ ir jaunimo gyvenimą. Tai buvo pirmasis „netyčinis“ idėjinio turinio ignoravimas, nes proginėse parodose stengtasi formaliai įterpti privalomus elementus.

1958-ųjų paroda nebuvo išskirtinis sovietinės kultūros reiškinys. Respublikos fotografai sekė tendencijomis, kurias formavo centras. Analogiška paroda, skirta Spalio revoliucijos 40-mečiui (1957 m.), buvo surengta 1958 m. Maskvoje. Joje eksponuota net 238 fotografų 907 darbai. Tendencingame parodos katalogo įvade apibūdinta sovietinio fotomeno paskirtis: „Vadovaudamasi marksininiu-leninininiu mokymu mūsų socialistinė

Tėvynė tarybinių tautų, suvienytų nesugriauinama draugyste, kūrybinėmis pastangomis priartina naujos eros – komunizmo eros atėjimą“¹⁶. Suformuluoti ir du pagrindiniai parodos tikslai – vaizdžiai parodyti ypatingą laikotarpį, svarbiausius jo įvykius bei dalyvius, taip pat pademonstruoti sovietinės fotografijos, „dokumentinio, tikroviško, masių mėgstamo meno“ laimėjimus. Lietuvai parodoje atstovavo vilnietis Ilja Fišeris, pateikęs darbą „Boksininkas Šocikas“, ir kauniečiai – B. Baltrušaitis eksponavo vieną, o Povilas Karpavičius – aštuonias spalvotas fotografijas: gamtos motyvus, portretus, natiumortus. Tarp jų – penkios spalvotos izohelijos fotografijos („Adžaras“, „Beržai“, „Uoste“, „Natiumortas“, „Portretas“), už kurias 1957 m. tarptautinėje parodoje „Izohelijai 25-eri metai“ Vroclave P. Karpavičius pelnė diplomą.

Lietuvių fotografija po stalininių suvaržymų šeštajame dešimtmetyje šiek tiek atsigaavo, tačiau nebuvo tokia stipri, kad galėtų varžytis su tuo metu Vakaruose jau gerai žinomais rusų fotografų darbais. Ypač aktyviai reikėsi Maskvos fotomeistrai, pelnę ne vieną tarptautinį apdovanojimą: Dmitrijus Baltermancas (1956 m. bronzą Jugoslavijoje, 1957 m. sidabras Italijoje ir Vengrijoje), Aleksejus Buškinas (1956 m. bronzą Jugoslavijoje, sidabras Indijoje, 1957 m. sidabras Prancūzijoje), Michailas Gračiovas (1957 m. sidabras Rumunijoje), Igoris Petkovas (1957 m. auksas tarptautinėje meninės fotografijos parodoje Maskvoje, diplomą spalvotosios fotografijos parodoje Anglijoje), Georgijus Petrusovas (1957 m. auksas Kaire), Viktoras Tiukelis (1957 m. 4 sidabro medaliai už spalvotąją fotografiją Honkonge) ir kiti. Beje, sovietiniai fotografai Maksas Alpertas, Nikolajus Andrejevas, Sergejus Ivanovas-Alilujevas, Moisejus Napelbaumas, Aleksandras Rodčenka ir Nikolajus Sviščiovas-Paola sėkmingai dalyvavo bei pelnė dešimtis medalių tarptautinėse parodose ir iki „atlydžio“¹⁷. Tuometinį lietuvių fotografijos lygį akivaizdžiai rodo tai,

kad lietuvių fotografų vardai buvo itin retai minimi, o jų darbai retai skelbiami. Vienoje pirmųjų SSRS fotomeno istorijai skirtose Sergejaus Morozovo knygoje „Menas matyti“, kurioje aptariama pasaulio fotografijos raida, paminėtas tik spalvotosios izohelijos išradėjas P. Karpavičius¹⁸. Ryškiausiu Lenkijos fotografu pristatytas Janas Bułhakas, 1946 m. repatrijavęs iš Vilniaus į Varšuvą.

Į vieną didžiausių tarptautinių parodų (pateikta 1830 autorių 5366 darbai, atrinkta eksponuoti 422 autorių 550 darbų) Maskvoje 1961 m., deja, nepateko nė vienas lietuvių darbas, nors SSRS atstovavo 54 autorių 67 darbai iš 283 autorių pateiktų 896 darbų¹⁹. Parodoje dalyvavo čekai, prancūzai, italai, vokiečiai, britai, japonai, amerikiečiai ir kt. – iš viso buvo pristatytos 55 šalys. Parodą surengė SSRS žurnalistų sąjunga kartu su Draugystės ir kultūrinių ryšių su užsienio šalimis draugijų sąjunga. Būtent pastarosios (sąjunga vienijo 35 Sovietų Sąjungos draugijas) pastangomis ne vienas sovietinis fotografas galėjo parodyti savo darbus užsienyje. Draugystės ir kultūrinių ryšių su užsienio šalimis draugijų sąjungos fotosekcija, vienijanti profesionalus ir mėgėjus, aptariamam laikotarpiu dalyvavo apie 150 meninės fotografijos parodų ir salonų Australijoje, Austrijoje, Čekijoje, Indijoje, Ispanijoje, Lenkijoje, Prancūzijoje ir kitose šalyse bei rengė užsienio fotomeistrų parodas SSRS.

Nepaisydama nesėkmių kelyje į pripažinimą, LSSR žurnalistų sąjungos fotografijos sekcija rengė kasmetines meninės fotografijos parodas, siuntė savo narius į sąjungines, o kartu su Lietuvos draugystės ir kultūrinių ryšių su užsienio šalimis draugija – į tarptautines parodas užsienyje. 1959 m. buvo surengta antroji Lietuvos SSR meninės fotografijos paroda ir išleistas jos katalogas (pirmasis kolektyvinės parodos katalogas pokario metais)²⁰. 36 fotografai eksponavo 110 darbų. Priešingai negu pirmoje parodoje, šioje dalyvavo gana autoritetingi meistrai – Judelis Ka-

cenbergas, P. Karpavičius, I. Fišeris, Michailas Rebis, J. Grikenis. Ši ir kitos fotosekcijos organizuotos parodos buvo žingsnis dokumento ir meno skirtumų niveliavimo linkme. Meniška sukurtos reportažinės fotografijos gretintos su grynojo meno (turinio ir atlikimo technikos atžvilgiu) darbais ir visos vadinamos menine fotografija. Akivaizdus pavyzdys – 1959-ųjų kolekcija, kurioje šalia talentingų reportažinių kadru (J. Kacenbergo „Pirmoji detalė“, Michailo Ogajaus „Kauno HES elektrosuvirintoja“) eksponuotas Romualdo Gedmino helioritas „Dviese“ ir fotoritas „Etiudas“.

1961 m. fotosekcija organizavo respublikos 20-mečiui skirtą kilnojamąją fotografijos parodą, kurioje dalyvavo net 70 autorių, pateikusių 300 darbų. Kasmet rengiamos meninės fotografijos parodos skatino fotografų kūrybinę brandą. Vienas pirmųjų, drįsusių iš pradžių spaudoje, o vėliau ir parodose prabilti originaliais fotografijos vaizdais, buvo A. Marcinkevičius. Jo darbai turėjo neabejotiną įtaką jaunų autorių naujos išraiškos manierai. Sąjunginio žurnalo „Sovetskoje foto“ recenzijose vis dažniau buvo minimi lietuvių fotografų vardai. Antai 1962 m. sąjunginės jaunųjų fotografų parodos „Mūsų jaunystė“ aptarime atkreiptas dėmesys į pradedančiojo fotoreporterio A. Sutkaus fotografiją „Žiemos geometrija“²¹. Dailininkas Augustinas Savickas, aptaręs 1965-ųjų respublikinę parodą Vilniuje, pažymėjo, kad „palyginus su ankstyvesnėmis parodom, jaučiasi labiau išsikristalizavęs momentinis žvilgsnis, gilesnė meninės fotografijos autoriaus reakcija į aplinką, į gyvenimą, nebėra įvykio epizodiškumo, griežčiau atsisakoma efemerinio susižavėjimo, didesnis dėmesys kreipiamas į formą, ryškiau apibrėžiančią kūrinį“²². Parodoje išryškėjo individualūs, saviti autorių braižai, ypač A. Kunčiaus, kurio „Literatūrai ir menui“ ar „Kultūros barams“ sukurti kultūros ir meno žmonių portretai giliu psychologizmu peraugo fotožurnalizmo standartus.

Savamoksliams fotožurnalistams buvo svarbu tobulinti profesinį meistriškumą. Sąjunginė fotosekcija kūrybinius seminarus rengė kasmet įvairiose respublikose, pavyzdžiui, 1961-aisiais eilinis seminaras surengtas Vilniuje²³. Jo dalyviai ne tik klausėsi teorinių disciplinų, bet ir analizavo reikšmingiausią metų įvykį – parodą „Semiletka v deistvii“ („Septynmetis gyvenime“). Sovietinės metodologijos principais pagrįstose paskaitose vyko sistemingas „apdorojimas“, po kurio net skeptiškai nusiteikę klausytojai tapdavo ideologiniais darbuotojais ir kryptingai skleisdavo propagandinę politiką.

Viena iš kvalifikacijos kėlimo mokyklų buvo įsteigta 1960 m. Maskvoje. Centrinuose žurnalistų namuose veikė Visasąjunginis neakivaizdinis žurnalistikos ir fotoreportažo lektoriumas. Mokymas buvo organizuotas neakivaizdžiais pagrindais – klausytojai namuose atlikdavo kontrolinius darbus foto-kompozicijos, fotoreportažo, fotoapybraižos, technikos bei medžiagų temomis ir atvykdavo į Maskvą per sesijas laikyti egzaminų. Paskaitas skaitė ryškiausi sovietinės fotografijos atstovai S. Ivanovas-Alilujevas, D. Baltermancas ir kiti. Ypač vertinga respublikų fotografams buvo pažintis su jų kūrybinėmis laboratorijomis. Pirmoji lektoriumo laida mokslus baigė 1962 m. Diplomą gavo ir fotografas iš Lietuvos I. Fišeris, o jo darbas „Vira!“ (apibendrintas jauno statybininko portretas), pavadintas dinamišku fotografiniu plakatu, eksponuotas baigiamosios sesijos parodoje „Pravdos“ kultūros namuose ir kaip vienas geriausių išspausdintas žurnale „Sovetskoje foto“²⁴.

1963 m. pavasarį Visasąjunginio neakivaizdinio žurnalistikos ir fotoreportažo lektoriumo seminaras vyko Vilniuje. Jame dalyvavo fotožurnalistai iš Lietuvos, Latvijos, Estijos, Baltarusijos ir Kaliningrado srities²⁵. Paskaitas apie fotografijos techniką ir medžiagas, fotoreportažo metodus skaitė centrinio dienraščio „Izvestija“, žurnalo „Ogoniok“ atstovai, Žemės ūkio akademijos dėstytojas

P. Karpavičius ir kt. Klausytojai laikė partinės ir sovietinės spaudos istorijos egzaminą. Tokie renginiai, kuriuose pakakdavo formalių deklaracijų, iš tikrųjų darė nemažą įtaką fotografų darbo stiliui bei manierai. Čia jiems buvo diegiamas tas standartas, kurį įvaldę jie galėjo siekti pripažinimo ne tik respublikinės spaudos puslapiuose ar klubų parodose.

Postalininiu sovietmečiu atsirado didesnė galimybė pažinti užsienio fotografiją. Fotomenininkams ir kritikams tapo pasiekiami JAV, Didžiosios Britanijos, Vokietijos ir kitų Vakarų Europos šalių fotografijos leidiniai. Į Maskvą SSRS žurnalistų sąjungos bei Draugystės ir kultūrinių ryšių su užsienio šalimis draugijos pastangomis buvo atvežta ne viena tarptautinė paroda, kurias aplankydavo ir Lietuvos fotografai. Gera mokykla jiems buvo „Interpress-foto“ parodos, kuriose atsisleisdavo ne tik naujos technikos ar stiliai, bet ir jų vertinimo kriterijai – darbų atranka bei apdovanojimas. Be abejonės, norintiems patekti į tarptautinius fotografijos salonus buvo privalu suprasti tą bendrą „virtuvę“, kuri formavo šios srities kryptis. Vieną galimybių 1968 m. atvėrė Rygos salonas, kurį organizavo latvis Janis Kreicbergas. Pirmoji salono paroda buvo parodyta ir Kaune, joje dalyvavo net 17 šalių autoriai²⁶.

Reikšmingas septintojo dešimtmečio Lietuvos fotografijos meno įvykis buvo 1968 m. sausio mėnesį LSSR dailės muziejuje surengta keturių fotožurnalistų A. Kunčiaus („Kultūros barai“), V. Naujiko („Mūsų gamta“), R. Rakausko („Nemunas“) ir A. Sutkaus („Tarybinė moteris“) 100 darbų (po 25 fotografijas kiekvieno) paroda, kuri iki šiol traktuojama kaip pirmasis sovietmečiu autoritetingos dailės institucijos fotografijos meno pripažinimas. Šiek tiek perdėtą kritikų ir fotografų vertinimą, kuris turi daugiau simboliinę, o ne oficialią išraišką, koreguoja Dailės muziejaus 1968 m. darbo ataskaita. Joje rašoma, kad, be neplaninės „keturių fotožurnalistų darbų parodos“, buvo surengtos dar trys

fotoparodos: Rusijos Federacijos dekadinė, Pabaltijo ir respublikinė, skirta proletarinės revoliucijos Lietuvoje 50-mečiui²⁷. Keturių fotografų paroda pirmiausia buvo aktuali nedideliame profesionalų būriui – patiems kūrėjams, kritikams ir mažai visuomenės daliai, sugebančiai įvertinti tikrojo meno apraiškas. Eksponuoti darbai, be abejonės, koncentruotai atspindėjo pajėgumą kurti aukšto standarto fotografiją. Iš jų paminėtini A. Kunčiaus „Lietuvis“, „Vidudienis“, „Rudens motyvas“, V. Naujiko „Šienpjovys“, „Duktė ant šieno“, „Aktai“, R. Rakausko serija „Medžiai ir žmonės“, A. Sutkaus „Šeimyna“, „Žanas Polis Sartras“, „Biliardas“ ir kt.

Grynojo fotografijos meno albumo pavyzdžiais tuo laikotarpiu buvo būtent fotožurnalistų R. Rakausko ir A. Sutkaus „Vilniaus šio kiadieniai“ (1965 m.), taip pat A. Kunčiaus „Senojo Vilniaus vaizdai“ (1969 m.). Abiejų knygų pradžioje įdėtos lakoniškos autorių lyrinės sentencijos, o sistemai „pataikavo“ tik vienas kitas fotografijų pavadinimas. Tačiau net vaizduojantys sovietinius simbolius A. Sutkaus darbai „Šlama vėliavų šilkas“ ar „Paminklas didžiajam vadui“ sukurti gana meniškai ir neformaliai. „Senojo Vilniaus vaizdų“ recenzijoje dailininkas V. Kisarauskas rašė apie fotografo kūrybai būdingus bruožus, pabrėždamas humanišką ir dvasingą estetiką: „A. Kunčius eina paskui saulę, seka jos spindulių gyvenimą sudėtinguose miesto formų niuansuose, tiksliau, laukia ir stebi, kada saulė parodys patį išraiškingiausią architektūros momentą, išryškins reikiamą linijos posūkį, šešėlio kontrastą, masės svorį. [...] Nors knygoje vengta kalbėti apie žmones, joje išsivysto būtent kažkoks žmogiškas pokalbis, – gal paties su savim, gal su kitais, su tuo laiko srautu, plūstančiu gatvių kilpomis ir aikščių išklotinėmis. [...] Tai intymus ir anaip tol nelengvas pokalbis“²⁸. Knyga ir ją lydintys komentarai brežnevinės kultūros formalizacijos sąlygomis buvo neeilinis reiškinys. Fotografijos ir straipsnis, kuriuose nėra net užuomi-

nos į ideologines nuostatas, palieka įspūdį, kad kuria laisvas menininkas ir rašo laisvas mąstytojas. Fotožurnalistas R. Rakauskas, vertindamas kolegos darbus, taip pat pabrėžė ne profesinį standartą, o išskirtinį braižą: „Jo fotografijų muzikiniai pustoniai sukelia daug ginčų, bet galų gale visada pelno visuotinį pripažinimą. Tai dar kartą patvirtina albumo „Senasis Vilnius“ vaizdai, labai išjausto ir nuotaikingo kūrinio puslapiai“²⁹.

Tačiau dažniausiai fotografai į rinktines, o kritikai į menotyrinius tekstus privalėjo įterpti ideologinius kadrus bei standartines frazes ir taip pagrįsti parodos ar knygos motyvaciją. Tipiškas pavyzdys yra albumu 1970 m. išleistas „Tiesos“ fotokorespondento Chaimo Levino jubiliejinės personalinės parodos katalogas bei jos pristatymas: „Apibendrinant trumpus parodos įspūdžius, galima pridurti, kad Ch. Levino paroda išsiskiria bruožu, kuris būdingas visam fotografijos menui apskritai: idėjinės pozicijos aktyvumu, skverbimosi į naujausius aktualiausius socialistinio gyvenimo įvykius atkaklumu ieškant įtaigiausių dabarties momentų“³⁰.

FOTOMENO SKLAIDA RESPUBLIKOJE: FOTOKLUBŲ INICIATYVA

Nuo pirmųjų sovietinės okupacijos metų būriami fotografijos mėgėjai ir jų kolektyvinis mokymas „atlydžio“ metais išaugo į judėjimą, aprėpusį visus Lietuvos regionus. Daugelyje miestų steigėsi klubai, kurie ne tik supažindino su fotografijos technikos pagrindais, bet ir skatino mėgėjų kūrybą. Sovietinio laisvalaikio praleidimui „projektuoti“ klubai sutraukdavo įvairių profesijų atstovus, tačiau dėl nuoseklios kryptingos kolektyvinės veiklos ne vienas jų tapo profesionaliu fotografu, pripažintu fotomenininku. Fotoklubų rengiamos parodos, jų aptarimai išugdė ryškias kūrybingas asmenybes, atstovavusias Lietuvai sąjunginėse, o Sovietų Sąjungai – tarptautinėse parodose.

Aktyviausiai veikęs Kauno fotoklubas įgyvendino visų fotomėgėjų lūkesčius – 1966 m. buvo suorganizuota Lietuvos fotoklubų taryba, kuri subūrė iniciatyvinę lietuvių fotografijos meno draugijos grupę, siekusią įsteigti respublikinę fotografų organizaciją. 1969 m. taip pat Kauno fotoklubo iniciatyva visuomeniniais pagrindais buvo surengta klubinę veiklą apibendrinanti devynių Lietuvos fotografų paroda Maskvoje ir išleistas jos katalogas³¹. Tai buvo neeilinis įvykis Sovietų Sąjungos kultūroje bei lūžio momentas Lietuvos fotografijoje. Kokybiškai naujas meno fotografijos pristatymas iš esmės pakeitė požiūrį į šią sritį, o lietuvių meistrai buvo ne tik pagaliau tinkamai įvertinti, bet ir iškopė į pirmųjų gretas. Toks rezultatas pasiektas pirmiausia Kauno entuziastų dėka, tačiau ne mažiau svarbi buvo naujos talentingos fotografų kartos aktyvi veikla ir palanki padėtis, kai kūrybiškai senkančios sovietinės fotografijos strategai ieškojo naujų impulsų – vardų, temų, idėjų.

Tarpukario fotografijos tradicijas menančiame Kaune fotoklubą 1963 m. įsteigė naujos kartos fotografai: Vilius Jasinevičius, Aleksandras Macijauskas, Vincas Dineika, V. Naujikas ir kiti. Klube patirtimi dalijosi P. Karpavičius, ne tik kauniečių vadintas mokytoju ir net fotografijos tėvu; fotografijos technikos klausimais susidomėjęs, o subūrus klubą, išitraukęs ir į kūrybą Žemės ūkio statybos projektavimo instituto vyresnysis inžinierius V. Jasinevičius; čia pripažinimą pelnę A. Macijauskas, fotografuoti pradėjęs 1963 m. klube, 1967 m. tapęs profesionaliu „Vakarinių naujienų“ fotokorespondentu ir iki 1970 m. dalyvavęs net 31 tarptautinėje parodoje; Vitalijus Butyrinas, tuo metu mokslinio tyrimo instituto inžinierius fotografas; V. Dineika, dirbęs mokslinio tyrimo institute dizaineriu ir neakivaizdžiai studijavęs aspirantūroje Maskvoje; savo meninius sugebėjimus klube realizavusi Žemės ūkio statybos projektavimo instituto vyresnioji inžinierė Irena Giedraitienė; Algirdas Pilvelis,

„Vakarinių naujienų“ neetatinis fotokorespondentas, produktyvus ir aktyvus parodų dalyvis, ir kt.³²

Gana stiprus buvo ir Vilniaus Respublikinių profsąjungos rūmų fotoklubas. Ne vienas klubo veikloje dalyvavęs mėgėjas išaugo į kūrėją, pavyzdžiui, Audrius Zavadskis, kurį laiką pirmininkavęs klubui. Arvydas Matulionis, Istorijos instituto jaunesnysis mokslinis bendradarbis, pradėjęs fotografija domėtis 1964 m., jau 1970-aisiais su savo darbais „Tiltas“ ar „Nugalėtojų (paskutinis) valsas“ atstovavo Lietuvos fotomenininkų draugijai tarptautinėse parodose. Paminėtinas Vilniaus fotoklubas „Zaria“, kurio vienas pirmininkų buvo Anatolijus Streleckis; šis klubas vienių jo daugiausia rusų, lenkų tautybių fotografijos mėgėjus.

Fotoklubo, vėliau ir Fotografijos muziejaus steigimą Šiauliuose inicijavo Antanas Dilys, fotožurnalisto darbą pradėjęs Anykščių rajoniniame laikraštyje „Kolektyvinis darbas“, nuo 1963 m. dirbęs Lietuvos telegramų agentūros ELTA fotokorespondentu. Vieni pirmųjų narių – Vaclovas Černiauskas, Lietuvos aklių draugijos Šiaulių gamybinio mokymo kombinato šlifuotojas, vadovavęs aklių kombinato fotomėgėjams, Algirdas Musneckas, Pedagoginio instituto fotolaboratorijos vyr. laborantas. Panevėžio klube fotografijos menu susidomėjo Linų kombinato elektrofotografas Jonas Ambraška, Ryšių mazgo vyriausiasis buhalteris Vytautas Šinskis, kurio tėvas buvo fotografas. Klaipėdos klubo veikloje dalyvavo Priekulės tarybinio ūkio vyr. agronomas Vytautas Kraniauskas, fotografuoti pradėjęs 1936 m., darbus spausdinęs „Jaunajame ūkininke“, „Naujojoje sodyboje“, eksponavęs Lietuvos matininkų ir kultūrtechnikų fotosekcijos parodose Kaune³³.

Vieną pirmųjų klubų „Sūduva“ Kapsuke (dabar Marijampolė) įsteigė Romualdas Pačėsa, pradėjęs domėtis fotografija kaip ir dauguma jo kartos mėgėjų: „Fotografuoju nuo 1946 metų, bet ką nors ryškaus dar ne-

su padaręs. Vis dar tikiuosi... Laikotarpyje nuo 1952 iki 1962 metų esu buvęs J. Jablonskio vidurinės mokyklos Kapsuko pionierių namų, Kapsuko kultūros namų fotobūrelių vadovu. 1957 metais mano iniciatyvą parėmė kai kurie kiti draugai ir įsteigėme Kapsuke fotoklubą. 1957 metais klubo surengtoje rajoninėje parodoje dalyvavo 8 mėgėjai, 1959 m. – 26 mėgėjai, 1966 metais – 42 mėgėjai. Tose parodose ir aš eksponavau po keletą nuotraukų. Berods 1958 metais buvau priimtas nariu į Fotosekciją prie LTSR Žurnalistų sąjungos. 1962 m. nuo ankstyvesnės veiklos klube ir sekcijoje atitrūkau, nes dirbdamas Kapsuko rajono vykdomajame komitete dar neakivaizdiniu būdu mokiausi³⁴. 1965 m. R. Pačėsa baigė Maskvoje neakivaizdinės aukštosios partinės mokyklos prie SSKP CK spaudos, radijo ir televizijos darbuotojų skyrių, dirbo Kapsuko rajono vykdomojo komiteto pirmininku, o nuo 1966 m. dar ir dėstė filosofiją KPI Kapsuko mokymo skyriuje. Beje, partinės karjeros įtaka kūrybai nepastebėta, nebuvo įtakos ir draugijos sprendimams – darbai eksponuoti bei publikuoti retai ir negausiai. Dar vienas ryškus klubo „Sūduva“ narys – Viktoras Gulmanas, tarpukariu baigęs Kauno universitetą, pokario metais Vilniaus pedagoginiame institute studijavęs istoriją ir J. Tallat Kelpšos muzikos technikume įgijęs simfoninio orkestro artisto specialybę. Jo tėvas Volde maras Gulmanas buvo sportininkas ir fotografas, pradėjęs fotografuoti apie 1908 m., vėliau bendradarbiavo žurnalo „Sportas“ redakcijoje, fiksavo sporto ir kultūros įvykius³⁵. Įvairių profesijų, nevienodo techninio pasirėngimo, skirtingų troškimų ir sugebėjimų mėgėjai bendromis pastangomis siekė fotografijos kaip meno srities pripažinimo.

Suaktyvėjusi veikla paskatino regionų fotografus burtis ne tik klubuose, bet ir steigti fotografijos centrus, kuriuose galėtų rengti meninės fotografijos parodas. 1970-ųjų sausį Klaipėdoje buvo atidarytas Pajūrio krašto me-

ninės fotografijos salonas, tų pačių metų birželio mėnesį vietinio fotografo Jono Ramoškos iniciatyva Plungėje įkurtas fotosalonas „Žemaitija“³⁶, į kurio pirmąją parodą, apke liavusią daugelį respublikos rajonų, 300 darbų kaimo tematika atsiuntė net 63 autoriai³⁷.

Daugelis išaugusių klubuose fotomenininkų – profesionalių žurnalistų ar mėgėjų debiutavo periodinėje spaudoje bei almanachuose, pradėtuose leisti nuo 1967 m. bendru pavadinimu „Lietuvos fotografija“³⁸. Į pirmąjį (sud. Sigitas Krivickas, V., 1967) sovietmečiu išleistą meninės fotografijos albumą buvo įtraukti net 42 autorių kūriniai, pristatantys laikotarpio žanrų ir stilių įvairovę. Ne vienas jų tapo klasika. Dažnai rinktinėse paskelbti pavieniai darbai ar fotografijų ciklai išaugdavo į savarankiškus parodų ir knygų projektus. Pirmojo Lietuvos fotografijos almanacho „Lietuvos fotografija“ recenzijoje Romualdas Ozolas pažymėjo, kad „dauguma almanache dalyvaujančių fotografų dirba arba bendradarbiauja periodinėje spaudoje. Tai neabejotinai veikia juos. Matyt, neatsitiktinai ir į šį albumą pateko darbai, kurie padarė jį ne tiek meninės fotografijos leidiniu, kiek almanachu, atspindinčiu bendrąją mūsų fotografijos būklę. [...] Sukdamasi ribotame temų rate, mūsų fotografija (beje, ne tik fotografija) kenčia stiprią estetizavimo anemiją“³⁹. Brandžiausiais darbais pavadinti A. Marcinkevičiaus „Darbininkas“, A. Kunčiaus „Rašytojas K. Boruta“, V. Naujiko „Šienpjovys“, R. Rakausko „Rankos“. Antrasis almanachas išleistas 1969 m. Ką tik įsteigtos Fotografijos meno draugijos organizacinio komiteto 1969 m. gruodžio 26 d. posėdyje buvo svarstytas almanacho „Lietuvos fotografija“ leidimas. Draugijos narė fotografė Birutė Orentaitė buvo apkaltinta almanacho leidimo boikotavimu, pasmerkta už kritiką dėl fotoparodų šalyje ir užsienyje organizavimo, fotoklubų veiklai vadovavimo⁴⁰. Pirmieji almanachai, leisti kas dveji metai (1967, 1969, 1971 m.), pristatydavo atitinkamo laikotarpio fotogra-

fijas. Tiesa, trečiajame, 1971 m. išleistame albume nepaisyta trafaretinės struktūros ir įtraukti 1943–1971 m. darbai, reabilitavę ryškius karo ir pokario fotožurnalistus. Sudarytojas Skirmantas Valiulis taip apibendrinno pirmąjį sovietinės fotografijos etapą: „Knyga tarsi užbaigia lietuviškosios meninės fotografijos septintąjį dešimtmetį, kupiną intensyvių kūrybinių ieškojimų“. Jis gana įžvalgiai apibrėžė fotografijos meno tendencijas ir problemas, kurias tiesiogiai formavo bendras sovietinės kultūros procesas: „Ginčus dėl fotografijos, kaip meno, pakeitė diskusijos dėl jos galimybių ir ribų, kūrybinė individualybė yra vienas ryškiausių faktorių, rodančių fotografijos meno pajėgumą. Fotografijoje, iš vienos pusės, atakuojamoje gausios informacijos srauto, iš kitos – pavojaus, bėgant nuo fotomenininko kūrybinę laisvę varžančios informacinės funkcijos, pakliūti į grynos abstrakcijos glėbį, – fotomenininko individualybės, jo pasaulėjautos, visuomeninės pozicijos klausimas yra itin aktualus“⁴¹.

Jau į pirmąjį „Sovetskoje foto“ redakcijos pradėtą leisti tęstinį leidinį – sovietinių fotomeistrų albumą „Foto’70“ buvo įtraukta ir nemažai lietuvių darbų: Mariaus Baranausko „Pavasaris rudenį“, Rimanto Dichavičiaus „Jaunystė“, Vito Luckaus „Žemės pumpuras“, R. Rakausko „Rytas“, A. Sutkaus „Bi-liardas“, „Moters portretas“, A. Zavadskio „Arkliai“, B. Orentaitės „Portretas“. Leidinyje mėginta atspindėti fotografiją nuo Pabaltijo iki Tolimųjų Rytų. Lietuvių fotografams tai buvo puiki arena reikštis, juo labiau kad po sėkmingos 1969 m. parodos Maskvoje jų darbai buvo pastebimi ir gausiai publikuojami.

SOCIALINIS UŽSAKYMAS FOTOMENUI

„Kultūros barų“ redakcijos 1968 m. surengtame pokalbyje prie apskritojo stalo „Komunistai ir menas“ LSSR kultūros ministerijos Meno reikalų valdybos viršininkas Raimon-

das Jakučionis, tvirtinęs po Glavlito cenzūros visų parodų sąrašus, pripažino, kad „mene visur ir visada – gal tik įvairiomis formomis – egzistavo ir egzistuoja socialinis užsakymas. Kas diktuoja šį užsakymą? Visų pirma, procesai, vykstantys visuomenės gyvenime“⁴². Žinoma, tada kalbėta ne apie demokratinius procesus ir atvirą socialinių problemų atskleidimą, o apie tą pačią partijos politiką, kurią apibrėždavo SSKP suvažiavimų programos ir kiti direktyviniai dokumentai.

Vienas ryškesnių pavyzdžių yra SSRS kultūros ministerijos, SSRS žurnalistų sąjungos ir „Sovetskoje foto“ redakcijos suorganizuota sąjunginė meninės fotografijos paroda „Septynmetis gyvenime“. Kasmetinė fotoataskaita turėjo parodyti, kaip vykdomas SSKP XXI suvažiavimo (1959 m.) patvirtintas liaudies ūkio vystymo septynmečio planas (1959–1965 m.). Didžiulio masto propagandiniame projekte nuo 1960 m. dalyvavo visos sąjunginės respublikos; jos savo stenduose turėjo atspindėti pagrindinę parodos temą – komunizmo statybą ir sovietinės liaudies laimėjimus. Ideologinę parodą rengėjai pabrėžtinai vadino menine, o vienas svarbiausių fotografijų vertinimo kriterijų turėjo būti meniškumas. Tačiau fotožurnalistikos ir fotomeno kūrimo principais pagrįstoje darbų atrankoje pirmiausia buvo pabrėžiama propagandinė jų funkcija; tą rodo parodos konkursui apibrėžtos temos: darbo pirmūnai, komunistinio darbo brigados, techninės pažangos entuziastai, mokslo, kultūros ir meno veikėjai, sovietinio žmogaus darbas ir poilsis, jo materialinė gerovė ir kt.

Kitų metų parodoje, atidarytoje 1961 m. kovo 31 d. Centriniuose Sovietinės armijos namuose Maskvoje, eksponuota 390 fotografijų 970 darbų⁴³. Respublikoms atstovavo gana proporcingai limituotas dalyvių skaičius, pavyzdžiui, Lietuvos stende pristatyta 15 autorių 23 darbai, Latvijos – 17 autorių 29 darbai, Estijos – 18 autorių 28 darbai. Už Lietuvos ekspoziciją atsakinga LSSR žurnalistų są-

jungos fotografijos sekcija įrengė respublikos stendą, kuriame vyravo gamyklų ir statybų vaizdai. S. Ivanauskas („Visu pajėgumu“) ir V. Sparnaitis (spalvota fotografija „Šokių būrelio dalyvė“) pelnė 3-iojo laipsnio diplomus.

Atidarydama 1962 m. ekspoziciją SSRS kultūros ministrė Jekaterina Furceva teigė, kad ji visiškai atitinka savo pavadinimą – meninė; ministrė sąmoningai tapatino meninę išraišką su idėjiniu turiniu⁴⁴. Parodoje pažymėti ir lietuvių fotografai: 2-ojo laipsnio diplomu apdovanotas A. Sutkus („Motinos sielvartas“), 3-iojo laipsnio – R. Rakauskas („Ho Ši Minas“, „Studentiška vasara“), raštu už įdomų sprendimą pažymėtas Julius Vaicekauskas („Tarybinio ūkio veteranas“)⁴⁵. Beje, tais pačiais metais A. Sutkaus fotografija „Motinos sielvartas“ buvo eksponuojama keturių fotografijos žurnalų redakcijų (Čekijos, Lenkijos, SSRS ir Vengrijos) surengtame konkurse „Už socialistinį fotomeną“ ir tarp 12 tūkst. pateiktų darbų pelnė 3-iają premiją. Apdovanotas ir J. Vaicekausko „Tarybinio ūkio veteranas“. Abu darbai paskelbti žurnale „Sovetskoje foto“⁴⁶ kaip vieni geriausių socialistinio meno pavyzdžių. A. Sutkaus Pirčiupių motinos paminklo fotografijos komentaras: „...kupina sielvarto senyvos valstietės, prigludusios prie savęs vaiką, figūra. Ypatingas tragizmas pabrėžiamas gestų bei veidų bruožų, išgautų skulptoriaus kalnu ir fotoreporterio objektyvu, panašumu. Tai ne tik nenumalšinamo sielvarto įvaizdis, bet ir raginimas būti budriems, kovoti už taiką“⁴⁷. Tuo tarpu nepriekaištingai J. Vaicekausko sukurtas nuotaikingas, šiltas paprasto lietuvių valstiečio portretas tik formaliu pavadinimu „pritrauktas prie temos“.

Gana įspūdinga Sovietų Sąjungos fotografų „metinė ataskaita“ buvo surengta 1963 m. – parodoje dalyvavę 500 autorių pateikė 949 darbus⁴⁸. Joje garbės raštais apdovanoti M. Baranauskas už „Brolišką sveikinimą“, P. Karpavičius už spalvotas fotografijas „Po audros“, „Kauno plienas“, „Rudens vakaras“ bei izoheliją „Vėlyvas ruduo“, Liud-

vikas Ruikas už portretą „Vitražistė Ginta Juodenytė“, A. Sutkus už darbą „Kelionė“. Neliko nepastebėtas lietuvių dalyvavimas ir 1964 m. parodoje: „Šios respublikos fotomeistrai pateikė parodai reikšmingus turiniu darbus, atitinkančius laiko reikalavimus“⁴⁹. Ypač daug dėmesio sulaukė R. Rakausko ciklas „...Ir dieną“, „...Ir naktį“, apdovanojtas 2-ojo laipsnio diplomu. Paprasto siužeto fotografijose – autorius užfiksavo arimą – parodos vertinimo komisija išvelgė ne tik vaizdingą visu tempu visą parą vykstančio spartietiško darbo iliustraciją, bet ir meilės gimtajai žemei išraišką. Akivaizdžiai buvo skatinamas humanizuotas dokumentalizmas. Trys lyriški A. Kunčiaus darbai, eksponuoti parodoje vienu pavadinimu „Dviese“, traktuoti kaip fiksavimas labai asmeniškų, jaudinančių ir dvasingų momentų iš kraštiečių gyvenimo, bet svarbiausia – darbo aplinkoje. Sudėtinga aptikti socialinę potekstę M. Rebio fotografijoje „Pabaltijo ruduo“, kurioje lango motyvas perteikia „rudėjančią“ nuotaiką, tačiau būtent prie šio darbo ilgiau užtrukdavo lankytojai. Lietuvos pristatomose kolekcijose išsiskyrė ne vienas tuo metu jauno fotožurnalisto A. Sutkaus darbas, peržengęs elementarios socialinės fotografijos ribas. Daugiaplanės temos paroda „Septynmetis gyvenime“, pasižymėjusi fotografijų stilių, žanrų, siužetų ir kompozicijų įvairove, provokavo diskusijas ir apmąstymus. Iki šiol neginčijamą ir tokį aiškų J. Stalino laikų fotografams socialistinio realizmo metodą buvo sudėtinga pagrįsti senomis tiesomis, nes išraiškos forma tapo kur kas drąsesnė, o jos apibūdinimas – sudėtingesnis. Išliko esminiai reportažo ir meno takoskyros, taip pat tapatybės klausimai.

Antireliginės propagandos tikslais Valstybinis religijos ir ateizmo istorijos muziejus Peterburge 1963 m. surengė pirmąjį mokslinio ateistinio turinio fotografijų konkursą, kuriam buvo pristatyti darbai, demaskuojantys religinę ideologiją, iliustruojantys mokslo lai-

mėjimus, naujas sovietines tradicijas⁵⁰. Konkurso dalyvis R. Rakauskas už darbą „Praeities šešėlis“ (Lietuvoje skelbtas pavadinimu „Nauji laikai“) pelnė trečiąją premiją. Beje, tai vienas iš nedaugelio parodos darbų, kuris nebuvo atvirai ciniškas ir brutalus – pirmame plane išryškintas juodas siluetas kunigo, einančio prieš minią šviesių demonstrantų su vėliavomis. Fotografas net pavadinime paliko erdvės daugiaprasmiškumui. Analizuojant turinį šių dienų požiūriu, fotografijos esmė nesikeičia, nes jos autorius ne vertina, o konstatuoja – tai du skirtingi pasauliai.

SOVIETINIS MITAS APIE LIETUVOS FOTOGRAFIJOS MOKYKLĄ

Per šeštąjį–septintąjį dešimtmečius Lietuvos fotografija subrendo kaip kūrybinis judėjimas, kurį pradėta vertinti, analizuoti ir prognozuoti perspektyvas. Vienas ženklų – 1969 m. pirmojo „Kultūros barų“ numerio tema: fotografijos menas. R. Ozolas, tuo metu Vilniaus universiteto Filosofijos katedros aspirantas, pastebėjo ir išryškino įvykusius pokyčius: „Prieš gerą dešimtmetį, berods, nebuvo jokios kalbos apie meninę fotografiją – egzistavo tik fotožurnalistika. Tačiau jau tada ėmė reikštis pastangos išsiveržti iš spaudos informacijos reikalavimų rėmų. [...] Nuo 1960 m. menišką nuotrauką imta suprasti kaip meninę; įvairiose tematinėse bei proginėse parodose atsiranda fotografijų, pretenduojančių į savarakišką estetinę vertybę. Pasaulinis fotografijos judėjimas skatina mūsų fotografų norą reikštis kūrybiškais darbais. 1963–1965 metais vyksta persilaužimas. Aptariant parodas, straipsniuose ir diskusijose įrodinėjama, kad egzistuoja fotografijos menas, įsitvirtina sąvoka „meninė fotografija“. O pastaruosius metus galima laikyti naujo etapo pradžia“⁵¹.

Lietuvos fotografijos mokyklos apibūdinimą pirmasis suformulavo kritikas Anri Vartanovas, recenzuodamas 1969 m. Centriniu-

se žurnalistų namuose Maskvoje įvykusią parodą „9 Lietuvos fotografai“⁵². Kaip išskirtinį lietuvių darbų požymį jis įvardijo estetinę vienovę, tačiau čia pat pripažino ir fotografų „meninių pomėgių skirtumus“. Nesigilindami į gana prieštaringus teiginius bei ignoruodami sąvokos „mokykla“ semiotinę prasmę, tiek kritikai, tiek fotografai priėmė apibrėžimą kaip aksiomą, kuri iki šių dienų išliko neginčijama. Kodėl sovietiniams teoretikams buvo svarbu ne tik pripažinti lietuvių fotografiją, bet ir pateikti ją kaip sovietinės kultūros fenomeną? Modeliuojant motyvacijos variantus, būtina nepamiršti pagrindinės sąlygos – ideologinio kultūros valdymo totalitarinėje valstybėje. Jokie prieštarausiantys partijos nubrėžtam kursui reiškiniai negalėjo būti toleruojami, juo labiau skatinami. Vadinasi, lietuvių fotografija buvo ideologiškai patikima, o jos raida prognozuojama. Fotografijų temos, jų turinys, vaizduojami objektai kūrė pozityvų socialistinės sistemos įvaizdį. Lietuvių meistriškumas ne tik atitiko Sovietų Sąjungos profesionalius standartus, bet ir užsienyje reprezentavo sovietinės „kokybės ženklą“. Rusų, ypač Maskvos, fotografų laimėjimai pastaraisiais dešimtmečiais buvo nepralenkiami, tačiau dangstant didžiarusišką šovinizmą buvo paranku propaguoti nacionalinių respublikų kuriamą meną, kuris užsienyje vis tiek buvo niveliuojamas ir priimamas kaip sovietinės rusų kultūros dalis. Šiam tikslui puikiai tiko Baltijos respublika, kuri ir viduje – Sovietų Sąjungos erdvėje – asocijavosi su vakarietiška modernia kultūra.

Įtakos turėjo ir pačių lietuvių fotografų aktyvi veikla bei kryptingas viešosios nuomonės formavimas. Vadybinė strategija bei sugebėjimai, ryšiai su administruojančiu, kuruojančiu ir teoriniu centru suteikė galimybę tinkamai pristatyti savo kūrybą. Ne mažiau reikšmingas žingsnis – kolektyvinis pristatymas, formuojantis nacionalinės fotografijos conceptualumą. Svarbiausia buvo tai, kad ideologai suprato neišvengiamus pokyčius

sovietinėje kultūroje, todėl reikėjo suvaldyti novatoriškumą ir pateikti jį kaip planingą kultūros raidos etapą, laiku nukreipti ir įteisingi tinkamą tam instrumentą. Juo tapo „Lietuvos fotografijos mokykla“.

LSSR fotografijos meno draugijos 1970 m. gruodžio 18 d. surengtame susitikime su „Sovetskoje foto“ atstovu Igoriu Selezniovu, kritiku A. Vartanovu ir lenkų žurnalo „Fotografia“ redaktoriaus pavaduotoja Halina Krüger buvo toliau gvildinama Lietuvos fotografijos mokyklos tema. A. Vartanovas perskaitė pranešimą „Pagrindiniai Lietuvos fotografijos meno bruožai“, kuriuo mėgino pagrįsti ir apibūdinti naujo termino esmę: „Fotomenas gimsta tada, kai į vieną visumą susilydo technika ir jautrus, skvarbus požiūris į žmogų. Kadangi apie Lietuvos fotografiją daug šneka, matoma, jau galima ją vertinti kaip tam tikrą lietuvišką mokyklą. O jeigu taip, tai reikia ieškoti ir jai charakteringų bruožų“⁵³. Išskirti keli: glaudus ir jautrus fotografų ryšys su savo žeme bei jos žmonėmis, etika ir atsakomybė, kurią autoriai jaučia fotografuodami, nepaprastas reiklumas sau ir savo darbams. Kritikas lietuvių darbuose išvelgė patetiką, su kuria jie skverbiasi į vis gilesnius gyvenimo klotus, bei pažinimo poetiką. Gerokai pataikaudamas A. Vartanovas pareiškė, kad „Lietuva išsiveržė pirmyn ne tik TSRS, bet ir pasaulio mastu. Išsiveržusius visada ima kopijuoti, jais sekti. Vadinasi, lietuviška mokykla gali virsti etalonu“.

Prognozės nepasitvirtino – lietuvių fotografija žinoma ir vertinama, tačiau pasaulinėse fotografijos raidos ir tendencijų išvalgose ji nesureikšminama; nepastebėtas ir Lietuvos fotografijos mokyklos reiškiny, juo labiau jos įtaka pasaulyje vykstantiems kūrybiniais procesams. Tačiau sovietmečiu suformuluota samprata gaji ir posovietiniu laikotarpiu. 1997 m. Lietuvos fotomenininkų sąjungos leidžiamame almanache „Lietuvos fotografija vakar ir šiandien“ buvo paskelbtas A. Vartanovo straipsnis „Lietuvos fotografijos mokyk-

lai – 30 metų“, skirtas jubiliejui, kurio atskaitos taškas, matyt, gretinamas su „9 Lietuvos fotografų“ paroda 1969 m. Maskvoje.

Polemizuojant su kritiko 30 metų kartojamomis tezėmis, galima iškelti tik klausimus, kurių formuluotes diktuoja atlikta analizė. „Nors respublikoje ir Sovietų Sąjungoje fotografijos kūryba dar tik budo po ilgamečio miego, nors jai priešinosi senoviškai dirbti įpratę senieji meistrai, kaustė begalė įvairiausių cenzūros suvaržymų, Lietuvos fotomėgėjai buvo labai greitai pripažinti ne tik savo krašte, bet ir Maskvoje. Prie to prisidėjo žurnalo „Sovetskoje foto“ redakcijos parama ir parodos Maskvos Žurnalistų namuose pasisekimas“, – *ką reiškė sovietinės fotografijos politiką formuojančio sąjunginio spaudos organo parama?* „Jau tada, toje kolekcijoje, savo kūrybinio kelio pradžioje atsiskleidė Antanas Sutkus ir Algimantas Kunčius, Romualdas Rakauskas ir Aleksandras Macijauskas, Vitas Luckus ir Vitalijus Butyrinas. Visi jie jau turėjo savo nepakartojamą individualybę, juos jungė ne tik bendros idėjos, bet ir estetikos suvokimas“, – *ar prieštaraujantys tarpusavy teiginiai iliustruoja išskirtinumą?* „Ne veltui, aptariant parodą žurnalistų namuose, prityrę fotografai profesionalai, pirmą kartą matę autorius iš Lietuvos, atkreipė dėmesį į tą bendrą, juos vienijantį bruožą. Ne veltui tada vos ne vienintelis priekaištas buvo skirtingų autorių kompozicijų vienodumas ir tų pačių išraiškos priemonių naudojimas. Tai, kas tada buvo laikoma trūkumu, vėliau tapo vos ne pačiu svarbiausiu Lietuvos fotografų kūrybos privalumu. Labai skirtingus savo pomėgiais, temperamentu ir skoniu fotografus vienijo bendras Lietuvos fotografijos tikslų ir uždavinių suvokimas“, – *o kokie buvo jų tikslai ir uždaviniai, kas juos formulavo?* „Tai ir leido jiems suformuoti tą dvasinę ir estetinę vienvę, kurią kritikai pavadino tautine Lietuvos fotografijos mokykla. Tada ir buvo aptarti svarbiausi požymiai, leidę prabilti apie kūrybinį Lietuvos fotografijos savarankiškumą.

Tad kokie gi tie požymiai? Pirmiausia, pagrindine jaunų fotoaparato meistrų tema tapo pasakojimas apie savo tautą, jos gyvenimą ir darbą, žemę, kurioje jie gyvena. Bendras ir plačiai pasaulyje paplitęs principas Lietuvos autoriams nebuvo vien proziška, su jų kasdienio fotografavimo vieta susijusi aplinkybė. Jiems tai tapo nuoseklia kūrybos programa, maksimaliu tautos visapusiško atvaizdo ir dvasios atskleidimo tikslu⁵⁴, – *ar turėjo įtakos tokiai fotografų kūrybos programai dar nuoseklesnės politinės programos?*

Stagnacinis sovietinės kritikos veterano požiūris ir retorika primena „Sovetskoje foto“ tekstus, tačiau panegirika yra ne be pagrindo. Palankiu „atlydžio“ laikotarpiu pradėję kurti talentingi lietuvių fotografai demonstravo gana išraiškingą stilių, jų pasirinktas temas siejo maža teritorija ir lokali kultūra, o pozityvią „kalbą“ apie savo šalį konstravo ne tik bendros ideologinės, bet ir individualios idėjinės nuostatos. Tačiau programinio santykio su gimtine panašumų tuomet buvo nesudėtinga išvelgti ir gruzinų, uzbekų, ukrainiečių ar kitų Sovietų Sąjungos tautų fotografų darbuose. Žinoma, tai buvo ir išlieka gera lietuvių fotografija, o geriausiosios įvaizdį padėjo sukurti jos veržlus dalyvavimas kultūriniame socialistinės stovyklos procese bei angažuoti kritikai.

FOTOMENININKŲ VEIKLOS CENTRALIZAVIMAS

Apie būtinybę įsteigti fotografus vienijančią draugiją viešai prabilta jau 1969 m. pradžioje. LSSR kultūros ministras Lionginas Šepetytis pripažino, kad „meninė fotografija tapo svarbiu mūsų kultūrinio gyvenimo reiškiniu, vertu rimtos valstybinės paramos. [...] Kol fotografai – menininkai kuria atskirai, įsigyti jų darbus ir tuo pačiu materialiai paremti jų kūrybinę veiklą tegalime tik epizodiškai, tačiau esame ir tam pasiryžę. Tai, žinoma, dar

ne išeitis: fotografams būtinas organizacinis susivienijimas“⁵⁵.

LSSR fotografijos meno draugija įsteigta LSSR Ministrų Tarybos 1969 m. spalio 8 d. nutarimu Nr. 403⁵⁶. Tai buvo pirmoji Sovietų Sąjungoje fotomeno kūrėjus vienijanti organizacija. Leidimas įsteigti neturinčią analogų Maskvoje instituciją buvo didžiulis Lietuvos fotografų laimėjimas, tačiau pasitikėjimas „brandaus socializmo“ kūrimo laikotarpiu buvo neišvengiamai pagrįstas kontrole tiek iš išorės, tiek iš vidaus. LSSR kultūros ministerijos kolegijos ir Lietuvos respublikinės profesinių sąjungų tarybos prezidiumo 1969 m. spalio 30 d. nutarimu⁵⁷ patvirtintas draugijos organizacinis komitetas, kurio pirmininku paskirtas žurnalo „Tarybinė moteris“ fotokorespondentas A. Sutkus (oficialiai pradėjo dirbti nuo lapkričio 19 d.⁵⁸), pavaduotoju – Kauno fotoklubo tarybos pirmininkas V. Jasinevičius, nariais: LSSR kultūros ministerijos dailės ekspertų kolegijos narys B. Baliulevičius, Šiaulių fotoklubo pirmininkas A. Dilys, LSSR žurnalistų sąjungos fotografijos sekcijos pirmininkas M. Baranauskas, LKP CK atsakingas darbuotojas Antanas Gedminas, žurnalo „Moksleivis“ fotokorespondentas V. Juodakis, Žemės ūkio akademijos dėstytojas P. Karpavičius ir kiti įvairių regionų fotografai⁵⁹.

Vienas aktyvesnių organizacinio komiteto narių – M. Baranauskas⁶⁰, nuo 1957 m. dirbęs ELTOS fotokorespondentu, o nuo 1959 m. dalyvavęs ir pelnęs apdovanojimus respublikinėse, sąjunginėse bei tarptautinėse parodose. Jo darbai 1959–1969 m. publikuoti Bulgarijos, Lenkijos, Sovietų Sąjungos, Vengrijos, Vokietijos ir kitų šalių spaudoje. V. Juodakis į fotografinį judėjimą įsitraukė 1958 m., pradėjęs dirbti fotografu Gamtos apsaugos komitete prie LSSR MT. Dalyvavo kuriant LSSR žurnalistų sąjungos fotosekciją ir organizuojant 1958 m. parodą⁶¹. V. Jasinevičius buvo ne tik vienas Kauno fotoklubo steigėjų 1963 m., bet nuo 1964-ųjų ir pirmininkas. 1966 m. jo ini-

ciatyva buvo suorganizuota Lietuvos fotoklubų taryba, siekusi, kad būtų įkurta oficiali fotografų organizacija⁶².

Pavaldžios organizaciniam komitetui Meno tarybos nuostatuose⁶³ buvo pažymėta, kad ji vadovaujasi partijos ir vyriausybės nutarimais ideologiniais klausimais, jos tikslas yra ne tik gerinti idėjinę meninę fotografijų kokybę, bet ir ugdyti kūrybinę individualybę, skatinti įvairius meninius stilius, kūrybinius ieškojimus. Taryba sprendė, kurių autorių kokių darbus atrinkti parodoms, katalogams ir kitiems leidiniams, tvirtindavo darbų įsigijimą ir realizavimą. Kadangi veikla buvo gana griežtai reglamentuota ir nuosekli, galima teigti, kad būtent Meno taryba atsakinga už fotografijos sklaidos formavimą, kartu ir už istorinę perspektyvą. Pirmosios Meno tarybos pirmininkas buvo žurnalo „Kultūros barai“ fotokorespondentas A. Kunčius, nariai – Vilniaus universiteto vyr. dėstytojas kritikas S. Krivickas, Kino reklamos ir propagandos biuro vyr. redaktorius kritikas S. Valiulis, dienraščio „Vakarinės naujienos“ fotokorespondentas A. Macijauskas, žurnalo „Nemunas“ fotokorespondentas R. Rakauskas, žurnalo „Tarybinė moteris“ fotokorespondentas A. Sutkus, LSSR kultūros ministerijos Meno reikalų valdybos inspektorė N. Šimukėnaitė, Vilniaus fotoklubo pirmininkas A. Zavadskis⁶⁴.

Draugijos veiklą reglamentavo laikinieji įstatai (pirmieji patvirtinti 1974 m. suvažiavimo, antrieji papildyti ir patvirtinti 1980 m. suvažiavimo), kuriuose apibrėžti uždaviniai buvo tipiškai sovietinei institucijai – ideologiniai, formalūs ir neįpareigojantys: plėtoti fotografijos meną marksistinės-lenininės estetikos pagrindais, vadovauti respublikos fotomenininkams ir mėgėjams, rūpintis jų kūrybos ir buities sąlygomis, vienyti savo narius „ištikimybės Partijai ir Tarybinei Tėvynei dvasia“, skiepyti sovietinio patriotizmo, tautų draugystės, taikos idėjas⁶⁵. Nuo pirmojo organizacinio komiteto posėdžio draugija pra-

dėjo aktyviai veikti: bendradarbiavo su valstybinėmis ir visuomeninėmis organizacijomis, rengė parodas, konkursus, organizavo seminarus, paskaitas, parodų aptarimus, leido knygas, rūpinosi savo narių buities ir kūrybinėmis sąlygomis, pirkė menininkų darbus, vykdė įstaigų užsakymus parodoms, albumams, garbės lentoms, vaizdinei agitacijai, atliko interjero, reklamos darbus. Pirmaisiais veiklos metais buvo priimti du reikšmingi sprendimai – nutarta įsteigti draugijos fotografijų fondą ir fotomeno eksponatus kaupti Šiauliuose, kur A. Dilio iniciatyva rengtasi atidaryti muziejų. Tiesa, sutvarkius patalpas Vilniuje, muziejų planuota perkelti į sostinę⁶⁶, tačiau šis nutarimas taip ir liko neįgyvendintas.

Draugijos nariais pagal įstatus galėjo tapti kūrybinį brandumą ir pripažinimą pasiekę fotografai – profesionalai ir mėgėjai, taip pat teoretikai, kritikai, istorikai. Nariais kandidatais priimdavo profesionalus ir mėgėjus, dar nepasiekusius brandaus meninio lygio; draugija juos skatino ir padėjo jiems kūrybiškai realizuotis, rūpinosi jų darbų eksponavimu respublikinėse, sąjunginėse bei tarptautinėse parodose. Garbės nariais draugija turėjo teisę kviesti ne tik Sovietų Sąjungos, bet ir užsienio piliečius, nusipelnčius plėtojant fotografijos meną.

Narių kontingentas pirmaisiais draugijos formavimo ir veiklos metais akivaizdžiai rodo fotomenininko statusą sovietinėje visuomenėje, taip pat atspindi bendrą respublikos fotografijos meno padėtį. Pagal 1970 m. stojusių į draugiją 154 narių dokumentus atlikta analizė (žr. 1–6 lenteles)⁶⁷ patvirtina, kad nebuvo nė vieno profesionalaus fotomenininko. Visai priešingą dailininkų sąjungos sandarai reiškinių pateisina fotografijos raiškos specifika, pirmaisiais sovietmečio dešimtmečiais diegta fotografijos – plačių liaudies masių meno – samprata, be to, aukštosiose dailės mokyklose nebuvo fotomeno specializacijos, juo labiau galimybių mokytis užsienyje.

Su fotografijos meno profesionalais save tapatino fotokorespondentai. Į fotomenininko vardą pretendavo ir kvalifikuoti fotografai – technikai, dauguma jų Vilniaus politechnikume studijavę fotografijos technologiją ir dirbantys laborantais, buitinių paslaugų kombinato darbuotojais ir pan. Fotomeno srityje aktyviai reiškėsi fotomėgėjai: inžinieriai, gydytojai bei kitų su fotografija nesusijusių profesijų atstovai. Tokią galimybę teikė plati fotoklubų, kurie būrė fotomėgėjus kūrybai, veiklos sklaida. Klaidinamai kultūros ideologų suformuluoti meninės vertės kriterijai sudarė palankias sąlygas reikštis visiems „kas netingi“. Klubų rengtose parodose buvo gana atlaidžiai žiūrima į gausiai jose dalyvaujančių narių kūrinių vertę ir eksponavimas dažniau reikšdavo paskatinimą, o ne įvertinimą. Tačiau ne vienas pripažintas Sovietų Sąjungoje bei užsienyje fotografijos meno kūrėjas pradėjo kūrybinę veiklą bū-

tent klubuose. Viena neprivilomų, tačiau suteikiančių mėgėjams garantiją sąlygų stojant į Fotografijos meno draugiją buvo narystė fotoklube ir dalyvavimas jo veikloje. Pirmenybę pagrįstai turėjo fotokorespondentai – ne vieno jų darbai buvo ne tik publikuoti spaudoje, bet ir eksponuoti parodose, tiek vietinėse, tiek tarptautinėse. Jokios įtakos neturėjo amžius (buvo priimami ir moksleiviai, ir pensininkai), išsilavinimas, mažiau – partiškumas.

Kartu su tokiais žinomais fotokorespondentais kaip M. Baranauskas, Arnoldas Barysas, A. Kunčius, A. Macijauskas, M. Rebi, A. Sutkus tikraisiais draugijos nariais tapo fotografijos veteranai bei regioninių fotoklubų aktyvistai. Klubų tarybos pastangomis įsteigus draugiją, iniciatyvą perėmė ir organizacijos branduolį sudarė vilniečiai. Tai lėmė ne tik draugijos buvimo vieta, bet ir koncentruota profesionali fotografų veikla sostinėje.

1 lentelė. Profesija

Fotomenininkas	Fotokorespondentas	Fototechnikas	Tarnautojas	Darbininkas	Moksleivis	Pensininkas	Nenustatyta*
0	27	33	53	15	2	1	23

2 lentelė. Išsilavinimas

Aukštasis	Nebaigtas aukštasis	Specialus vidurinis	Vidurinis	Nebaigtas vidurinis	Nenustatyta*
43	15	18	34	13	31

3 lentelė. Partiškumas

SSKP narys	Nepartinis	Nenustatyta*
15	119	20

4 lentelė. Gyvenamoji vieta

Vilnius	Kaunas	Panevėžys	Šiauliai	Kiti miestai
67	30	16	14	27

* Bylose trūksta autobiografių bei rekomendacijų arba nepateikta informacija.

5 lentelė. Dalyvavimas fotoklubų veikloje

Fotoklubo narys	Nepriklausė fotoklubui	Nenustatyta*
103	36	15

6 lentelė. Dalyvavimas parodose

Dalyvavo	Nedalyvavo	Nenustatyta*
107	34	13

Draugijos įkūrimas respublikos fotografams suteikė nemažai privilegijų. Buvo ne tik oficialiai pripažintas menininko statusas, bet ir atsirado reali galimybė dalyvauti vietinėse, sąjunginėse ir tarptautinėse parodose, skelbti savo darbus meninės fotografijos leidiniuose, legaliai juos realizuoti. Be to, fotografai įgijo materialų pagrindą kūrybai – draugija skirdavo studijas, medžiagas, siūsdavo į komandiruotes. Žinoma, šalia suteiktų draugijos nariams teisių buvo ir įsipareigojimų, atitinkančių sovietinės etikos ir moralės normas. Tokia sąvoka kaip kūrybinė laisvė buvo nutylima. Užgrūdinti stalininio valymo ir apdorojimo, patyrę dviprasmišką leidžiantį ir kartu draudžiantį „atlydį“ fotografai prisitaikė ir prie brežnevinės anestezijos – neskausmingo individualios kūrybinės valios slopinimo. Be kelių incidentų, kurie sietini daugiau su bendros tvarkos pažeidimais, nebuvo nė vieno maištaujančio protrūkio, kurio išraiška fotografijoje sukeltų rezonansą visuomenėje ar atkreiptų saugumo organų dėmesį.

Planuojamų eksponuoti fotografijų aprobavimas buvo privalomas. Parodos cenzūros procedūra buvo gana formali – draugijos organizacinis komitetas priimdavo nutarimą surengti parodą, Meno taryba atrinkdavo darbus, pirmininkas patvirtindavo sąrašą. Į Glavlitą nusiūsdavo tokio turinio prašymą: „Glavlito viršininkui drg. M. Slizevičiui; LTSR fotografijos meno draugija prašo Jūsų leidimo atidaryti meninės fotografijos parodą, skirtą komjaunimo XVI suvažiavimui. Priedas:

fotografijų sąrašas ir išrašas iš orgkomiteto posėdžio protokolo Nr. 1, 1969 m. lapkričio 19 d.“⁶⁸ Sąrašą (kartais su vienu kitu nežinia kodėl išbrauktu darbu) vizuodavo: „Leidžiama“, o prie užsienio parodų pažymėdavo: „Nepageidaujamų duomenų skelbti užsienyje siunčiamose nuotraukose nėra“.

Pirmaisiais veiklos metais (1970 m.) LSSR fotografijos meno draugija dalyvavo 28 tarptautinėse parodose ir salonuose Australijoje, Ceilone, Didžiojoje Britanijoje, Italijoje, Japonijoje, Jugoslavijoje, Kanadoje, Mongolijoje, Portugalijoje, Prancūzijoje, VDR, Vengrijoje, VFR (žr. 7–8 lenteles)⁶⁹. Per metus iš draugijos parengtų sąrašų⁷⁰ Glavlitas išbraukė ir uždraudė parodose užsienyje eksponuoti tik 7 fotografijas: Australijoje – A. Pilvelio „Kalnas“, Antano Miežansko „Neviltis“, V. Luckaus „Ledų porcija“, Berlyne (VDR, pasaulinėje parodoje „Meilė, solidarumas, draugystė“) – V. Luckaus „Ledų porcija“, „Duryse“, Rostoke (VDR) – Antano Bertašiaus „Pamary“, Ceilone – L. Ruiko „Vasara“, Prancūzijoje – L. Ruiko „Vasara“, „Undinės“. Tačiau tai buvo tik pavieniai, tam kartui uždrausti darbai, nes tų pačių autorių tas pačias fotografijas leisdavo eksponuoti kitose parodose. Pavyzdžiui, V. Luckaus „Ledų porcija“ leista demonstruoti Kanadoje ir VDR (tik ne Berlyne, o Rostoke). Gana svarūs sąrašai rodo, kad pirminę cenzūrą atlikdavo draugijos Meno taryba – čia orientuotasi ne tik į ideologinę konjunktūrą, bet įtakos turėjo ir bendros profesinės nuostatos bei kitos subjektyvios priežastys. Žinoma, kiekvienas fotografas savisaugos sumetimais darė atranką prieš pateikdamas darbus Meno tarybai. Tačiau savikontrolę jis jautė ir fotografuodamas. Ideologiją demaskuojančių kadru privačiuose archyvuose yra vienetai, jie dažniausiai atsitiktiniai, o ne tikslingai ieškoti, dokumentuojant sistemą provokuojančius faktus.

Į tarptautinių parodų sąrašus nė karto nebuvo įtraukti, todėl, savaime suprantama,

ir neeksponuoti fotografijos veteranų P. Karpavičiaus ar V. Kraniausko, pokario fotožurnalistų Ch. Levino ar I. Fišerio bei kitų tikrųjų draugijos narių, pagal statusą – pripažintų autorių darbai. Iš draugijos kolektyvinės atminties buvo visiškai išbrauktas ryškiausias „atlydžio“ metų fotografas, „vienas pirmųjų psichologinės fotografijos kūrėjų“⁷¹ A. Marcinkevičius. Lietuvos fotografijai užsienyje 1970 m. dažniausiai atstovavo A. Pilvelio fotografija „Džiaugsmas“ (17 kartų). Šį faktą galima traktuoti kaip atsitiktinį sutapimą, tačiau taip atsitiko dėl sąmoningos darbų atrankos. Iki draugijos įsteigimo mažai žinomas fotografas per vienus metus iškilo į pirmųjų gretas. Stodamas į draugiją A. Pilvelis prisipažino esąs naujokas: „Jau trejetą metų Kauno fotoklubo narys. Aktyviai bendradarbiauju spaudoje, esu „Vakarinių

naujienų“ neetatinis fotokorespondentas. Atėityje numatau daugiau atsidėti kūrybiniam darbui, nes tam turiu geras sąlygas“⁷². Nė vienas jo darbas nebuvo įtrauktas į 1967-ųjų „Lietuvos fotografiją“, 1969 m. almanache paskelbta tik fotografija „Kaimo muzikantai“, 1971 m. – „Kaimo smuikininkas“, „Vestuvės“, „Šokis“, o 1970 m. į parodas užsienyje išsiųsti net 25 darbai 88 kartus. Toks kūrybinis „šuolis“ nesvarstytas draugijos organizacinio komiteto posėdžiuose, neaptartas recenzijose, nepastebėtas arba sąmoningai pamirštas. Užsienyje dažniausiai eksponuotų darbų sąrašas rodo, kad lietuvių fotografija visiškai atitiko sovietinę ideologiją. Ji propagavo humanišką, visapusiškai turtingą ir pažangią sovietinę šalį: gamta, darbas, sovietinis žmogus – jaunas ir senas, pionierius ir graži moteris, sportas, net humoras.

7 lentelė. Tarptautinėse parodose 1970 m. dažniausiai eksponuotos fotografijos

Autorius	Kūrinio pavadinimas	Eksponuotas (kartų)
M. Baranauskas	Lygiavimas kairėn	7
	Sargybos pasikeitimas	9
V. Butyrinas	Portretas	10
	Tyla	11
	Darbininkai	10
J. Kazlauskas	Atlantika	13
V. Luckus	Darbininkas	9
A. Macijauskas	Šokis	14
A. Matulionis	Tiltas	8
Č. Montvila	Pergalė	8
A. Pilvelis	Kaimo smuikininkas	14
	Džiaugsmas	17
	Studija	11
	Šokis	10
L. Ruikas	Neringos kopose	14
	Gražina	10
V. Straukas	Lietuvos Sachara	7
A. Streleckis	Regbis	14
A. Sutkus	Pavasaris	8
	Pionierius	13
J. Vaicekuskas	Metai	8
A. Žižiūnas	Ugniagesys	9

8 lentelė. Tarptautinėse parodose 1970 m. daugiausia eksponuota fotografijų

Autorius	Skirtingų kūrinių	Iš viso kūrinių
M. Baranauskas	18	49
V. Butyrinas	14	68
A. Dilys	16	27
I. Giedraitienė	17	35
Z. Kazėnas	17	31
J. Kazlauskas	10	32
A. Kunčius	20	50
V. Luckus	27	62
A. Macijauskas	33	74
A. Pilvelis	25	88
R. Rakauskas	39	67
L. Ruikas	18	57
V. Straukas	24	62
A. Streleckis	12	32
A. Sutkus	45	111
J. Vaicekauskas	22	62
J. Veselovas	17	30

Visiškai kito pobūdžio darbus draugija atrinkdavo respublikinėms parodoms. Atran- kos kriterijai buvo gerokai politizuoti, todėl akivaizdžiai vyravo dokumentinė arba deklaratyvi ideologinė fotografija. Veiklos pradžioje draugija, bendradarbiaudama su LSSR žurnalistų sąjungos fotosekcija, rengė nemažai „privalomų“ parodų. Iš 4 respublikinių parodų 1970-aisiais viena pirmųjų buvo skirta respublikos komjaunimo XVI suvažiavimui. LLKJS CK nurodymu paroda turėjo atspindėti konkrečias temas: jaunimo gyvenimą, studentiją, mokslą, komjaunimo organizacijų veiklą ir pan. Taip pat pageidauta penkiolikos konkrečių asmenų portretų. Draugijos organizacinis komitetas be svarstymų nutarė eksponuoti 15 užsakytų portretų, 45 temines ir 40 meninių fotografijų jaunimo tematika⁷³. Toks proginių parodų rengimo kompromisas buvo priimtinas – dozuotas menas neužgoždavo pagrindinės „raudonos“ teminės gijos. Politinio įvykio parodai buvo panaudoti I. Fi-

šerio („Mickūnų valsčiaus raudonoji gurguolė“, „Gegužinė Nemenčinėje“, „Jaunimas eina į darbą“ ir kt.) ir M. Rebio („Į dainų šventę“, „Vėliavnešiai“ ir kt.) pokario archyvai. Stengtasi „įtikti“ ir jaunesnių kartų fotografų darbais – eksponuotos teminės fotografijos: R. Rakausko „Ansambliečiai“, „Traktorininkas“, A. Sutkaus „E. Mieželaitis skaito eiles Kauno komjaunimo aktyvui“, Juozo Kazlausko „Tėvynės sargyboje“ ir kitos. Sąraše nėra nė vienos Glavlito žymos – paroda visiškai atitiko užsakymą.

Nepaprastai reikšminga buvo pergalės prieš fašistinę Vokietiją 25-mečiui skirta paroda⁷⁴. 1970 m. gegužės 26 d. Kultūros ministerijoje įvykusiame jos aptarime dalyvavęs kritikas A. Vartanovas iš Maskvos pažymėjo, kad paroda padarė stiprų įspūdį. Bendro meninio sumanymo sėkmę lėmė karo dokumentinių ir šiuolaikinių meninių fotografijų sugretinimas. Pasak V. Juodakio, tai buvo etapis žingsnis, nes iki tol panašių gerai apgalvotų teminių parodų Lietuvoje nebuvo. Lygin- damas su 1958-ųjų paroda, kurią pavadino mozaika – „kas ką gero davė“, V. Juodakis patvirtino maskviečio kritiko nuomonę, kad tai pirmoji paroda, kurioje į darnią visumą susilydė dokumentai ir šių dienų prasmingos akimirkos. Atsiliepimų knygoje lankytojai vienas balsiai minėjo A. Sutkaus darbus: „Sutkus – geriausias!“, „Žinoma, geriausios yra A. Sutkaus nuotraukos“⁷⁵ ir pan. Parodoje rodyti autoriaus darbai „Sūnus“, „Rasos šventė“, „Po darbo“, „Mintys“, „Abiturientai“, ciklas „Pavasaris“ ir kiti išplėtė bei papildė sąvoką „pergalė“ naujais vaizdiniais, kurie po 25-erių taikos metų žiūrovą jaudino labiau negu dokumentiškos, tačiau ne mažiau talentingos J. Kacenbergio, Ch. Levino ar P. Karpavičiaus fotografijos⁷⁶.

Pirmoji sovietmečiu tarptautinė paroda Lietuvoje buvo surengta 1970 m. lapkričio mėnesį. Fotografijos meno draugija kartu su Žurnalistų sąjungos fotosekcija Vilniaus parodų paviljone eksponavo danų, estų, lietuvių,

latvių, lenkų, suomių, švedų, vokiečių ir kitų fotografijas. Tema – „Ji ir Jis“. Ne mažiau reikšminga buvo Pabaltijo meninės fotografijos paroda „Gintaro kraštas“, kurioje lietuviai pelnė didžiąją dalį apdovanojimų⁷⁷. Didysis prizas atiteko latviui Egonsui Spuriui („Nuotaka“), Fotografijos meno draugijos prizas – A. Diliui („Skausmas“, „Motociklininkai“), Žurnalistų sąjungos – J. Kacenbergui („Poeto mirtis“, „Namus prisiminus“, „Sugrįžimas“), aukso medaliais už kolekcijas apdovanoti A. Macijauskas, A. Sutkus, J. Vaicekauskas.

1970 m. respublikos fotografo dalyvavo didžiulėje parodoje „Mūsų Tėvynė meninėse nuotraukose“. Maskvoje, o vėliau šešiuose Jungtinių Amerikos Valstijų miestuose 480 fotomeistrų eksponavo pusantro tūkstančio darbų, iš jų apie 150 buvo sukurti lietuvių. Beje, JAV išleistą parodos katalogo viršelį puošė lietuvių fotografo A. Zavadskio sukurtas aktorius Juozo Budraičio portretas. Eilinių parodoje apsilankiusių amerikiečių įspūdžiai – „Nesuprantu, kodėl mums pučia dūmus ir nesako tiesos apie jūsų šalies pažangą“ arba „Ši paroda – neįkainojama priemonė informuoti amerikiečius apie Tarybų Sąjungos praeitį, dabartį, galimybes“⁷⁸ – iliustruoja sovietinės propagandos įtaigumą. Sovietinio fotomeno kūrinių ekspozicija patiklims kapitalizmo atstovams pateikė „dokumentiškai“ sukonstruotą tiesos iliuziją.

Ideologinis spaudimas pastebimas parodų planuose, kai įterpiamos jubiliejinės ar „dienos aktualijų“ temos. Be abejonės, tai turėjo įtakos fotografų kūrybai, vertė kurti demagoginį falšą, kuris buvo neišvengiamas visose draugijos veiklos grandyse, ypač vykdant „gamybinius“ užsakymus. Reikia pripažinti, kad menininkai tokių darbų mielai imdavosi, nes taip jie papildydavo ne tik savo, bet ir draugijos, kuriai už pardavimą atitekdavo numatyti procentai, varganą biudžetą⁷⁹. Jau pirmaisiais veiklos metais fotografo užsakymų gaudavo (arba susirasdavo) gana dažnai. M. Ba-

ranauskas gamino mokslininkų fotografijas Vilniaus universitetui, „Sutartinės“ kolektyvo fotografijas LSSR valstybinei konservatorijai, Z. Kazėnas – fotoreklamą Lietuvos civilinės aviacijos oro susisiektimo centrinei agentūrai, A. Miežanskas – reklamines fotografijas Vilniaus pramoninei prekybai, P. Karpavičius – gamybines fotografijas sąjunginiam mokslinio tyrimo institutui „Termoizoliacija“, spalvotas fotografijas kavinei „Trys mergelės“, J. Šeinius – fotografijas žemės ūkio tematika Priekulės paukštininkystės tarybiniam ūkiui, I. Fišeris – jubiliejinės dainų ir šokių šventės vaizdus LSSR MT Reikalų valdybai ir pan.⁸⁰

Įmonių bei organizacijų užsakymus, taip pat autorių iniciatyva sukurtas meninės fotografijas realizavo ir atitinkamą kontrolę vykdė draugija. Darbų vertę ir autorinį atlyginimą nustatydavo Meno taryba pagal patvirtintus įkainius. Meninė fotografija buvo skirstoma į tris kategorijas, kurių apibūdinimas atspindi kūrinio vertinimo bei meniškumo apibrėžimo principus. Pirmajai kategorijai priskirdavo itin aukšto idėjinio meninio lygio darbus, puikiai techniškai atliktas portretines, peizažines ir gamtos fotografijas, pasižyminčias unikaliu žanro savitumu, sukurtas autorių iniciatyva ir skirtas gyventojams parduoti arba eksponuoti Kultūros ministerijos muziejuose. Į šią kategoriją išskirtiniais atvejais patekdavo fotografijos, naudotos respublikiniuose, sąjunginiuose ir tarptautiniuose fotomeno leidiniuose bei meninės fotografijos parodose. Jų autorinis pakartojimas negalėjo viršyti 25 egzempliorių.

Antros kategorijos darbai – taip pat aukšto idėjinio meninio lygio, gerai techniškai atliktos portretinės, peizažinės, teatro, gamtos, kronikos ir sporto fotografijos, sukurtos pagal draugijos užsakymą arba autorių iniciatyva, tinkamos visuomeninių ir gyvenamųjų patalpų interjerams, specializuotiems meniniams fotografijos leidiniams. Šiai grupei priskirdavo ir respublikinėms, sąjunginėms,

tarptautinėms parodoms bei eksponavimui renginiuose ruošiamas fotografijas. Jų tiražas turėjo būti ne didesnis kaip 50 egzempliorių. Trečią kategoriją atitikdavo visų rūšių pagal užsakymus sukurtos pakankamai aukšto idėjinio meninio lygio fotografijos, skirtos vaizdinei agitacijai, spaudos leidiniams, vaizdinėms mokymo priemonėms, parodoms, reklamai, techninio mokslinio bei gamybinio dokumentavimo reikalams. Tokių darbų tiražas buvo neribojamas ir nustatomas susitarus su užsakovu. Draugija netoleravo bendros tvarkos taisyklių pažeidimų. Pavyzdžiui, V. Luckus svarstytas už „neetišką, netinkantį Fotografijos meno draugijos nariui elgesį, propaguojant ir platinant savo fotografijas, ignoruojant draugijos valdančiuosius organus“⁸¹.

Pagrindinis reikalavimas visų kategorijų fotografijoms – idėjiškumas ir meniškumas – nebuvo vien formalus. Kiekvienas fotografas jautė ribą, kurios neturi ne tik teisės, bet ir jokių galimybių peržengti. Menkiausiomis smulkmenomis kompromituojantys sistema kadrai likdavo stalčiuose – jų nepraleistų Meno taryba, o juo labiau Glavlitas. Žinoma, viskas priklausė nuo daugiaprasmio, tačiau nebylaus vaizdo traktavimo, kuris buvo lanksčiai priderintas prie vyraujančios ideologijos reikalavimų. Pavyzdžiui, jau nuo pirmųjų draugijos rengtų parodų viena dažniausiai eksponuotų A. Sutkaus fotografijų „Pionierius“ deklaravo raudonojo kaklaraiščio idėją, o unifikuotame portrete gana atvirai užkodotas individualybės slopinimo tragizmas likdavo nepastebėtas.

Labai tiksliai fotografijos meno funkcionavimo kontekstą apibūdino Kaliningrado fotografas Olegas Maksimovas laiške A. Sutkui: „...Jūsų metodas, Jūsų požiūris į fotografiją kaip į aktyvią, dinamišką, socialinę kūrybą, manau, šiame etape yra teisingiausias. Aš apgailestaudamas stebėjau, kad yra daugybė Lietuvos fotografų, kurie nepalaiko Jūsų meto-

do, nesupranta didžiulės jo reikšmės. Jie nesupranta, koks pavojingas raidos procesas vyksta mūsų šalyje, koks liūdnas protų nuskurdimas vyksta mūsų akyse, todėl tikrasis menininkas negali pasyviai stebėti ir nesikišti į gyvenimą. Jis privalo atskleisti tikrą gyvenimo tiesą, o ne pseudotiesą. Šios sąvokos taip glaudžiai susipynė, kad pagrindinė žmonių masė nepajėgi išsiaiškinti šios sąraizgos. [...] Juk mūsų fotografijos raida yra „Sovetskoje foto“ lygmens. O šis lygmuo niveliavo ir Jus. Tai rodo paskutinis šio žurnalo numeris. Argi tai Sutkus? Ne. Jie nori iš tikrosios fotografijos padaryti pramogą, pratybas daltonikams ir ne daugiau. Nuvesti ir... fotografiją į šalį, į krūmelius ir padaryti ją prostitute“⁸².

Fotografijos sovietizavimo procesai tęsėsi, tik jų valdymo metodai nebebuvo tokie tiesmuki kaip J. Stalino metais. Jie įgavo įmantresnę, užslėptą ir dažnai sunkiai apčiuopiamą formą. Tačiau ir fotografai, „atlydžiu“ įkvėpę „deguonies“, ne tik išsiveržė iš standartizuotų raiškos kanonų, bet ir išmoko manipuliuoti vaizdo tekstu bei lanksčiai balansuoti tarp „galima-negalima“. Vyko savotiškas žaidimas „kas gudresnis“, kurio taisyklės kūrė sovietinė sistema.

IŠVADOS

Valdymu ir kontrole pagrįsta kultūros sovietizacija tiesiogiai veikė bei formavo fotografijos meną. J. Stalino valdymo laikotarpiu suformuluoti socialistinio realizmo metodai buvo pritaikyti „atlydžio“ metais sąlyginai išlaisvintam realistiniam vaizdavimui. Fotografijoje atsisakyta unifikuotos formos kanonų, tačiau išsaugota jos pagrindinė funkcija – propaguoti ideologiją, stiprinančią sovietinę sistemą. Sovietinės kultūros strategai, laviruodami tarp formalių direktyvinių nuostatų vadovautis partiškumo ir liaudiškumo principais bei kintančia politine ir visuomenine sąmo-

ne, skatino fotografus novatoriškai diegti meninę raišką reportažo žanre. Išsiplėtusias, ideologiškai nesuvaldomas ir sunkiai cenzūruojamas idėjos bei vaizdo traktavimo galimybės išnaudojo nauja lietuvių fotografų karta.

Septintajame dešimtmetyje išryškėjęs stagnacinis valdžios požiūris į kūrybinius procesus paskatino fotografijos meno kūrėjus atsiriboti nuo funkcionalaus žurnalizmo. Tokias tendencijas mėginta suvaldyti ir nukreipti atitinkama linkme, „nuleidžiant“ partinių direktyvų forma „dienos aktualijų“ temas, siužetus, herojus. Fotografijos menas, suvaržytas ir negalėjęs atvirai fiksuoti bei vaizdais skatinti mąstyti apie socialines problemas ar antidemokratinį režimą, buvo įtraukiamas į politiką. Vienas didžiausių propagandinių projektų buvo sąjunginė meninės fotografijos paroda „Semiletka v deistvii“ („Septynmetis gyvenime“) – kasmetinė fotoataskaita, atspindėjusi liaudies ūkio vystymo septynmečio plano 1959–1965 m. vykdymo rezultatus. Parodų, pabrėžtinai vadintų meninėmis, fotožurnalistikos ir fotomeno kūrimo principais pagrįstoje darbų atrankoje pirmiausia buvo pabrėžiama jų propagandinė funkcija.

Fotografijos meną Lietuvoje kūrė fotožurnalistai ir mėgėjai. Jų kūrybinę veiklą koordinuoti padėjo regionuose visuomeniniais pagrindais dirbantys fotoklubai, 1958 m. įkurta LSSR žurnalistų sąjungos fotosekcija, o nuo 1969 m. fotomeno sklaida centralizuotai rūpinosi pirmoji Sovietų Sąjungoje LSSR foto-

grafijos meno draugija. Narių kontingento pirmaisiais draugijos formavimo ir veiklos metais statistika akivaizdžiai rodo fotomenininko statusą sovietinėje visuomenėje (nebuvo nė vieno profesionalaus kūrėjo), taip pat atspindi bendrą respublikos fotografijos meno padėtį. Glavlito „palaiminti“ parodų sąrašai iliustruoja ideologinę fotografijos kontrolę, tačiau akivaizdu, kad pirminę cenzūrą atlikdavo patys fotografai (savisaugos sumetimais) bei draugijos Meno taryba (iš pareigos).

Aktyviausio respublikoje Kauno fotoklubo pastangomis 1969 m. surengta devynių Lietuvos fotografų paroda Maskvoje apibendrino respublikos fotomeno kūrybinį dešimtmetį. Kokybiškai naujas talentingų lietuvių fotomeno pristatymas buvo ne tik tinkamai įvertintas – sovietinių teoretikų pavadintas „Lietuvos fotografijos mokykla“, bet ir pakeitė požiūrį į šią sritį. Tačiau ideologinio kultūros valdymo sistemoje jokie, ypač išskirtiniai reiškiniai, negalėjo prieštarauti oficialioms ideologinėms nuostatoms. Vadinasi, lietuvių fotografija buvo ideologiškai patikima, kūrė pozityvų socialistinės sistemos įvaizdį, o jos raida prognozuojama. Esminis lietuvių fotografijos pripažinimo veiksnys buvo tas, kad ideologai suprato neišvengiamus pokyčius sovietinėje kultūroje, todėl buvo svarbu suvaldyti novatoriškumą bei pateikti jį kaip planingą kultūros raidos etapą, laiku nukreipti reikiama linkme ir įteisinti tinkamą tam instrumentą.

Nuorodos

¹ S. Valiulis, S. Žvirgždas, „Kelio gairės“, „Septintojo dešimtmečio karta – o kas toliau?“, „Parodos, draugijos, apdovanojimai“, *Fotografijos slėpiniai*, V., 2002.

² J. Maccinienė, „Vilniaus architektūros albumas“, *Literatūra ir menas*, 1955, liepos 9.

³ П. Сатюков, „Советский фотожурналист – правдивый летописец великой эпохи,

разведчик будущего“, *Советское фото*, 1961, № 1, с. 1.

⁴ „Respublikinis literatūros ir meno darbuotojų aktyvo susirinkimas. LTSR Kultūros ministro Juozo Banaičio pranešimas“, *Literatūra ir menas*, 1958, sausio 18, Nr. 3.

⁵ *The Family of Man. The greatest photographic exhibition of all time*, New York, 1955.

⁶ М. Бугаева, „Единым дыханием с партией и народом“, *Советское фото*, 1961, № 12, с. 1.

⁷ К. Гайек, „Наш путь – социалистический реализм“, *ibid.*, № 2, с. 21.

⁸ „Komunistai ir menas“, *Kultūros barai*, 1968, Nr. 10, p. 13, 14.

⁹ J. Švažas, A. Kunčius, „Dailė ir fotografija“, *ibid.*, 1966, Nr. 8, p. 12.

¹⁰ В. Кисараускас, „Река в море культуры“, *9 фотографов Литвы: [каталог]*, К., 1969, с. 2.

¹¹ LSSR žurnalistų sąjungos organizacinio biuro posėdžio 1958 m. rugsėjo 26 d. protokolas Nr. 20, Lietuvos literatūros ir meno archyvas (toliau – LLMA), f. 501, ap. 1, b. 2, l. 43.

¹² LSSR žurnalistų sąjungos organizacinio biuro posėdžio 1958 m. lapkričio 4 d. protokolas Nr. 21, *ibid.*, l. 46.

¹³ A. Garunkščio parodos nuotrauka su komentaru, *Komjaunimo tiesa*, 1958, rugsėjo 19.

¹⁴ В. Микوليūнас, „Ieškojimai ir atradimai (Meninės fotografijos parodoje)“, *Literatūra ir menas*, 1958, spalio 25.

¹⁵ J. Česnulevičius, „Lankytojas liko nepatenkinamas: Respublikinėje meninės fotografijos parodoje“, *Komjaunimo tiesa*, 1958, spalio 8.

¹⁶ Ю. Пригожин, „Искусство фотографии служит народу“, *Выставка фотоискусства СССР. Каталог*, М., 1958, с. 3.

¹⁷ *Ibid.*, с. 53.

¹⁸ С. Морозов, *Искусство видеть. Очерки из истории фотографии стран мира*, М., 1963.

¹⁹ *Международная выставка художественной фотографии. Каталог*, М., 1961.

²⁰ LTSR meninės fotografijos paroda: [katalogas], V., 1959.

²¹ Ю. Пригожин, „Тропой смелых“, *Советское фото*, 1962, № 9, с. 6.

²² A. Savickas, „Meninės fotografijos paroda“, *Kultūros barai*, 1965, Nr. 6, p. 32.

²³ „За высокую идейность фотопублицистики“, *Советское фото*, 1962, № 3, с. 1.

²⁴ „Первый выпуск. Слушателям Всесоюзного заочного лектория вручены дипломы“, *ibid.*, № 2, с. 13.

²⁵ „Семинар по фотожурналистике“, *ibid.*, 1963, № 5, с. 42.

²⁶ R. Rakauskas, „Tarptautinės fotografijos paroda“, *Kultūros barai*, 1968, Nr. 8, p. 69.

²⁷ LSSR dailės muziejaus 1968 m. darbo ataskaita, Lietuvos dailės muziejaus archyvas, f. 1, ap. 1, b. 1096, l. 5, 6.

²⁸ V. Kisarauskas, „Knyga apie miestą“, *Literatūra ir menas*, 1970, liepos 4, Nr. 27.

²⁹ R. Rakausko 1970 m. rekomendacija LSSR fotografijos meno draugijai (toliau – LFMD), LLMA, f. 503, ap. 1, b. 16, l. 93.

³⁰ S. Valiulis, „30 metų su fotoaparatu. Ch. Levino fotografijos paroda“, *Tiesa*, 1970, kovo 24.

³¹ *9 фотографов Литвы: [каталог]*, К., 1969.

³² LFMD narių dokumentai, LLMA, f. 503, ap. 1, b. 16, l. 14, 39, 64, 80, 82, 84.

³³ *Ibid.*, l. 19, 25, 236; b. 17, l. 37, 53, 62, 66, 103.

³⁴ R. Pačėsos 1970 m. paaiškinamasis raštas ir autobiografija, *ibid.*, b. 16, l. 195, 196.

³⁵ V. Gulmano 1970 m. autobiografija, *ibid.*, l. 110–112.

³⁶ Pajūrio krašto meninės fotografijos salono organizacinio komiteto narių 1970 m. sausio 20 d. raštas LFMD pirmininkui; J. Ramoškos laiškas LFMD (gautas 1970 m. birželio 15 d.), *ibid.*, b. 14, l. 1, 41.

³⁷ S. Valiulis, [įvadas], „Žemaitijos“ fotografijos salono II respublikinė meninės fotografijos paroda kaimo tematika: katalogas, 1971, p. 20.

³⁸ Palyginus su kitomis Baltijos respublikomis, lietuviai gerokai atsiliko. Estai pirmąjį meninės fotografijos almanachą išleido 1959 m. ESSR žurnalistų sąjungos leidinys apibendrino 1959 m. respublikinę parodą.

³⁹ R. Ozolas, „Lietuvos fotografija“, *Kultūros barai*, 1968, Nr. 4, p. 66.

⁴⁰ Organizacinio komiteto posėdžio, įvykusio 1969 m. gruodžio 26 d., protokolas Nr. 4, LLMA, f. 503, ap. 1, b. 2, l. 26.

⁴¹ S. Valiulis, [įvadas], *Lietuvos fotografija*, V., 1971, p. 3.

⁴² „Komunistai ir menas“, *Kultūros barai*, 1968, Nr. 10, p. 14.

⁴³ Г. Чудаков, „Праздник советского фотоискусства „Семилетка в действии 1961“, *Советское фото*, 1961, № 5, с. 6.

⁴⁴ „Открытие выставки „Семилетка в действии 1962“, *ibid.*, 1962, № 6, с. 3.

⁴⁵ „Семилетка в действии 1962“, *ibid.*, № 8, с. 12–19.

⁴⁶ „Конкурс „За социалистическое фотоискусство“, *ibid.*, № 5, с. 18–24.

⁴⁷ *Ibid.*, с. 23.

⁴⁸ „Искусство, близкое и понятное народу“, *ibid.*, 1963, № 5, с. 3.

⁴⁹ П. Пронин, „Глубже проникать в жизнь: У стендов прибалтийских республик“, *ibid.*, 1964, № 8, c. 8–10.

⁵⁰ „Премии присуждены, конкурс продолжается“, *ibid.*, № 2, c. 48.

⁵¹ „Fotografijos menas“, *Kultūros barai*, 1969, Nr. 1, p. 5, 6.

⁵² „Встречи с литовскими мастерами в Москве“, *Советское фото*, 1969, № 9.

⁵³ LFMD narių susitikimo su „Sovetskoje foto“ atstovu ir lenkų žurnalo „Fotografia“ redaktoriaus pavaduotoja 1970 m. gruodžio 18 d. protokolas, LLMA, f. 503, ap. 1, b. 8, l. 3, 4.

⁵⁴ A. Vartanovas, „Lietuvos fotografijos mokyklai – 30 metų“, *Lietuvos fotografija vakar ir šiandien*, 1997, p. 10, 11.

⁵⁵ „Fotografijos menas“, *Kultūros barai*, 1969, Nr. 1, p. 7.

⁵⁶ LSSR Ministrų Tarybos 1969 m. spalio 8 d. nutarimas Nr. 403, LLMA, f. 503, ap. 1, b. 1, l. 1.

⁵⁷ LSSR kultūros ministerijos kolegijos ir Lietuvos respublikinės profesinių sąjungų tarybos prezidiumo 1969 m. spalio 30 d. nutarimas, *ibid.*, l. 3.

⁵⁸ Organizacinio komiteto posėdžio, įvykusio 1969 m. lapkričio 19 d., protokolas Nr. 1, *ibid.*, b. 2, l. 5.

⁵⁹ LSSR kultūros ministerijos kolegijos ir Lietuvos respublikinės profesinių sąjungų tarybos prezidiumo 1969 m. spalio 30 d. nutarimas, *ibid.*, b. 1, l. 4.

⁶⁰ M. Baranausko autobiografija, *ibid.*, b. 16, l. 2.

⁶¹ V. Juodakio 1970 m. kūrybinis aprašas, *ibid.*, l. 32.

⁶² V. Jasinevičiaus 1970 m. parciškimas, *ibid.*, l. 79.

⁶³ LFMD Meno tarybos nuostatai, priimti 1969 m. gruodžio 8 d. organizacinio komiteto posėdyje, *ibid.*, b. 2, l. 19.

⁶⁴ LFMD organizacinio komiteto posėdžio, įvykusio 1969 m. lapkričio 19 d., protokolas Nr. 1, *ibid.*, l. 4.

⁶⁵ LSSR fotografijos meno draugijos įstatai, priimti 1-ojo suvažiavimo 1974 m., *ibid.*, b. 1, l. 98.

⁶⁶ LFMD organizacinio komiteto posėdžio, įvykusio 1970 m. rugsėjo 25 d., protokolas Nr. 6, *ibid.*, b. 6, l. 12.

⁶⁷ LFMD narių dokumentai, t. I, II, *ibid.*, b. 16, 17.

⁶⁸ LFMD 1969 m. raštas Glavlito viršininkui M. Slizevičiui ir parodos, skirtos komjaunimo XVI suvažiavimui, sąrašas, *ibid.*, b. 12, l. 112.

⁶⁹ Lentelės, sudarytos pagal fotoparodose 1970 m. eksponuotų darbų sąrašus su Glavlito leidimu, *ibid.*, b. 12.

⁷⁰ LFMD 1970 m. eksponuotų darbų sąrašai su Glavlito leidimu, *ibid.*

⁷¹ S. Krivickas, [įvadas], *Lietuvos fotografija*, p. 5.

⁷² A. Pilvelio 1970 m. autobiografija, LLMA, f. 503, ap. 1, b. 16, l. 64.

⁷³ LFMD organizacinio komiteto posėdžio, įvykusio 1969 m. gruodžio 8 d., protokolas Nr. 3, *ibid.*, b. 2, l. 16.

⁷⁴ Meninės fotografijos parodos, skirtos pergalės prieš fašistinę Vokietiją 25-mečiui, 1970 m. gegužės 26 d. aptarimo protokolas, *ibid.*, b. 9, l. 2.

⁷⁵ Fotoparodos, skirtos pergalės prieš fašistinę Vokietiją 25-mečiui, atsiliepiamų knyga, *ibid.*, b. 15, l. 4, 5.

⁷⁶ Parodos, skirtos Pergalės 25-mečiui, darbų sąrašas, *ibid.*, b. 12, l. 86–91.

⁷⁷ LFMD Meno tarybos posėdžio, įvykusio 1970 m. spalio 6 d., protokolas Nr. 12, *ibid.*, b. 7, l. 134–136.

⁷⁸ J. Keršys, A. Marcinkevičius, „Žodis fotografijai“, *Tiesa*, 1970, gruodžio 23.

⁷⁹ LSSR fotografijos meno draugijos narių sukurtų meninių fotografijų įvertinimo, autorinio atlyginimo ir kainų nustatymo bei atsiskaitymo su autoriais taisyklės, patvirtintos LSSR MT 1976 m. birželio 25 d. nutarimu Nr. 207, LLMA, f. 503, ap. 1, b. 1, l. 54–59.

⁸⁰ LFMD Meno tarybos 1970 m. posėdžių protokolai, *ibid.*, b. 7, l. 28, 29, 53, 65, 68.

⁸¹ LFMD organizacinio komiteto posėdžio, įvykusio 1970 m. gruodžio 28 d., protokolas Nr. 7, *ibid.*, b. 6, l. 22.

⁸² O. Maksimovo 1970 m. liepos 29 d. laiškas iš Kaliningrado A. Sutkui, *ibid.*, b. 13, l. 67, 68.

Margarita Matulytė

EXPRESSION OF LITHUANIAN PHOTOGRAPHIC ART IN THE CONTEXT OF CULTURAL SOVIETISATION (1958–1970)

Summary

The article analyses tendencies in photographic art and the ideology which formed and ruled them in the post-Stalinist period. The chronological range (1958–1970) chosen for consideration marks the second stage of Soviet Lithuanian photography – the beginning of collective public work. The mode of realistic depiction was modified and relatively liberalised in the years of the “Thaw” but still preserved the original ideology which enabled the strengthening of the Soviet regime. It was acknowledged that photography suffered a decline during the years of Joseph Stalin’s rule. There was open criticism of the requirements which prevailed during that period of photographic art genres and composition, yet the search for new forms of expression was restrained. More attention was paid to the reporting genre as presenting greater opportunities for innovation and more suited to the realistic depiction of socialistic society. The propaganda of social humanism engrained in photographic art was based on the complete identification of the individual with the interests of the system.

A huge impact on shaping and managing the photographic processes was the Soviet magazine “Sovetskoye photo”. One of the most noted large-scale propaganda projects was the all-Union exhibition of photographic art, “Semiletka v deistvii” (“Seven years in action”), which reflected the implementation of the seven-year plan (1959–1965) of economic development. Lithuania, as well as the other republics of the Soviet Union, had to reflect, in their exhibit stands, the main topic of the exhibition – the development of Communism and the achievements of the Soviet people. The organisers emphasised the ideological exhibition as artistic, yet the selection of works based on photojournalism and artistic principles above all highlighted their propagandistic function.

Photographic possibilities expanded during the years of the “Thaw” and provided favourable conditions for subjective manifestation of ideas which were difficult to censor. In this more liberal environment, some artists began creative work: Algimantas Kunčius, Aleksandras Macijauskas, Adauktas Marcinkevičius, Vilius Naujikas, Romualdas Rakauskas, Antanas Sutkus and others. In the mid-sixties, a stagnant approach to creativity emerged, which inevitably evoked double standards. Documentary photography became more formal, while photographic art grew stronger, expanding the range of themes. Implementation of directives was documented by reporting photography. Nevertheless, “issues of the day” can also be seen in the art created by photojournalists and amateurs teamed up in clubs. Since 1958, their work was coordinated by the photographic section of the Lithuanian SSR Journalists’ Union, and since 1969 – by the Lithuanian SSR Association of Photographic Art.

The exhibitions organised by the photo clubs and their discussions brought out outstanding creative photographers who represented Lithuania within the Union, and the Soviet Union within international exhibitions. The most active Kaunas photo club formed the Council of Lithuanian Photo Clubs which sought to establish the Organisation of Photographers of the Republic. In 1969, in Moscow, it organized an exhibition of nine Lithuanian photo artists presenting the club’s work. This event was unique in the Soviet Union and became a turning point in Lithuanian photography. The works of the talented Lithuanian photographers were noticed and acknowledged by theorists who termed it the “Lithuanian school of photography.” The standards of the Soviet culture were reflected not only by the technique displayed in the exhibitions, but also by the ideological credibility of the works – the photos presented a positive image of the socialist system.

Sovietinė kino dokumentika Lietuvoje: istoriniai ir ideologiniai kontekstai (1963–1988 m.)

Remiantis antropologinių tyrimų metodika surinktų įvairiose Lietuvos sovietinės kinematografijos struktūros grandyse dirbusių respondentų interviu, straipsnyje pateikiama struktūrinė kino dokumentikos analizė. Daugiausia dėmesio skiriama filmų kūrimo procesams.

IVADAS

Kino dokumentika išgyveno nemažai atgimimų ir sąjūdžių, susijusių su pokyčiais valdžios struktūrose, meninėse kryptyse bei kinematografinių technologijų kaita. Keitėsi jos fiksuojama realybė, funkcijos bei dokumentikos teorijų interpretacijos. Tikrovės atspindėjimo problematiką nagrinėjančiose koncepcijose kino dokumentika apibrėžiama įvairiai. Kalbant apie Lietuvos sovietinę kino dokumentiką kaip kino meno rūšį, vaizduojančią tikrus faktus, įvykius, žmones¹, būtinas diferencijuotas požiūris, nes Sovietų Sąjungoje kino dokumentikos rūšys bei žanrai buvo suformuoti pirmiausia jiems priskyrus socialines, o ne estetines funkcijas. „Jokia ideologija, siekianti paaiškinti visus praeities įvykius ir nubraižyti visų ateities įvykių žemėlapi, negali pakęsti neprognozuojamumo, kylančio iš fakto, kad žmonės yra kūrybingi, kad jie gali sukurti tokių naujų dalykų, kokių niekas ir niekada nenumatė“². Hannah Arendt citatoje įvardytam tikslui pasiekti tokios didžiulės galios mašinerijos kaip nacionalsocialistinė Adolfo Hitlerio vadovaujama Vokietija ir Jo-

sifo Stalino valdymo metais Sovietų Sąjunga, trypdamos bet kokias individualizmo apraiškas, kūrė naujas, visas gyvenimo sritis koordinuojančias, centralizuotas valdymo institucijas. Jos politinės indoktrinacijos ir socialinės kontrolės tikslams naudojo visas kultūros išraiškos formas bei komunikacijos kanalus. Tokiose uždaroje politinėse sistemose kinematografija buvo sumaniai organizuotas galingas ideologinės propagandos ginklas.

Pasak istoriografijoje dažnai parafrazuojamo Richardo Tayloro, inspiravusio tokio pobūdžio tyrimus, propagandininkai gerbė kiną dėl jo prigimties, nes kinas, kaip patraukli vizuali priemonė, veikianti vaizdais, yra nevaržomas kalbos ir raštingumo barjerų. Lemia ypatybė, išskirianti kiną iš visų kitų informacijos šaltinių, yra paties proceso prigimtis: „Ėjimo į kiną patirtis savaime apeliuoja į publiką kaip į masę – individualus žiūrovas yra minios dalis, jį veikia ne vien tai, ką jis ar ji mato ekrane, bet ir greta esančios publikos reakcija“³.

Socialistinio realizmo metodu pagrįstas totalitarinio kino modelis, sustingęs Sovietų Rusijos kinematografiją XX a. ketvirtajame dešimtmetyje, buvo perkeltas ir į okupuotą Lietuvą. Jau pirmosios okupacijos metu pradėtas formuoti kinematografiją kuriojančių institucijų mechanizmas, buvo plečiamas kino tinklas, nufilmuoti pirmieji kino žurnalo „Tarybų Lietuva“ numeriai. Kino dokumentika Lietuvoje, kaip ir visoje Sovietų Sąjungoje, apėmė kino periodikos žurnalus bei

kino kroniką, mokslo populiarinimo ir mokomuosius filmus, kino apybraižas bei šiai kino filmų rūšiai priskirtą užsakomųjų, reklaminio pobūdžio kino filmų kategoriją.

Sovietinė kinematografija ir jos istorija Lietuvoje dabartinėje mokslinėje literatūroje bei kino kritikos publicistikoje beveik nenagrinėta. Nors pasaulinėje istoriografijoje pripažįstama jungtis tarp istorinio pasaulio ir dokumentikos, pateikiančios istorinę problematiką, procesų ir įvykių perspektyvas bei interpretacijas, kino ir foto dokumentai aptariami kaip istoriniai šaltiniai. Lietuvoje kino dokumentikos tyrimams ir sovietmečiu buvo skiriama nedaug dėmesio. Todėl net pristatant kino dokumentikos raidą, tenka remtis fragmentiškomis šiai temai aktualiomis kino kritikų įžvalgomis.

Pagrindinis šio straipsnio tyrimo objektas – struktūrinis dokumentinio kino filmo kūrimo procesas 1963–1988 m., kai Maskvos pavyzdžiu reorganizavus valdžios institucijas, oficialiai Lietuvos kinematografiją koordinavo LSSR valstybinis kinematografijos komitetas (VKK). Darbo tikslas – pristčius Lietuvos sovietinės kino dokumentikos raidą ir etapus, atsižvelgus į valstybinės politikos pokyčius, ideologinės doktrinos slinktis, socio-kultūrinius procesus, suformuotos kinematografinės sistemos struktūrą bei veikimo mechanizmus, ištirti dokumentinių kino filmų kūrimo direktyvų ir aprobavimo sistemą.

Dėl objekto specifiškumo (daugelis kinematografinės sistemos struktūroje neoficialiai dalyvavusio LKP CK direktyvų buvo žodinės) didžiąją šio darbo šaltinių dalį sudaro 2002–2004 m. antropologinių tyrimų „Lietuvos sovietinė kinematografija“ ir „Sovietinė kino dokumentika“ metu, taikant pusiau struktūruoto klausimyno metodiką, surinkti 21 interviu. Respondentų apklausos sudaro pustrečio šimto puslapių spausdintos medžiagos. Atliekant tyrimą, buvo apklausti

įvairiose sovietinės kinematografijos struktūros grandyse dirbę respondentai: skirtingų kartų Lietuvos kino studijos režisieriai, operatoriai, „Dokumentikos“ sektoriaus redaktoriai, LSSR VKK darbuotojai, kino kritikai*. Peržiūrėti SSKP Centro komiteto ir SSRS Ministrų Tarybos publikuoti dokumentai kinematografijos klausimais, susiję su įvairiais sovietinės kinematografijos aspektais, moksliniai bei periodinių leidinių straipsniai ir dabartinėje spaudoje skelbti kino kūrėjų atsiminimai.

Straipsnį sudaro dvi dalys. Pirmojoje, remiantis probleminės istoriografijos analizės bei kultūrologiniu lyginamuoju metodais šiek tiek peržengiant chronologinę straipsnio ribą nagrinėjami istoriniai kino dokumentikos kontekstai bei šio kino meno ideologizavimo etapai. Antrojoje dalyje, remiantis lyginamąja interviu analize, sąmoningai daug cituojant atskleidžiamas Lietuvos sovietinės kinematografinės sistemos struktūros ir veikimo mechanizmas.

AGITACINIAI-PROPAGANDINIAI, ŠVIETIMO IR KULTŪROS UŽDAVINIAI

Pasaulinės kino dokumentikos kontekste iškyla glaudus tikrovę fiksuojančio meno ryšys su fiksuojamo pasaulio politiniais įvykiais. Pasak kino dokumentikos istoriko E. Barnouwo, jau Antrojo pasaulinio karo dokumentikos žanro filmai – tai padedantys kariniams veiksams jaudinančia muzika ir pakiliu pasakojimu užtaisyti karo ginklai, kurių kūrėjų uždavinys – „ištikimiesiems išjudinti kraują ir iki maksimumo sukelti ryžtingumą, o priešams – sustingdyti smegenis ir paralyžiuoti norą priešintis“⁴. Tolesnėms kino dokumentikos kryptims šeštasis ir septintasis dešimtmečiai reikšmingi dėl atsiradusių technologinių naujovių – televizijos, prisiėmusios dalį

* Respondentų pageidavimu straipsnyje, pateikiant aktualius biografinius faktus, cituojamų žmonių pavardės nenurodomos.

informacinės kino dokumentikos funkcijos, bei lengvasvorės kino kameros – ir dėl pasaulinio kino arenoje atsiradusių naujų bei atsiužinusių socialistinio bloko šalių nacionalinių kinematografijų⁵. Tai buvo naujos režisierių kartos, dažniausiai baigusios vietinės kino mokyklas, fiksuota savita pasaulėžiūra, pelniusi tarptautinių kino festivalių prizus, septintajame dešimtmetyje pavadinta „juodoju kinu“⁶. Čekoslovakijos, Jugoslavijos, Vengrijos, Lenkijos postalininės liberalizacijos laikotarpiu tai lėmė politiniai pokyčiai: „Mėginimas apmąstyti iš naujo socialines vertybes čekų filmuose, atrodo, nujautė ir pranašavo politinį judėjimą, žinomą kaip „Prahos pavasaris“, kuris kartu su čekų naująja banga buvo nuslopintas 1968 m. rugpjūčio mėnesį“⁷.

Lietuvai artimesnėje Lenkijoje, visada dariusioje įspūdį savo kinematografinė tradicija, savita kino mokykla susiformavo jau 1954 m. Septintajame dešimtmetyje antrąją Lodzės mokyklos auklėtinių kartą pakeitusi trečioji „visą aštuntąjį dešimtmetį buvo viena pagrindinių jėgų, formavusių visuomenės sąmonę ir diegusių reformos būtinumo idėją“⁸.

Tokie septintojo dešimtmečio socialistinio Rytų Europos šalių bloko lūžiai sutapo su pokyčiais „kapitalistinių“ valstybių dokumentikoje, kai buvo pradėta oficialaus realybės diskurso kritika (dokumentiniai kino filmai, protestavę prieš Vietnamo karą).

Erico Hobsbawmo nuomone, tai, kad komunistiniuose režimuose meniniu požiūriu suklestėtų nuo valstybės finansavimo priklausoma meno rūšis, stebina labiau negu literatūros klestėjimas⁹. Būtent tai geriausiai atskleidžia išorinio kino pasaulio daromą poveikį „geležinės uždangos“ sociokultūriniam procesams, kai pačią sistemą atakavę filmai atsirasdavo tam, kad „pademonstruotų įmantrų „meninį pranašumą“ prieš kvailą, komercinį nekomunistinio pasaulio kiną“¹⁰.

Pačioje Sovietų Sąjungoje iš karto po 1917-ųjų revoliucijos kinematografija buvo sparčiai įtraukiama į centralizuotą, partijos valdomą galios mechanizmą. 1922 m., stipri-

nant pozicijas, administracinė institucija reorganizuota į VKK, įgijusį monopolines kino gamybos ir platinimo teises¹¹.

Nuo trečiojo dešimtmečio VKP(b) CK pradėjo leisti rezoliucijas kino klausimais. Pirmoji 1928 m. paskelbė „buržuazinių pėdsakų“¹² pabaigą, išryškino kino vaidmenį „kultūrinėje revoliucijoje“ ir „socializmo statyboje“¹³. Įgyvendinta galimybė atkurti garsą sutapo su nauju reikalavimu visoms meno kryptims: „Kad kiekvienas filmas atitiktų visuotinį „meninį metodą“ – socialistinį realizmą; tai buvo įvardijama kaip teisingas, istoriškai tikslus tikrovės ir jos revoliucinės raidos atspindėjimas“¹⁴. Persmelktas „optimistiškai sentimentalios mitologijos“¹⁵, menas turėjo būti suprantamas ir priimtinas milijonams SSRS gyventojų. 1935 m. kalbėdamas 15-ojo sovietinio kino jubiliejaus proga, Josifas Stalinas faktiškai numatė visos kinematografijos „oficialiąją programą“: „Dėl unikalios galimybės dvasiškai veikti mases kinas padeda darbininkų klasei ir jos partijai ugdyti darbininkus socializmo dvasia, kelti kultūrinį lygį bei politinę kovinę galią. Tarybų valdžia iš jūsų laukia naujų laimėjimų, naujų filmų, kurie [...] šlovins Tarybų Sąjungos darbininkų ir valstiečių kovos istorinius laimėjimus, mobilizuos mus atlikti naujus uždavinius ir primins tiek socializmo statybos laimėjimus, tiek sunkumus“¹⁶. Karo siaubo persmelktame sovietiniame kine išryškėjo pagrindinė kino propagandos skleidžiamos ideologijos tematika, sukonstruoti esminiai mitai, iškelti stereotipais tapę herojai ir įvardyti priešai.

Pokyčiai pagal marksistinės-lenininės dialektikos ir konstruktyvizmo sąjūdžio principus kurtoje kino dokumentikoje, kaip ir visoje SSRS kinematografijoje, ypač nusmukusioje pokariu, prasidėjo kartu su Nikitos Chruščiovo politikos pasikeitimais ir bendromis sociokultūrinėmis transformacijomis, kai dangstomas plakatinių šūkių, tokių kaip „autentiškumas“, „nuoširdumas“ ir „tikroviškumas“, menas tariamai atsigavo. 1956 m. įvykusio destalinizacijos procesą žyminio

SSKP XX suvažiavimo nutarimais padidinus kinematografijai skiriamas lėšas bei televizijai perėmus didesnę dalį informacijos teikimo funkcijų¹⁷, pasak Rusijos kino istoriją tyrusio Juliano Graffay, buvo sudarytos sąlygos atsirasti kino dokumentikai, fiksuojančiai kasdienį sovietinių žmonių gyvenimą¹⁸.

J. Stalino kalboje įvardytos kino funkcijos „ugdyti“, „kelti“, „šlovinti“, „mobilizuoti“ ir „priminti“, iš naujo įvardytos kaip „agitaciniai-propagandiniai, kultūros ir švietimo uždaviniai“¹⁹, nulėmė kino dokumentikos rūšis ir žanrus, kurie turėjo „pateikti ryškų ir meniškai įtikinamą socialistinio gyvenimo būdo pranašumų tyrimą bei patikimą dokumentine medžiaga argumentuotą kapitalistinių visuomenių gilėjančių krizinių procesų analizę“²⁰. Visą SSRS gyvavimo laikotarpį, atsižvelgiant į kintančią vidaus ir tarptautinę padėtį, „partinė kinematografijos linija“ buvo reguliuojama SSKP CK ir SSRS MT nutarimais, viešai pristatančiais „nepageidaujamus elementus“ bei įvardijančiais deklaruotinas vertybes. Paskutinis 1984 m. nutarimas tebeabrėžė „padidėjusią tarybinės kinematografijos reikšmę komunizmo statyboje formuojant tarybinių žmonių pasaulėžiūrą, komunistinę moralę ir estetinį skonį; stiprinant internacionalinį ir patriotinį darbo žmonių auklėjimą; vaizduojant charakterio vientisumą, žmogišku žavumu, ištikimybe komunistiniams idealams pasižyminčius herojus; skiepijant tarybinės liaudies revoliucines, kovų ir darbo tradicijas vaikams ir jaunimui“²¹.

Lietuvoje visą pirmąjį pokario dešimtmetį apsiribota tik kino kronika „Tarybų Lietuva“, kurioje „visur vienodas siužetas iš žemės ūkio, siužetas iš pramonės, sporto ar kultūrinio gyvenimo“²². Tokioje naują realybę kuriančioje kino dokumentikoje „vyravo atrinktų, propagandiškai interpretuotų įvykių apžvalga, politizuota faktografija, kai nuo kino kronikos kiti kino žurnalai skyrėsi tik detalesniu faktų pateikimu“²³, o įamžinti, pasak Rūtos Oginskaitės, derėjo ne žmones, bet sovietinio gyvenimo personažus – darbi-

ninką, melžėją, mechanizatorių, traktorininką – socialistinio gyvenimo kūrėją²⁴. Taip ekranuose šmėkščiojo jauni, energingi, stiprūs, dirbantys įvairiose gamyklose, kolūkiuose, kuriantys naują gyvenimą žmonės-pavyzdžiai, dėmesio vertomis asmenybėmis tapę dėl užsitarnauto darbo pirmūno vardo. Politiniai ir sociokultūriniai šeštojo dešimtmečio pokyčiai, vykę SSRS, atsispindėjo ir Lietuvos kinematografijoje. Galios centrų ideologijos slinkty, suteikusios galimybę fiksuoti paprastų žmonių kasdienio gyvenimo detales, kino dokumentikos režisieriaus Viktoro Starošo darbuose materializavosi 1961 m. filme „Nenusimink, Virginijau“, fiksuojančiame herojaus – berniuko „buities epizodus“: „futbolo rungtynės, baseinas, kolektyvinis sodas, saviveiklos koncertas kultūros rūmuose, pirmoji pažintis su naujuoju butu...“²⁵

Kokybiškai naujas etapas Lietuvos kino dokumentikoje, anot Marijanos Malcienės, prasidėjo atėjus naujai, Maskvoje mokslus baigusiai lietuvių kino režisierių ir operatorių kartai – Algirdui Dausai, Aleksandrui Digimui, Almantui Grikevičiui, Algirdui Tumui ir Robertui Verbai²⁶. Ligtolinę dalykinę kino dokumentikos informaciją pakeitė estetiškas suvokimas, kai „politizuojama mažiau, daugiau dėmesio skiriama faktų analizei, herojų psichologijai. Keičiasi teksto oficialumas, greta atsiranda vidinis veikėjų monologas, autorinis pasakojimas“²⁷. Atsiradus galimybei autoriui išreikšti savo požiūrį į įvykį ar faktą, R. Verba 1965 m. sukūrė filmą „Senis ir žemė“, kurio herojus – 83 metų senukas Anupras Trimonis, „neatlikęs jokių žygdarbių, tik per visą amžių auginęs vaikus ir duoną, mylėjęs gyvenimą ir apie jį daug galvojęs“²⁸. Būtent šis filmas, pradėjęs poetinę kino dokumentikos kryptį, pasuko į naujas vėžes visą lietuvių kinematografiją. Pasak ilgamečio Lietuvos kino studijos direktoriaus Juliaus Lozoraičio, „Roberto Verbos „Senis ir žemė“ tapo riba, nusileista iš apoloniškųjų aukštybių į kasdienę eilinio žmogaus dvasinę aplinką. Be paradinių būgnų, pergalės trimitų“²⁹. „Senio

ir žemės“ pripažinimas geriausiu dokumentiniu filmu 2-ajame sąjunginiame festivalyje Kijeve 1966 m.³⁰ ir kitų R. Verbos novatoriškų ieškojimų apdovanojimai rodo įvykusius sisteminius pokyčius, nes buvo apdovanojami „psichologiniu veikėjų traktavimu ir ištikimybės nacionalinėms tradicijoms pasižymintys“³¹, tikrovės nekonstruojantys ir nekeičiantys filmai. Iškalingas ir ilgamečio Lietuvos kinematografijos pirmininko pasakymas interviu metu: „Jeigu tu Trimonio troboje pakabinsi ko nereikia, tai ir kvailiui aišku, kad nesąmonė...“³²

Pradedant septintuoju ir aštuntuoju dešimtmečiais, dokumentinis lietuvių kinas, pasak Živilės Pipinytės, nuosekliai fiksavo, kaupė ir saugojo tautinės kultūros apraiškas, kūrė savitą kalbėjimo ir nutylėjimo stilistiką, pagrįstą poetinės kino kalbos vaizdinės sistemos ženklais ir simboliais, kino kritikės įvardijamais kinematografinės kūrybos Ezo po kalba³³.

Lūžis Lietuvos sovietinės kino dokumentikos ideologinėje plotmėje įvyko 1982 m., kai „Literatūra ir menas“ ėmė spausdinti naujos kino kritikų kartos poleminius, lietuvių kino dokumentiką kritikuojančius straipsnius „Ką paliks ekranas?“³⁴ „Išeina tas straipsnis ir laukiame, kad atsilieptų įžeisti dokumentininkai. O Kino studijoje buvo uždrausta dalyvauti režisieriams. Nėra tokio straipsnio, nėra diskusijos, nėra apie ką kalbėti... Tik Macaitis, kuris draugavo su Skvarnavičiumi, jo vardu kažką parašė. Tada ir pajutome, kad tai yra uždrausta, žodžiu, nusikalto žmogus... Vargais negalais pasirodė dar keli straipsneliai – gal Valiulio, gal Tapino, gal dar kažkieno...“³⁵ 1983 m. Menininkų rūmuose įvykusioje kino kritikų, kūrėjų ir kinematografijos administracijos diskusijoje „Ką paliks ekranas?“ pirmąkart viešai buvo kalbama apie autorinio kino kūrėjų individualumo stygių, „leistinas“ ir „neleistinas“ temas, kūrėjams privalomą „pilietiškumą“, jau planuose užprogramuotą kino filmų nesėkmę ir nesusišnekėjimą su administracija³⁶. „Šia diskusija daugiau buvo sa-

koma mūsų ideologiniams vadams Tarybų Lietuvoje. Atseit žiūrėkit, vyrai, kodėl jūs taip užsmaugėt? Kodėl jūs iš Verbos filmo apie kolūkio pirmininką Giedraitį išmetėte tokias scenas, kaip jis miegamajame pasideda medinę koją? Jis be kojos žmogus buvo, tai žmogiški dalykai... Kodėl ten įkištas partinės organizacijos susirinkimas? Kam čia partinė organizacija? Faktiškai tai buvo diskusija, ginanti mus. [...] Jie juk nesakydavo, kad jūs – kvailėliai, kad jūs čia neleidžiate. Jie sakydavo, kad mūsų kūrėjai atseit nekokie“³⁷.

Lietuvos kino dokumentikos pokyčiai prasidėjo kartu su Atgimimo sąjūdžiu. Buvo kuriama daug istorijos, kultūros veikėjų portretų, filmų apie Bažnyčios vaidmenį, tautos laisvės kovą, rezistenciją miškuose, tremtinius – kronikos, apžvalginio pobūdžio kino filmų, „pildančių baltąsias kino dėmes ar taisančių sovietinės istorijos modelį, kurį gausiuose istoriniuose ir portretiniuose filmuose buvo pateikę režisierius Linas Lazėnas ir kiti dokumentininkai“³⁸.

STRUKTŪRINIS DOKUMENTINIO KINO FILMO KŪRIMO PROCESAS

Institucinis ir „meninis“ funkciškumas. Visos Sovietų Sąjungos kinematografiją oficialiai koordinavusios SSRS valstybinio kinematografijos komiteto sąjunginės-respublikinės institucijos atliekamos funkcijos puikiai atskleidžia tiek sovietinės kinematografijos sistemos mechanizmą, tiek tiesioginį jo koordinatorių:

- įgyvendinti partijos ir vyriausybės direktyvas visose sovietinės kinematografijos raidos kryptyse;
- kelti produkcijos idėjinį-meninį lygį;
- didinti kino vaidmenį komunizmo statyboje;
- kurti aukšto meninio lygio produkciją, aktyviai formuojančią marksistinę-lenininę sovietinių žmonių pasaulėžiūrą;

- didinti mokslo populiarinimo, mokomųjų ir kitų filmų vaidmenį sprendžiant mokslinės-techninės pažangos uždavinius;
- meniniu-kūrybiniu ir gamybinio-ekonominiu atžvilgiu vadovauti kino studijoms, kino įmonėms, kinofikacijos ir kino nuomos institucijoms;
- gerinti žmonių aptarnavimą kinu;
- koordinuoti mokslinio tyrimo darbus kinotyros, ekonomikos ir kino technikos srityse;
- koordinuoti tarptautinius ryšius kino srityje ir vykdyti prekybą kino filmais su užsienio šalimis;
- laikytis vieningos techninės politikos kinematografijos srityje;
- kartu su SSRS CK leisti „Iskusstvo kino“, „Sovetskij ekran“ ir kt.;
- vadovauti sąjunginiams mokslo ir gamybos susivienijimams, tarp jų – Tarptautinių kino festivalių ir parodų direkcijai;
- tiesiogiai arba per komiteto įkurtas institucijas vadovauti sąjunginiams padaliniams, kino studijoms „Mosfilm“, „Lenfilm“, Centrinei vaikų ir jaunimo filmų studijai, „Sojuzmultfilm“, „Centrnaučfilm“, Centrinei dokumentinių filmų studijai, Centrinei scenarijų studijai, Visasąjunginiam mokslinio tyrimo kino meno institutui, Visasąjunginiam mokslinio tyrimo kino foto institutui, Visasąjunginiam valstybiniam kinematografijos institutui, Leningrado kino inžinierių institutui, SSRS valstybiniam filmų fondui ir kt.³⁹

SSRS VKK, koordinavęs visą su kinematografija susijusią veiklą pradedant kino filmų scenarijų tvirtinimu ir baigiant padieniui suplanuotu demonstravimu bei atitinkama kino kritika, vadovavo ir LSSR VKK.

LSSR VKK, tiesiogiai gaudamas SSRS VKK direktyvas – atsiųstus kino filmų teminius bei laiko planus, suderintus scenarijus, patvirtintus pavadinimus, paskirtas lėšas, – vadovavo respublikinei kinematografijai ir Lietuvos kino studijai (LKS).

Visi Sovietų Sąjungoje sukurti kino filmai buvo skirstomi į sąjunginio ir respublikinio ekrano filmus*. Respubliką reprezentuojantiems sąjunginio ekrano kino filmams, finansuojamiems SSRS VKK, buvo priskiriami visi vaidybiniai, mokslo populiarinimo, pilnametražiai dokumentiniai, keli trumpametražiai dokumentiniai bei įvairių institucijų užsakovieji, reklaminio pobūdžio kino filmai. Šių kino filmų Lietuvos kino studijoje atrinktas, LSSR VKK patvirtintas kino kūrėjų paraiškas, vėliau kelis kartus derinamus tiek vaidybinių, tiek dokumentinių kino filmų scenarijus tvirtindavo arba atmesdavo SSRS VKK atitinkamos valdybos.

Respublikinio ekrano kino filmai – kino periodika, žurnalai, vietinės reikšmės tematikos trumpametražiai dokumentiniai filmai, finansuojami iš respublikos biudžeto, oficialiai buvo LSSR VKK prerogatyva, nors kino filmų temos ir pavadinimai taip pat buvo derinami su SSRS VKK. Kurti ir vietiniai įvairaus pobūdžio užsakovieji filmai, kuriuos dažniausiai užsakydavo Žemės ūkio ir Švietimo ministerijos ar didelės įmonės – fabrikai, gamyklos, elektrinės ir pan.

Dešimtmečiais nesikeitę, galios centrų diktuojami teminiai planai, kūrę vizualų, savarankišką gyvenimą ekrane gyvenantį šalies analogą, tam tikru atžvilgiu hierarchizavo kino dokumentikos rūšis, žanrus bei tematiką. Kino dokumentika apėmė informacinę funkciją atliekančią kino kroniką ir žurnalus, dažniausiai pilnametražius monumentalius istorinės-revoliucinės tematikos ar vadinamosios kino leninianos filmus, taip pat kino filmus

* Lietuvos kino studija, gaudama iš SSRS ir LSSR VKK suderintus planus, per metus paprastai turėjo sukurti vieną pilnametražį, 9 sąjunginio ir 3–4 respublikinio ekrano trumpametražius dokumentinius kino filmus ir tam tikrą kino periodikos žurnalų skaičių.

politine-visuomenine, pramonės ir žemės ūkio, kultūros ir socialine tematika. „Dokumentika turi daug ką aprėpti: pagerbti revoliucinę praeitį, paminėti žymius jubiliejus, parodyti pramonę, neskriausti žemės ūkio, paaugituoti saugoti gamtą, pasmerkti tam tikrus neigiamus reiškinius, pasigėrėti sportu, pasmalsauti, kaip kuria menininkai...“⁴⁰ Šios funkcijos, sprendžiant iš respondentų interviu, suteikė galimybę autoriams laisviau interpretuoti įvykius ar temą: „Ta sistema buvo slepianti, ir aš ėjau aplinkui, vengdamas politikos, dirbau su sporto, meno, žaidimų, ansamblių, šokių temomis“⁴¹.

Lietuvos kino studijoje kino leninianos tematiką 1968 m. pradėjęs režisierius sukūrė daug filmų sportine tema; šių filmų gausą jis komentavo taip: „Bėgau nuo leninianos. Ji nebuvo brukama, bet, kaip sakoma, padaryk tą, aną, šitą, žinai... Visokie dzinguliukai – gausi premiją, vardą ar dar ką nors. Galėjai jausti iš aplinkos. Raštiškai nieko nebuvo. CK nė vieno rašto nėra parašęs. Viskas buvo pasakoma žodžiais. O jei pasakė – viskas. Perduodavo šnipštukai. Kadangi aš tą temą pradėjau, tai ir toliau gaudavau signalų. Bet paskui mane Linas Lazėnas išgelbėjo. Atsiradęs jis atsistojo ant tų bėgių, pradėjo jais važiuoti, tada mes visi atsipūtėme. Ramiai gyvenome, menas, portretas, sporto tema, – ten mes rado me tikrą savo gyvenimą“⁴².

Ar dokumentiniai kino filmai pateks į sąjunginį ekraną – tai nulemdavo LSSR VKK bei SSRS VKK vertinimo komisijų suteikiamos kategorijos, nuo kurių iš dalies priklausė tolesni menininkų likimai ir jų uždarbis. Pasak ilgametės LSSR kinematografijos komiteto dokumentinių filmų vyriausiosios redaktorės A. R., „kuo aukštesnė kategorija, tuo daugiau pinigų gaudavo kūrėjai. Bet čia buvo papildomi pinigai, nes jie jau atseit gavę už

savo darbą. Čia papildomas paskatinimas, kaip honoraras, vadinasi – padaryk gerą filmą. Aukščiausią kategoriją galėdavo suteikti tik Goskino*, tik Maskva“⁴³.

Priešingai negu socialistinėje planuojamoje ekonomikos sistemoje, kino studijose iš esmės vyravo kapitalistinio pobūdžio veikla, todėl tiek kino studijoms, tiek kino kūrėjams buvo aktualu, kad jų sukurti filmai būtų priimti į sąjunginį ekraną, o ne vien įskaitomi kaip įvykdytas gamybinis vienetas ir „padedami ant lentynos“. Kadangi metams suplanuotų dokumentinių kino filmų skaičius niekada neprilygo dirbančių kino kūrėjų skaičiui, kuris vėlesniais dešimtmečiais Lietuvoje siekė tris dešimtis, visada buvo svarbu turėti darbo tiek scenarijų autoriams**, tiek režisieriams bei operatoriams. Ši gana svarbi aplinkybė lėmė tai, jog visų sovietmečiu dirbusių kino režisierių filmografijose galima rasti įvairių tiek temų, tiek funkcijų požiūriu kino filmų. „Tie mokslo populiarinimo filmai, užsakomieji filmai – tai darbiniai filmai. Tai teikė darbą, profesiją, kasdienę duoną. Nes mūsų statusas buvo laisvų menininkų statusas. Baigėme filmą, mėnesį tau moka algą, o paskui tu – laisvas menininkas, neturi jokių kitokių pajamų. O mes kitur nedirbome, tik kino studijoje. Tai reiškia – lauki kito filmo, vadinasi, kitų metų. Tai badmečio mėnesiai. Užtat čia ir buvo paspėsti mums tokie spąstai: jei neturi darbo, padaryk šią temą – turėsi darbo. Nenorį daryti, tada sėdėk, bet mes jau turėsime galvoje, kad tu vengi tokio darbo“⁴⁴.

Iš esmės visas Lietuvos sovietinės kinematografijos sistemos grandis „prižiūrėjo“ LSSR VKK. Jos koordinuotos pagal SSRS VKK direktyvas, kurios savotiškai reglamentavo ir kino kritiką: „Maskvoje leistas toks specialus žurnalas, kuriame visas kino repertuaras, su

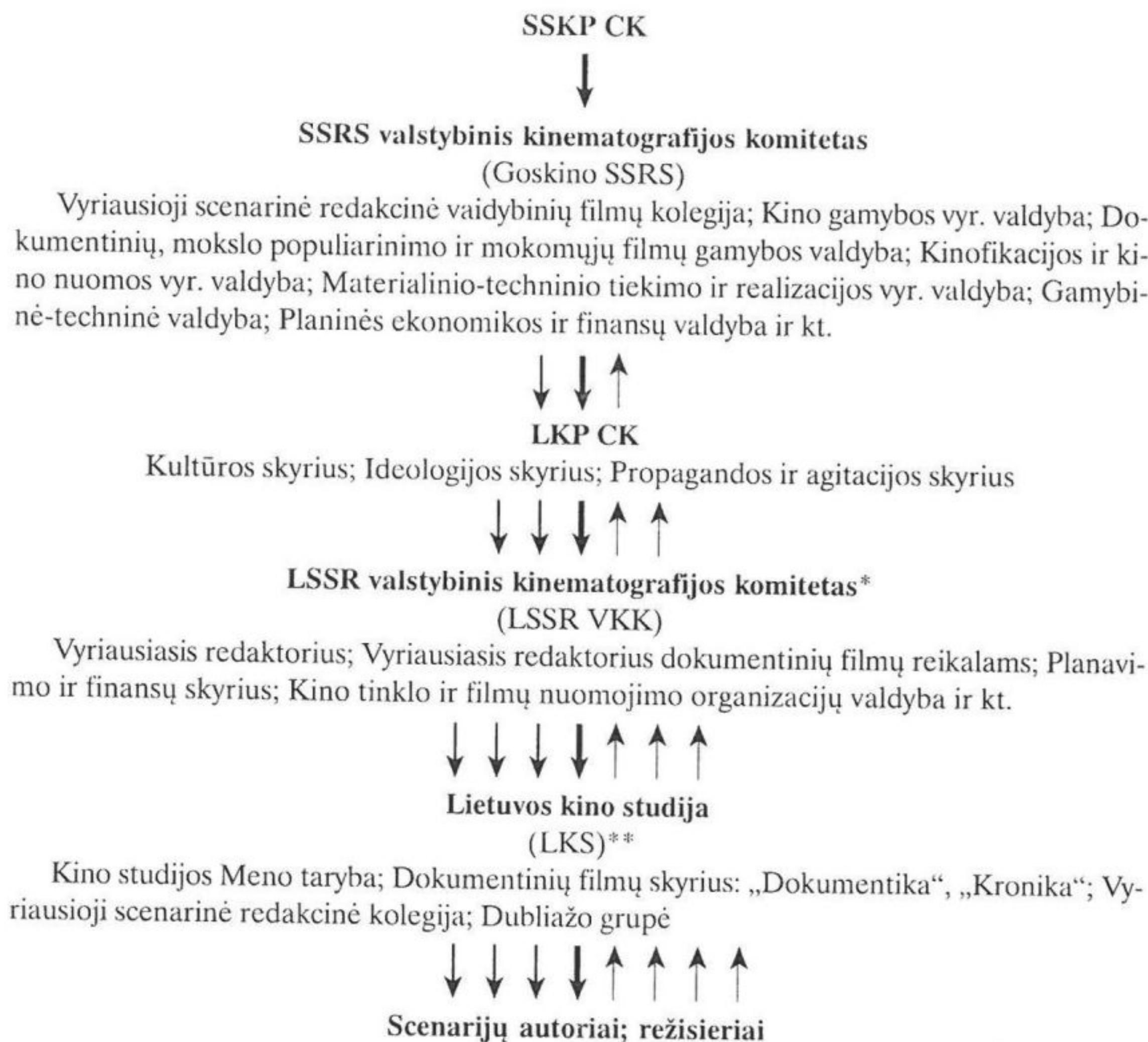
* *Государственный комитет СССР по кинематографии* (rus.) – SSRS valstybinis kinematografijos komitetas.

** Užsakomojo kino filmo scenarijų „Lietuvos baltosios kiaulės“ dar nebūdamas CK sekretoriumi yra rašęs ir Petras Griškevičius.

parengtomis recenzijomis ir anotacijomis. Reikėdavo tik išversti iš rusų kalbos, sutrumpinti, pasirašyti pavardę, ir gaudavai honorarą⁴⁵. Pasak tyrimo metu apklaustų sovietmečiu dirbusių kino kritikų, nebuvo paprasta gauti rašyti apie lietuvių kinematografiją. Vienu metu LSSR VKK pirmininkas buvo sudaręs neoficialų, bet visiems žinomą sąrašą kino kritikų, iš kurių nebuvo galima užsakyti straipsnių apie lietuviškus filmus⁴⁶. Pačių lei-

dinių redakcijų vidinės nerašytos taisyklės taip pat lėmė kritikos tendencingumą.

Direktyvų ir aprobavimo sistema. Šioje straipsnio dalyje schemiškai vaizduojamas, remiantis pavienius faktus pažyminčia literatūra bei įvairiose struktūrinėse grandyse dirbusių respondentų interviu, atkurtas tiek dokumentinių, tiek vaidybinių kino filmų atsiradimo procesas.



* 1940 m. spalio 25 d. įsteigta Valstybinė kinofikacijos valdyba prie LSSR LKT, kurios veikla 1944 m. vasarą buvo atnaujinta. Nuo 1945 m. įsteigti kinofikacijos skyriai Kaune, Panevėžyje, Kėdainiuose, Švenčionyse ir Ukmergėje. Nuo 1946 m. kovo 25 d. – Kinofikacijos valdyba prie LSSR MT. Siekiant „pagerinti“ darbą, nuo 1946 m. spalio 2 d. vietoj Kinofikacijos valdybos įkurta LSSR kinematografijos ministerija, panaikinta 1953 m. balandžio 23 d. Jos funkcijos perduotos LSSR kultūros ministerijai, kur buvo Kinofikacijos ir filmų

Direktyvų ir aprobavimo sistema veikė tiek nuo viršaus žemyn, tiek sąlyginai iš apačios į viršų, nes „viena, gyvenimas diktuoja, antra, kūrėjas siūlo savo temas. [...] Anksčiau ar vėliau sąrašas baigiasi ir, likus gamybinių vienetų, imdavo skirstyti. Tada prasidėdavo konkurencija“⁴⁷. Suprantama, kad visą sistemą koordinavę galios centrai nulemdavo ir kino filmų, tiek dokumentinių, tiek vaidybinių, pagrindines tendencijas ir aktualijas. „Iš aukščiau“ nuleisti „kūrybinės laisvės rėmai“ – kino filmų teminiai ir laiko planai – bei ideologinės kontrolės varžtai per atitinkamas institucijas ir pareigas veikė visose schemeje vaizduojamose grandyse. Pasak Lietuvos kino studijos režisieriaus S. H., „jei nesuprantamas pirmas mano sakinytis, jei jis kels kokį nors klausimą, tai redaktorius sakys: „Palauk, ką tu čia užrašai?“ Tada vyr. redaktorius sakys: „O ką tu čia prirašai? Na, mes svarstysime, žiūrėsime“. Paskui vyriausioji scenariinė kolegija sakys: „Ką jis čia prirašė?“ Paskui kino studijos direktorius užrašys: „Manau, kad toks scenarijus netinka“⁴⁸.

Ankstyvajame etape reikalauta dokumentinių kino filmų scenarijuose surašyti herojų dialogus: „Ką pasakė kolūkio pirmininkas? O ką jam atsakė koks brigadininkas ir pan.“⁴⁹ Vėliau, pabrėžiant kino filmo keliamą problematiką, tokių tikslų scenarijų atsisakyta, nors dėl griežtai limituojamos kino juostos scenarijuose turėjo būti nurodyti kino filme būsiantys kadru planai; juos įvertinus, buvo skaičiuojamos kino juostos sąnaudos⁵⁰.

Šią ideologinę doktriną pagrįstą direktyvų ir aprobavimo sistemą galima pavadinti apsidraudimų sistema. Apsidraudžiama buvo

jau pirmojoje grandyje, kai režisieriai ir scenarijų autoriai kitiems metams rašomas kino filmų paraiškas ir scenarijus „pritempdavo“ prie tų metų temų, jubiliejinių sukakčių bei kitokių aktualijų. Svarbiausios kino dokumentikos metų temos – pilnametražių kino filmų ar kitų ideologiškai svarbių kino filmų scenarijai, kurie iškart, dar prieš siunčiant į SSRS VKK, buvo orientuojami į sąjunginį ekraną: „Be jokios abejonės, pasiskaitydavo dar ir iš aukščiau“⁵¹. Sąjunginiam ekranui skirtu pilnametražio dokumentinio kino filmo scenarijų reikėjo ypač detalai aprašyti: „Būtinai turėjo prasidėti kokio nors tuo metu valdžioje esančio pirmojo sekretoriaus citata, ar tai būtų Chruščiovas, ar Brežnevas. Jeigu jau šito nėra, tada reikėjo įkišti kokią nors Lenino citatą, o kadangi Leninas apie viską rašė, tai kažką būtinai reikėdavo įrašyti. Pažiūri – yra. Vadinasi, ir visas filmas bus tokios dvasios“⁵².

Oficialiai kinematografiją koordinuojančiose institucijose patvirtinus kino filmų scenarijus, suderinus pavadinimus, pervedus pinigus ir surinkus kūrybinę grupę, prasidėdavo kino filmo kūrimo procesas. Šiame etape apsidraudimo mechanizmai išryškėdavo, kai „kartais režisierius ne viską sakydavo operatoriui. Ta formulė galiojo visur ir kine: sakyti viena, daryti kita, o galvoti trečia. Jeigu pavyksta padaryti taip kaip tu galvoji – tai yra idealu“⁵³.

LKS vyriausieji redaktoriai konkretiems dokumentiniams kino filmams paskirdavo redaktorius, kurių vaidmuo taip pat nevienareikšmis. Pasak LSSR VKK pirmininko Algimanto Brazaičio, „redaktoriai – raudonie-

nuomojimo Vyriausioji valdyba, veikusi iki 1963 m. spalio 26 d., kai buvo įkurtas LSSR Ministrų Tarybos VKK. Nuo 1978 m. rugsėjo 5 d. – LSSR VKK, panaikintas 1988 m. gegužės 27 d., jo funkcijos perduotos LSSR kultūros ministerijai.

** Nuo 1940 m. lapkričio 13 d. – Lietuvos respublikinė kino kronikos studija. Po 1941 m. vasaros jos veikla nutrūko, 1944 m. rugpjūčio 15 d. – Kauno korespondentų punktas. Nuo 1945 m. kovo mėn. – Kauno kino kronikos studija. Nuo 1947 m. balandžio mėn. pavadinimas pakeistas į Lietuvos kronikinių dokumentinių filmų kino studiją, kuri 1949 m. perkelta į Vilnių. Nuo 1954 m. rugpjūčio 2 d. – Lietuvos meninių ir kronikinių filmų kino studija, nuo 1956 m. gegužės 14 d. vadinama tiesiog Lietuvos kino studija.

ji filmų komisari⁵⁴; jie redagavo kino filmų scenarijus, nuolat dalyvavo filmo kūrimo procese, ekspedicijose kalbindavo filmuojamus žmones sinchroninio įrašo metu, siūlydavo įvairius meninius sprendimus, galiausiai veždavo baigtus dokumentinius kino filmus SSRS VKK aprobavimui. „Viso to esmė yra ta, kad redaktorius yra cenzorius, jis ideologiškai žiūri, kad viskas būtų tiksliai padaryta. Autorius gali „nublūdyti“ kažkur į šalį, o cenzorius jau paskirtas čia kaip koks prievaizdas“⁵⁵.

Dokumentinio kino filmo kūrimo procese LKS organizuodavo kelias Meno tarybos peržiūras. LSSR VKK priimamas galutinis kino filmo variantas paprastai būdavo dar neįgarsintas, nes „vis tiek būdavo pageidavimų. Kartais filmą tekdavo ir permontuoti. Tada jau kartu žiūrėdavome – ir studijos redaktoriai, ir komiteto redaktoriai, žiūrėdavo ir pirmininkas“⁵⁶. Prie LSSR VKK sudaryta filmų vertinimo komisija baigiam dokumentiniam kino filmui balsavimo būdu suteikdavo kategoriją: „Štai čia ir prasideda. Pirmos, atseit aukščiausios kategorijos filmai – tai yra ideologiniai dalykai, paskui – meniški reikalai, toliau – ne paskutinėje vietoje, be abejo, kūrėjo vardas“⁵⁷.

Schemoje virš oficialiai Lietuvos sovietinę kinematografiją koordinavusio LSSR VKK esanti grandis – LKP CK – anot visų respondentų, peržiūrėdavo absoliučiai visus LKS sukurtus kino filmus. LKP CK buvo pagrindinis kino filmų cenzorius, įsikišdavo bet kuriame kino filmų kūrimo proceso etape: „Formaliai buvo taip, kad už viską atsako Kinematografijos komitetas. Būdavo paprasčiausiai iškviečiamas komiteto pirmininkas pas kažką į CK ir būdavo trenkiama kumščiu į stalą, pabarama, sakoma: „Kaip galėjo atsirasti?!“ Ir tada viskas, tai buvo įstatymas. Bet jis nebuvo rašytas, kaip ir daug kas tada nebuvo rašoma. Taigi jūs nerasite niekur dokumentacijoje tokio rašto, kad CK uždraustų ar pasakytų, jog čia nereikia ar panašiai“⁵⁸.

Pasak tiesiogiai LKP CK už Lietuvos kinematografiją atsakingo, šioje grandyje kino filmų peržiūras organizavusio ilgamečio LSSR VKK pirmininko Z. Č., „jie greičiau viską sužinodavo nei aš pats ir sakydavo: „Norime pažiūrėti“⁵⁹. Ši neoficialiai kuriojanti, neva „globėjiška“ kino filmų aprobavimo mechanizmo dalis, viena vertus, buvo koordinuojama SSKP CK ideologinės doktrinos direktyvų, kita vertus, vykdė savą kino filmų cenzūros politiką, kurią lėmė apsidraudimo taktika, noras tiek sąjunginiame, tiek respublikiniame ekrane reprezentuoti „teigiamas“ respublikos gyvenimo sritis ir nomenklatūrininkų šalies valdymo pastangas“⁶⁰. „Aš gavau padaryti žurnalą apie L. Girą. [...] Mes su operatoriumi prifilmavome labai gražaus senojo Vilniaus. Ten eina tekstai, nuotraukos, Vilniaus gatvė sena, nesutvarkyta. Pažiūrėjo Kinematografijos komitete šitą žurnalą, tylu. Tada rodo Šepečiui 4 ar 5 žurnalus ir praneša man per redaktorę, kad Brazaitis [LSSR VKK pirmininkas. – *Red.*] prašo išimti iš to kino žurnalo visus planus, kur yra nufilmuotas Vilnius. Jų ten buvo 8 ar 10. Brazaitis prašo, kad kai išims atvežčiau ir parodyčiau jam. Atvežu palikęs 5 gražesnius. [...] Parodau Brazaičiui, tas pasižiūrėjęs atsistojo ir sako: „Draugas režisieriau, – bet šypsosi, – draugas Šepetys prašė, kad išimtumėte visus senamiesčio planus“. [...] Numanau, kad Šepečiui, kaip buvusiam kultūros ministrui, matant sugriautą Vilniaus senamiestį, ypač Užupio gatvę, gal buvo tiesiog nepatogu prieš visą CK ir prieš Lietuvos žiūrovą ar prieš partinę organizaciją, kad Vilnius toks senas. Nesvarbu, kad Liudas Gira ten prieš karą... Bet kodėl dabar Vilnius toks senas?!“⁶¹ Nomenklatūriniai veiksniai išryškėdavo tiek bendraujant su aukštesnės grandies atstovais („Premiją duodavai kažkam, kad tas premiją pragertų su atvažiusiais iš Maskvos“⁶²), tiek kino filmus aprobuojant SSRS VKK. „Vienais metais rengė Dainų šventę ir čia mūsų vyriausybė labai lau-

kė Brežnevo. [...] Atsiuntė kažkokį eilinį Gorbačiovą [...]. Sąjunginio ekrano filmo pabaigoje reikia parodyti kadru, kaip gražiai gyvena lietuvių tauta, tai rodo kokį nors Dainų šventės vaizdą. Mums reikia filmą atiduoti [...]. Staiga mes „atkasėme“ kadru, kur Gorbačiovas – o jis ką tik išrinktas sekretoriumi – bučiuoja Kavecką. [...] Nuvežėme į Maskvą, ten žado neteko: „Jūs tai suradote! O, kokie šaunuoliai!“ Svarbu, kad tik įtiktum. Taip filmas praėjo. Tokie dalykai lemdavo“⁶³.

Nors viršutinėje schemos dalyje esantis SSKP CK diktavo pagrindines, ideologinės doktrinos sankcionuotas direktyvas, tačiau išvardyti veiksniai lėmė, kad SSRS VKK kino filmų aprobacija buvo tokia, kaip ją taikliai apibūdino „Dokumentikos“ sektoriaus vyriausiasis redaktorius R. R. (panašiai SSRS VKK apibūdino daugelis respondentų): „Ir dar užnugaryje [be LKS direktoriaus J. Lozoraičio. – *Red.*] mes turėjome Maskvą. Maskvos dokumentininkai buvo gana protingi ir patys nelabai galėdami sau leisti tokį kiną, džiaugėsi, kad „pribaltai“ daro tai, ką jie patys norėtų padaryti. Maskvoje, sąjunginiame kino komitete žiūrėjo atlaidžiai – „pribaltai“ toli, „zapadas“ atvažiuoja ir išvažiuoja. Ir mes gudraudavome: prieš rodydami savai valdžiai, stengdavomės kopiją nuvežti į Maskvą – gauti leidimą dubliuoti į rusų kalbą. Toks buvo procesas. O tada jau rodydavome Vilniuje ir sakydavome: „Klausykite, Maskva priima, o jūs – ne? Kaip čia yra?“ Apsimesdavome, kad filmas jau priimtas į sąjunginį ekraną. Nors jis būdavo priimamas arba ne tik po to, kai atveždavome dubliuotą į rusų kalbą“⁶⁴.

Artėjant įvairioms jubiliejinėms sukaktims, pažymintioms svarbiausius sovietinio erdvėlaikio įvykius, ar prireikus valdžią legitimuojančio bei šlovinančio kino filmo, iš LKP CK buvo vėl gaunamos „neoficialios“ direktyvos: „Iš CK į Komitetą ateidavo „signalai“. Pirmininkui buvo sakoma, kokio reikia politinio filmo. [...] Per pirmininką pa-

siekdavo LKS direktorių, kuris perduodavo redakcijoms, ir tai „tvyrojo ore“, kad reikia daryti tokią temą. Tiesiai niekas nesako, kad nedarys, visai išsisukinėja. Visi žinojo, kam galima įgrūsti“⁶⁵. Dažnai „įgrūsdavo“ etatiniams tokių kino filmų darytojams („Tada jie visi griebdavo tuos jaukus su visais „dzinguliu-kais“ – jau apdovanojimas bus“⁶⁶) arba režisieriams, kurių ankstesni kino filmai buvo sunkiai „priimti“.

Dar viena, schemoje nepavaizduota, bet respublikinėje aprobavimo sistemoje dalyvavusi grandis – Glavlitas. LSSR VKK sutvarkius atitinkamą dokumentaciją, šiai įstaigai buvo pateikiami montažiniai kino filmų lapai. Tik Glavlitui aprobavus, LSSR VKK galėjo rašyti leidimą rodyti dokumentinį kino filmą respublikiniame ekrane⁶⁷. Filmų demonstravimas taip pat priklausė nuo schemoje vaizduojamų grandžių suteiktos kategorijos. Pasak LSSR respublikinėje kino filmų nuomojimo kontoroje dirbusios kino kritikės A. R., „jei yra daug kopijų, tarkime, koks tarybinis „bumbasteris“, tai jis būdavo planuojamas rodyti geriausiuose kino teatruose, per geriausius seansus ir pan. O jei filmo kopijų mažai, vadinamojo „prokato“ vadai iš karto įtardavo, kad tas filmas – politiškai įtartinas, ir stengdavosi jo atsikratyti. Toks filmas buvo sukamas mažuose miestukuose, kolūkiuose ar pan. Taip dažniausiai atsitikdavo su visais neoficioziniais dokumentiniais bei neideologiškais filmais. Kartais kur koks ir praslysdavo, bet dažniausiai buvo laikomasi šios taktikos“⁶⁸.

Tokia buvo absoliučiai visą kino filmų atsiradimo ir funkcionavimo procesą apimanti direktyvų ir aprobavimo sistema. Jos mechanizmo veikimą puikiai apibūdina pradinėje struktūros grandyje dirbęs kino režisierius S. T.: „Tas cenzorius iš ten ateina pas tave, įlenda į tave ir tu jau savo rankomis nebeįdedi šitų dalykų, nes žinai, kad tikrai nepracis. Sovietizmas yra baisus tuo beviltiškumu. Ir tu

tampi tuo monstru, kuris pats visą tą... Nors tu nufilmavai šitą dalyką, bet neįdėjai“⁶⁹.

Aprobuoti kompromisų mechanizmai. Struktūrinio dokumentinio kino filmo proceso analizei įdomūs filmų aprobavimo, „taisymo–karpymo“, nepriėmimo į sąjunginį ekraną mechanizmai. Žinodami esamą padėtį ir specifiką, kino kūrėjai, į SSRS VKK filmus vežę redaktoriai netiesiogiai „apeidavo“ griežtai sankcionuotas direktyvas, dėl to ilgainiui susiformavo tam tikra kompromisą simbolizuojanti filmų atidavimo terminologija⁷⁰.

Apsidraudimas, vienas svarbiausių kino filmų aprobavimą lemiančių veiksnių, ryškus ir aukščiausioje Lietuvos direktyvų bei aprobavimo sistemos grandyje – LKP CK: „Mūsų CK buvo toks atšiaurus, nes bijojo Maskvos; neduok Dieve, kas nors atsitiks, ten išvelgs kokią dviprasmybę ar kažkokį tiesioginį akibrokštą. Todėl čia išmėsindavo, išgliaudydavo viską...“⁷¹ Valdininkų vidinė „ideologinio maišto“ aptikimo nuostata lemdavo, jog kino filmams, praėjusiems daugia-pakopę, savicenzūra prasidedančią patikrinimų grandį, kartais buvo iškeliamos absurdiškos pretenzijos arba atvirai pasakomi tuo metu neįsivaizduojami dalykai: „Pavyzdžiui, Zubavičius statė filmą apie girininką. Neša jis tokį medį. [...] „Gali pagalvoti, kad lietuvių tauta neša kryžių...“ Visą laiką ieškojo paslėptų prasmų visi tie iš CK, ypač Šimkus. Tada mes sakome: „Juk reikia statybinės medžiagos; jei žmogus neturi traktoriaus, tai jis tempia rąstą ant pečių“. Tada pasižiūri: „Bet čia gali suprasti... Gal geriau išmeskite?“ Tai gi reikia sugebėti apginti, įrodinėti. „Na, tempia... Jei gandra tempia kokį žabą, tai ar reikia galvoti, kad mes aviacijos neturime?!“⁷²

Dėl apsidraudimo kai kurie dokumentiniai kino filmai taip ir nebuvo priimti į respublikinį ekraną. Tarp jų – ir jau minėtas R. Verbos „Senis ir žemė“. Nors sąjunginiame kino festivalyje šis filmas buvo labai ge-

rai įvertintas ir apdovanotas, „pasitvirtino taisyklė, kad savi kartais pjauna labiau nei svetimi“⁷³.

Pasak daug kartų kino filmus SSRS VKK aprobavimui vežusio redaktoriaus S. T., nuo to laiko, kai Maskvoje buvo priimtas dokumentinis kino filmas „Laikas eina per miestą“ (1968 m.), sukėlęs didžiulę sumaištį, „litovcai“ SSRS VKK koridoriuose taip ir nenustojo skambėti⁷⁴. Šis apie Vilniaus miesto šimtmečių istoriją be diktoriaus teksto pasakojantis kino filmas (jame buvo nufilmuotas aikštė einantis baltas arklys), SSRS VKK sulaukęs nevienareikšmių vertinimų, buvo aprobuotas dėl asmeninių simpatijų ir pažiūrų, oficialiai pateikus argumentą, jog būtina turinti kino dokumentikos kalbą: „Jiems aiškinti nereikėjo, reikėjo aiškintis. [...] Salėje pažiūrėjome ir kai aš pradėjau ten kalbėti, Sazonovas pasakė: „Ne, eikime į kabinetą, čia per ilgai užtruks, reikia kitiems užleisti salę“. Suėjome į jo kabinetą, ir jis pradėjo tardyti savo komandą – ką jie mano? O aš sėdžiu, klausau ir viską mintyse žymiuosi, kaip čia reikės atsispirti šitam dalykui. Kai kas parodė netgi tokį žinojimą, kad tas baltas arklys be raitelio yra „Lietuvos buržuazinis herbas, jis nežinia kodėl čia laksto vienas, be raitelio; vadinasi, kažkur už kampo jo laukia raitelis?“ Taip... „kąsdavo“ giliai. Prisimenu, kai aš pradėjau kalbėti, tai nemačiau nieko, Sazonovui visa tai kaliau tiesiai į akis. Atitokęs matau, kad kabinetas tuščias, mes tik dviese sėdime ir toliau kalbamės. Paskutinis akcentas buvo toks: aš nusisegiau savąjį Vilniaus Kristoforo ženkliuką ir įsegiau jam į atlapą. Sakau: „Kadangi jūs esate senas vilnietis, tai tam, kad prisimintumėte šį filmą ir Vilnių, nesvarbu, ar jūs priimsit, ar nepriimsit“. Ir visgi jis priėmė. Be jokių pataisymų. Visiškai originalus filmas. Tokie ten buvo dalykai“⁷⁵.

Kinematografinės kūrybos ir cenzūruojančių grandžių aprobuotų kompromisų paieškos vyko per visą sovietmetį. Jos itin suak-

tyvėdavo LKS organizuojamų pilnametražių dokumentinių kino juostų apie Dainų šventes peržiūrų metu, kai suvažiuodavo visų grandžių atstovai ir šventės rengėjai. Tokios kino juostos buvo kuriamos sąjunginiam ekranui Švietimo ministerijos užsakymu. Noras kuo gražiau parodyti respublikos gyvenimą, valdžios atstovų pastangas bei asmeninės cenzūruojančių grandžių simpatijos lėmė griežtas direktyvas, formavusias dešimtmečiais nesikeitusius Dainų švenčių filmavimo kanonus, „nes oficialiame filme apie Dainų šventę pasakyta – turi būti tiek tarybinių, tiek lietuviškų dainų, turi būti partijos, vyriausybės vadovai, ir dar visi iš eilės turėjo būti parodyti. Buvo surašyta, kad pirmiausia turi parodyti tą, tą ir tą, neduok Dieve, pirma parodysi trečiąjį sekretorių, dar neparodęs pirmojo“⁷⁶. Aprobuojant tokius griežtai reglamentuotus, dėl netikėčiausių priežasčių keliskart taisytus kino filmus, taip pat veikė kompromisiniai mechanizmai, asmeninė valdžios struktūroms priklausiusių žmonių nuomonė. „Atsimenu, A. Digimas statė filmą apie Dainų šventę. [...] Išsiaiškinau, kad Šepečio vaikai iš tiesų dalyvauja viename kolektyve, tačiau jie abu susirgę ir nedalyvaus, bet man draugė iš Švietimo ministerijos pranešė, kad Griškevičiaus anūkas šoka. Viskas – perduodame. Baigiame filmą, „atvaro“ visas politbiuras. [...] Pradedame žiūrėti tą filmą, o ten storuliukas Griškevičiukas pramoginius šokius šoka. [...] Baigėsi filmas. Kokios pastabos? Kultūros ministras, tuomet, atrodo, Trinkūnas: „Dar šitas, šitas neparodyta...“ Ir staiga Griškevičius: „Geras kinas“. Jei Griškevičius pasakydavo „geras kinas“, daugiau diskusijų nebebūdavo“⁷⁷.

IŠVADOS

XX a. ketvirtajame dešimtmetyje suformuotas Sovietų Rusijos totalitarinio kino mode-

lis buvo perkeltas į okupuotas valstybes. Sovietų Sąjungos kinematografija, taip pat ir kino dokumentika, turėjo padėti sutelkti visuomenę, skleisti komunistinę ideologiją ir palaikyti socialinės tvarkos bei pažangos viziją. Todėl dažnai buvo kuriamas savarakišką gyvenimą ekrane gyvenantis šalies analogas.

J. Stalino valdymo metais kinematografijos reikalus tvarkė atskira institucija – LSSR kinematografijos ministerija. Vėliau jos veiklą tęsė 1963 m., „atlydžio“ pabaigoje įsteigtas Valstybinis kinematografijos komitetas. Maskvos pavyzdžiu jis atliko daug funkcijų: pradedant kino filmų scenarijų tvirtinimu ir baigiant padieniui suplanuotu kino filmų demonstravimu bei atitinkama kino kritika.

Septintojo dešimtmečio Lietuvos kino dokumentikos suklestėjimas – įdomių procesų nulemtas reiškinys, įsiliejantis į bendrą Sovietų Sąjungos, socialistinio Rytų Europos bloko ir Vakarų pasaulio kino dokumentikos raidą.

Kaip parodė tyrimas, uolus agitacinių-propagandinių, švietimo ir kultūros uždavinių vykdymas priklausė tiek nuo išorinių Sovietų Sąjungos politikos pokyčių, ideologinės doktrinos bei sociokultūrinių procesų, tiek nuo vidinių kinematografijos struktūroje egzistavusių veiksnių – apsidraudimo, noro reprezentuoti „teigiamas“ respublikos gyvenimo sritis, cenzorių asmeninių simpatijų ir pažiūrų. Visa tai lėmė tam tikrą kino filmų „priėmimo“ ir atitinkamo „taisymo–karpymo“ metodiką. Visos Sovietų Sąjungos lygmeniu šią metodiką koregavo nekomunistinio pasaulio kinematografiniai procesai.

Nagrinėjant struktūrinį dokumentinių kino filmų kūrimo procesą sisteminiu požiūriu, galima daryti prielaidą, kad direktyvų ir filmų aprobavimo sistema dėl kompromisinių mechanizmų bei partinę liniją aiškiai atitikusios kinematografinės kūrybos veikė pagal balanso principą.

Nuorodos

- ¹ Žurnalistikos enciklopedija, V., 1997, p. 109.
- ² H. Arcndt, *Totalitarizmo ištakos*, V., 2001, p. 441.
- ³ R. Taylor, *Film propaganda: Soviet Russia and Nazi Germany*, London, 1979, p. 24.
- ⁴ E. Barnouw, *Documentary: a history of the non-fiction film*, New York, 1993, p. 139.
- ⁵ D. Parkinson, *Kino istorija*, V., 1999, p. 206–214.
- ⁶ E. Barnouw, op. cit., p. 262.
- ⁷ R. Sklar, *Film: an international history of the medium*, London, 1993, p. 455.
- ⁸ D. Parkinson, op. cit., p. 234.
- ⁹ E. Hobsbawm, *Kraštutinimų amžius 1914–1991*, V., 2000, p. 582.
- ¹⁰ G. Jowett, J. O'Donnell, *Propaganda and persuasion*, Sage publications, 1999, p. 117.
- ¹¹ J. Graffay, *Cinema in Russian cultural studies: an introduction*, edited by C. Kelly and D. Shepherd, New York, 1998, p. 170.
- ¹² Ibid., p. 402.
- ¹³ Ibid., p. 174.
- ¹⁴ D. Parkinson, op. cit., p. 80.
- ¹⁵ E. Hobsbawm, op. cit., p. 580.
- ¹⁶ *Art and power: Europe under the dictators 1930–1945*, London, 1996, p. 200.
- ¹⁷ *International encyclopedia of propaganda*, editor R. Cole, Chicago and London, 1998, p. 682.
- ¹⁸ J. Graffay, op. cit., p. 183.
- ¹⁹ *Кино: энциклопедический словарь*, Москва, 1986, с. 128.
- ²⁰ Ibid., с. 130.
- ²¹ SSKP CK ir SSRS MT nutarimas „Dėl priemonių kino filmų idėjiniam meniniam lygiui kelti ir kinematografijos materialinei-techninei bazei stiprinti“, *Tiesa*, 1984, gegužės 6.
- ²² V. Mikalauskas, *Kinas Lietuvoje: nuo atrakciono iki nacionalinio meno*, V., 1999, p. 389.
- ²³ Žurnalistikos enciklopedija, p. 109.
- ²⁴ R. Oginskaitė, „Verbos vertybės“, *Kinas*, 2004, Nr. 1(280), p. 74.
- ²⁵ M. Malcienė, *Lietuvos kino istorijos apybraiža*, V., 1974, p. 114.
- ²⁶ Ibid., p. 118.
- ²⁷ Žurnalistikos enciklopedija, p. 109.
- ²⁸ L. Tapinas, *Robertas Verba*, V., 1977.
- ²⁹ J. Lozoraitis, „Godos apie R. Verbos kinematografiją ir laiką“, *Lietuvos rytas*, 1994, kovo 4, Nr. 43.
- ³⁰ M. Malcienė, op. cit., p. 121.
- ³¹ Žurnalistikos enciklopedija, p. 109.
- ³² Ilgamčio LSSR VKK pirmininko Z. Č. interviu.
- ³³ *Die subversive Kamera: zur anderen Realität in Mittel- und osteuropäischen Dokumentarfilmen*, Hans-Joachim Schlegel, Europäisches Medienforum, Stuttgart, 1999, S. 223.
- ³⁴ R. Oginskaitė, „Ką paliks ekranas?“, *Literatūra ir menas*, 1982, rugpjūčio 28, Nr. 35(1865).
- ³⁵ Kino kritikės S. P. interviu.
- ³⁶ „Plati dokumentikos upė: baigiant diskusiją „Ką paliks ekranas?“, *Literatūra ir menas*, 1983, kovo 19, Nr. 12(1894).
- ³⁷ 1963–1965 m. LSSR VKK filmų gamybos referento, 1965–1969 m. LKS dokumentinių filmų redaktoriaus, nuo 1969 m. kino režisieriaus S. T. interviu.
- ³⁸ Žurnalistikos enciklopedija, p. 109.
- ³⁹ *Кино: энциклопедический словарь*, с. 101.
- ⁴⁰ R. Oginskaitė, op. cit.
- ⁴¹ 1958–1962 m. LKS operatoriaus asistento, 1962–1983 m. kino operatoriaus, 1976–1992 m. kino režisieriaus Ž. R. interviu.
- ⁴² 1963–1965 m. LSSR VKK filmų gamybos referento, 1965–1969 m. LKS dokumentinių filmų redaktoriaus, nuo 1969 m. kino režisieriaus S. T. interviu.
- ⁴³ LSSR VKK dokumentinių filmų redaktorės, dirbusios šioje struktūroje 34 metus, A. R. interviu.
- ⁴⁴ 1963–1965 m. LSSR VKK filmų gamybos referento, 1965–1969 m. LKS dokumentinių filmų redaktoriaus, nuo 1969 m. kino režisieriaus S. T. interviu.
- ⁴⁵ Kino kritiko Š. Z. interviu.
- ⁴⁶ Kino kritikės A. R. interviu.
- ⁴⁷ LSSR VKK dokumentinių filmų redaktorės, dirbusios šioje struktūroje 34 metus, A. R. interviu.
- ⁴⁸ 1964–1975 m. LKS operatoriaus asistento, režisieriaus asistento, nuo 1975 m. dokumentinių filmų redaktoriaus, scenarijų autoriaus bei kino režisieriaus S. H. interviu.
- ⁴⁹ 1963–1965 m. LSSR VKK filmų gamybos referento, 1965–1969 m. LKS dokumentinių filmų redaktoriaus, nuo 1969 m. kino režisieriaus S. T. interviu.
- ⁵⁰ Nuo 1968 m. LKS „Dokumentikos“ sektoriaus redaktoriaus, vyr. redaktoriaus, nuo 1979 m. užsakomųjų filmų režisieriaus R. R. interviu. R. Oginskaitės interviu medžiaga.
- ⁵¹ LSSR VKK dokumentinių filmų redaktorės, dirbusios šioje struktūroje 34 metus, A. R. interviu.

⁵² 1963–1965 m. LSSR VKK filmų gamybos referento, 1965–1969 m. LKS dokumentinių filmų redaktoriaus, nuo 1969 m. kino režisieriaus S. T. interviu.

⁵³ Ibid.

⁵⁴ Aštuntajame dešimtmetyje LKS dokumentinių filmų redaktoriumi dirbusio F. B. interviu.

⁵⁵ 1963–1965 m. LSSR VKK filmų gamybos referento, 1965–1969 m. LKS dokumentinių filmų redaktoriaus, nuo 1969 m. kino režisieriaus S. T. interviu.

⁵⁶ LSSR VKK dokumentinių filmų redaktorės, dirbusios šioje struktūroje 34 metus, A. R. interviu.

⁵⁷ 1963–1965 m. LSSR VKK filmų gamybos referento, 1965–1969 m. LKS dokumentinių filmų redaktoriaus, nuo 1969 m. kino režisieriaus S. T. interviu.

⁵⁸ LSSR VKK dokumentinių filmų redaktorės, dirbusios šioje struktūroje 34 metus, A. R. interviu.

⁵⁹ Ilgamečio LSSR VKK pirmininko Z. Č. interviu.

⁶⁰ „O kur partinis vadovavimas? Jeigu kas ką padarė, kodėl nėra partinės organizacijos? Kodėl filme niekas nieko nesako apie partinį vadovavimą?“ Aštuntajame dešimtmetyje LKS dokumentinių filmų redaktoriumi dirbusio F. B. interviu.

⁶¹ 1964–1975 m. LKS operatoriaus, režisieriaus asistento, nuo 1975 m. dokumentinių filmų redaktoriaus, scenarijų autoriaus, režisieriaus S. H. interviu.

⁶² Ilgamečio LSSR VKK pirmininko interviu.

⁶³ Aštuntajame dešimtmetyje LKS dokumentinių filmų redaktoriumi dirbusio F. B. interviu.

⁶⁴ Nuo 1968 m. LKS „Dokumentikos“ sektoriaus redaktoriaus, vyr. redaktoriaus, nuo 1979 m. užsakomųjų filmų režisieriaus R. R. interviu. R. Oginskaitės interviu medžiaga.

⁶⁵ LSSR VKK dokumentinių filmų redaktorės, dirbusios šioje struktūroje 34 metus, A. R. interviu.

⁶⁶ 1963–1965 m. LSSR VKK filmų gamybos referento, 1965–1969 m. LKS dokumentinių filmų redaktoriaus, nuo 1969 m. kino režisieriaus S. T. interviu.

⁶⁷ LSSR VKK dokumentinių filmų redaktorės, dirbusios šioje struktūroje 34 metus, A. R. interviu.

⁶⁸ Kino kritikės A. R. interviu.

⁶⁹ 1963–1965 m. LSSR VKK filmų gamybos referento, 1965–1969 m. LKS dokumentinių filmų redaktoriaus, nuo 1969 m. kino režisieriaus S. T. interviu.

⁷⁰ 1979–1991 m. LKS „Dokumentikos“ vyr. redaktoriaus G. L. interviu minimas „balto pudelio“ metodas. „Buvo tokia atidavimo terminologija; pateiki tokį akibrokštą, kuris akivaizdžiai prasilenkia su sveiku protu ir su viskuo, atitraukia dėmesį. Tau sako: „Gera čia viskas, tik šito tai nereikia“. Tada dar šiek tiek pakovoji: „Ne, čia mums labai svarbu“. Pasakui jau nusileidi, tiek to, kompromisas maždaug pasiektas. Ir jie laimingi, ir visiems gerai“. 1962–1963 m. LKS operatoriaus asistento, 1970–1979 m. dokumentinių filmų operatoriaus, nuo 1990 m. režisieriaus L. N. interviu.

⁷¹ 1963–1965 m. LSSR VKK filmų gamybos referento, 1965–1969 m. LKS dokumentinių filmų redaktoriaus, nuo 1969 m. kino režisieriaus S. T. interviu.

⁷² Aštuntajame dešimtmetyje LKS dokumentinių filmų redaktoriumi dirbusio F. B. interviu. Panašus 1962–1963 m. LKS operatoriaus asistento, 1970–1979 m. dokumentinių filmų operatoriaus, nuo 1990 m. režisieriaus L. N. pasakojimas apie dokumentinio filmo „Dienoraštis be datų“ (1982 m.) priėmimą LKP CK. „Buvo tikrų nesąmonių. Mes aptikome fantastišką vaizdą: privažiuojame prie miško, o ten stovi dvi kolonos ir kabo varpas. Gal ten buvo kažkokios kapinaitės. Toks unikalus dalykas. Tada specialiai tam filmui aš nuvažiavau nufilmuoti tą varpą ir paskui mums nieko... „Ai, apie Marcinkevičių? Šito tai jau tikrai nebus, to kadro su varpu. Ką jūs čia žadinate?“ – „Ką jūs, mes nežinome, kas čia?“ – „Varpo“ gadynė! Ką jūs čia žadinate?“ [...]. CK Kultūros skyriaus vedėjas buvo S. Šimkus, jis ir sako: „Pirčiupių motiną įdėkite“.

⁷³ J. Visockaitė, „Lietuvos kinas: Robertas Verba“, *Šiaurės Atėnai*, 2003, spalio 11, Nr. 38(672).

⁷⁴ 1963–1965 m. LSSR VKK filmų gamybos referento, 1965–1969 m. LKS dokumentinių filmų redaktoriaus, nuo 1969 m. kino režisieriaus S. T. interviu.

⁷⁵ Ibid.

⁷⁶ Aštuntajame dešimtmetyje LKS dokumentinių filmų redaktoriumi dirbusio F. B. interviu.

⁷⁷ 1979–1991 m. LKS „Dokumentikos“ vyr. redaktoriaus G. L. ir aštuntajame dešimtmetyje LKS dokumentinių filmų redaktoriumi dirbusio F. B. interviu.

Irina Černeckaitė

**SOVIET DOCUMENTARY FILMS IN LITHUANIA:
HISTORICAL AND IDEOLOGICAL CONTEXTS (1963–1988)**

Summary

The entire cinematography and documentary film production of the Soviet Union often created an analogue of a country leading an autonomous life on the screen. It sought to integrate society by spreading Communist ideology and maintaining the vision of social order and progress.

Based on interviews from the respondents who had worked in various cinematographic institutions in Soviet Lithuania, this article presents a structural analysis of the documentaries, with emphasis on the film-making processes.

The high noon of the Lithuanian documentaries of the sixties was determined by interesting processes and falls within the general dynamics of the production of documentary films in the Soviet Union, the socialist East European block and in the Western world. As the research has revealed, the

strenuous implementation of agitation-propaganda, the educational and cultural tasks of the regime were due to both political changes in the Soviet Union, the country's ideological doctrine and social-cultural processes, as well as internal factors which then existed in cinematography – protecting one self, a wish to represent the “positive” sides of life in the republic, and the personal likings and points of view of the censors. All this determined the methodology of “approving” and “correcting-cutting” the films.

While analysing the structural documentary film-making process systematically, it is possible to assume that the system of the regime's directives and the approval of films operated on the principle of keeping a balance with the Party line.

Istorinė atmintis ir holokaustas: problemos samprata

Šio straipsnio tikslas – pristatyti probleminius istorinės atminties ir holokausto santykio aspektus. Darbo objektas – žinių apie istorinės atminties ir holokausto santykį sistema. Remiamasi dedukciniu-indukciniu žinių perteikimo metodu.

IVADAS

Holokausto, *Shoah* istorinės atminties sąvoka, mokslinėje literatūroje vartojama jau kelis dešimtmečius, remiasi įspūdingu teoriniu-metodologiniu įdirbiu, kurio supratimas labai įvairus. Vieniems jis gali asocijuotis su sociologija, kitiems – su psichologija. Šia patirtimi naudojasi ir istorinės sąmonės tyrinėtojai Lietuvoje, tiriantys holokausto įtaką šios sąmonės formavimo procesuose¹. Pripažįstama, kad holokausto istorinė atmintis taip pat yra objektyvi tikrovė, kurią galima analizuoti empiriškai, individualią ir kolektyvinę istorinę atmintis jungiančių arba atskiriančių procesų kontekste². Kolektyvinės atminties „evoliucijos“ tyrimai sovietinio ir nacistinio okupacinių režimų atžvilgiu išskiria daugiausia empirinių duomenų apie „istorinės sąmonės dialektus“ suteikiančius socialinius institutus: politiką³, teisę⁴, švietimą⁵ ir žiniasklaidą⁶. Visa tai – holokausto atmintį veikiantys istorinės atminties politikos komponentai, atspindintys visuomenėje įvykusius holokausto istorinės atminties turinio – vaizdinių apie išgyventų represijų patirtį, jų reikšmės, kuri dažniausiai suvokiama kaip atminties apie holokaustą „įveikimas“⁷, – pokyčius.

Istoriografinės tendencijos. Holokausto ir istorinės sąmonės santykio problemų interpretacijos „holokausto istorinės atminties“ sampratos požiūriu Lietuvoje dar neturi tvirtos pozicijos. Tačiau platesniame moksliniame kontekste holokausto atminties tyrimai remiasi pripažintomis istoriografinėmis – *interakcionistine* (*intencionalistine*) ir *funkcionalistine* – mokyklomis⁸, siūlančiomis savas koncepcijas holokausto istorinei atminčiai analizuoti.

Remiantis pirmąja, holokausto atmintis yra fenomenas, kurį visuomenės istorinė sąmonė gali turėti arba neturėti, tuo tarpu remiantis antrąja, istorinė holokausto atmintis yra santykis, vienas iš individo, grupės ar visuomenės sąveikos su išgyventa praeitimi dydžių. „Interakcionistams“ („intencionalistams“) pagrindinis elementas holokausto atminties kritikoje yra adaptacija⁹, kurioje istorinė atmintis prisitaiko arba yra pritaikoma prie visuomeninės atminties sistemos funkcijų ir prie šią sistemą sudarančių elementų raidos. Istorinės atminties priderinamumas suprantamas kaip esminis holokausto atminties principas, taikomas istorinės atminties politikai realizuoti. Šis požiūris vyrauja tyrimuose, istorinėje panoramoje sutapatinančiuose individualųjį ir kolektyvinį holokausto istorinės atminties diskursus¹⁰.

Holokausto atminties tyrinėtojai, pabrėžiantys sociologinį ir antropologinį aspektus, dažniausiai remiasi funkcionalistiniu požiūriu, palaikančiu simbolinės („holokausto mitų“, „atmintinų vietų“ prasme) ir strateginės („holokausto atminties“ ir „holokausto už-

maršties“ pusiausvyros reikšme)¹¹ sąveikos su prisimenama praeitimi teoriją. Jai būdingas įsitikinimas, kad holokausto atminties raidą reikia studijuoti socialinių istorinės atminties ir istorijos ryšių kaitos požiūriu, o ne hipoteziniu šių santykių funkcijų pastovumu. Per stebimus istorinės atminties ir išgyventos patirties sąveikos tipus mėginama suvokti, kokie santykiai „kriziniais“ istorinės sąmonės aktyvumo momentais sieja įvairius holokausto atminties elementus konkrečioje visuomeninėje terpėje, kokia yra šios sąveikos struktūra, kaip ji palaiko socialinės istorinės atminties visumą. Pabrėžiama, jog individo, grupės ir visuomenės santykiai su holokausto istorinė atmintimi vystosi konkurencija („kova už atmintį“), kooperacija („dialogas su atmintimi“), dominavimu („atminties įveikimas“) bei interesų antagonizmu („sužalota atmintis“)¹². Kolektyvinės istorinės atminties požiūriu tokie modalumai laikomi procesais, formuojančiais istorinės holokausto atminties sistemą, o individualios atminties sąveikos su visuomenine atmintimi požiūriu jie fiksuojami istorinės atminties politikos veiksmingumą užtikrinančiais kultūriniais standartais.

Šie teiginiai skamba įtikinamai Vakaruose išplėtos holokausto atminties problematikos kontekste, tačiau ką jie gali reikšti holokausto istorinės atminties Lietuvoje tyrinėtojams, siekiantiems dar tik pagrįsti tokių tyrimų reikalingumą? Ar tai reiškia, kad jiems viską reikia pradėti iš naujo, ieškant naujų sąvokų, kurios būtų priimtinesnės lietuviškam mentalitetui?

I

Nėra lengva apibūdinti istorinės atminties ir holokausto santykį. Jo sudėtingumą lemia tai, jog į istorinę atmintį galima žiūrėti iš skirtingų pozicijų: kaip į visuomenės istorinės sąmonės žinių apie holokaustą kaupimo priemonę arba kaip į institutą, kuris formuoja požiūrį

į holokausto istoriją. Kita vertus, aptariant visuomenės istorinę atmintį, pabrėžiama, kad jos pažinimas skiriasi nuo kitų disciplinų ir nėra patikimas, nes istorinėje atmintyje paprastai nesiremiam tiksliais faktais ir tiksliais sąvokomis¹³. Juk istorijos mokslui tai aktualiausios priedermės, tačiau, kalbant apie holokausto istorinę atmintį kaip apie institutą, pažymėtina, jog tai nėra žinių apie istorinius holokausto įvykius sandauga, kurią grupuojant ir sisteminant galima bet kada panaudoti ir lengvai prognozuoti.

Paskutiniuoju XX a. dešimtmečiu buvo persvarstytas individualios represijų patirties santykis su socialine istorine sąmone ir kolektyvine istorine atmintimi. Suvokta, kad kolektyvinės istorinės sąmonės koncepcijos jokių būdu negali vaizduoti holokausto represijas patyrusį arba vykdžiusį individą kaip pasyvią auką¹⁴ ar besąlygiškai kolektyvinei valiai paklususį agresorių¹⁵, nes aplinkybės, lėmusios žydų masinių žudynių planus ir vykdymą, visada teikė erdvės laisvam pasirinkimui¹⁶.

Antra vertus, individuali atmintis apie holokaustą virto svarbia kolektyvinės arba socialinės istorinės atminties sritimi perpasakojant tai, kas buvo išgyventa jo metu. Būtent šiuo būdu vieno išlikusiojo prisiminimai tapo svarbūs kitiems. Maurice'as Halbwachsas teigė, kad socialinės grupės konstruoja vaizdinius apie jas supančio pasaulio sanklodą stengdamosi sukurti suderintas istorinės praeities versijas¹⁷. Šios versijos išliko laike ir informacinėje erdvėje visiems visuomenės nariams patraukliais istoriniais stereotipais, kurie perduodami ateinančioms kartoms.

Holokausto istorinė atmintis esti kolektyviška arba sociali tik tuo atveju, jeigu ji yra perduodama¹⁸ perpasakojant. Šią funkciją visuomeninė aplinka, modeliuojanti savąją istorinę sąmonę, atlieka įvairiomis kalbinėmis prasmėmis bei ritualiniais ar vizualiniais vaizdiniais¹⁹. Kita vertus, patys holokausto istorinę atmintį suklustę vaizdiniai kinta tik tuo

atveju, jeigu jie yra konvencionalūs ir supaprastinti. Holokausto patirties atveju jo elementų konvencionalumas susiklostė per socialinį, politinį arba kultūrinį vaizdinių ir įvaizdžių apie istorinius įvykius įprasminimą, sukuriant visiems grupės atstovams suprantamas atminties reikšmes²⁰. Tačiau individualūs prisiminimai apie holokaustą yra paremti sukrečiančiais asmeniniais išgyvenimais, kuriuos ilgą laiką buvo vengiama viešai rodyti. Todėl individualioje atmintyje glūdinčios prasmės ir jas išreiškiantys vaizdiniai išlaikė turtingesnius žinių apie holokaustą išsaugojimo sprendimus negu schematizuoti kolektyviniai įvaizdžiai, kurie į visuomeninę istorinės sąmonės sritį įtraukia tik atsirinktus individualius potyrius²¹. Tik kai kurios holokausto individualios istorinės atminties dalys persikėlė į visuotinai išplitusias idėjas arba sampratas, dalyvaujančias politinėje, socialinėje arba kultūrinėje sąveikoje su kitomis panašiomis schemomis. Taip individualiu istorinės atminties lygmeniu pamažu buvo pereita prie stereotipinės holokausto įvykių versijos.

Ne mažiau svarbu pažymėti, kad skirtumas tarp asmeninės ir socialinės atminties iš tikrųjų yra tik sąlyginis ir išryškėja ypatingomis – politinių arba visuomeninių krizių – aplinkybėmis. Normaliomis sąlygomis individualūs prisiminimai vienu metu būna asmeninio ir socialinio istorinės atminties kontekstų sintezė. Nors pati istorinė atmintis savaime yra subjektyvi, visgi ji pasiduoda kalbinių struktūrų, išsilavinimo, kolektyviškai puoselėjamų idėjų ir patirties įtakai. Individualūs prisiminimai apie holokaustą yra socialūs ir todėl, kad jie susiję su visuomeniniais santykiais, kai įsijaučiama į situacijas, išgyventas pasakojančiojo kartu su kitais žmonėmis. Šie prisiminimai iš esmės yra visuomeninių ryšių atspindėjimo priemonė, kuria pasakojantysis apeliuoja į kolektyvo tautinę, politinę ar kultūrinę tapatybę. Mėginant naudoti prisiminimus apie holokaustą kaip istorinį šaltinį, svarbu matyti šią in-

dividualios istorinės atminties subjektyvumo schemą.

Visuomeninė atmintis yra procesas, atsiirenkantis objektus. Dažnai jis būna netikslus ir iškraipantis istorinę tikrovę. Būtina suvokti, kad tuo pasižymi visos istorinės atminties rūšys. Tačiau tai, kas iškreipia tiek individualią, tiek socialinę istorinę atmintį, yra ne šią atmintį sudarančių prisiminimų defektas, bet greičiau serija išorinių apribojimų, kuriuos primeta pati visuomenė²². Tai kaina, kurią moka individas, norintis išlikti vienos ar kitos grupės, kolektyvo ir visuomenės nariu.

Visa tai atspindi metodologinėse holokausto istorinės atminties koncepcijose, besiremiančiose *kiekybinu* ir *kokybinu* principais.

Kiekybinu principu visuomeninė holokausto istorinės atminties tikrovė svarstoma kaip objektyvi, pozityvi bei dėsninga. Šiuos elementus siekiama empiriškai atskleisti ir logiškai paaiškinti. Laikomasi nuostatos, kad holokausto istorinės atminties tendencijos laikui bėgant nesikeičia²³, todėl iš karto tirama keletas jos dalių. Jas išanalizavus, dalys sujungiamos, siekiant sudaryti visuminį holokausto istorinės atminties sanklodos vaizdą. Visos istorinės atminties rūšys vaizduojamos kaip išorinės visuomeninės istorinės sąmonės ypatybės. Todėl teigiama, kad holokausto istorinę atmintį lemia tokios pat priežastys kaip ir visą visuomenei būdingą istorinės sąmonės pasaulį. Žinoma, ši pozityvistinė koncepcija holokausto atminties aspektu neiškelia socialinio determinizmo – individualus, grupinis, kolektyvinis arba visuomeninis šios istorinės atminties lygmuo nesuvokiamas kaip primesta „roboto programa“. Veikiau atvirkščiai: individualūs holokausto istorinės atminties dėsningumai šioje teorijoje suprantami kaip unikalūs istorinės atminties galimybių pasireiškimai, pritaikyti konkrečiam kolektyvui atstovauti²⁴. Šių pasireiškimų prielaidomis mėginama paaiškinti atskiro individo (holokausto aukos, vykdytojo arba liudininko)

elgesį susiklosčius istorinės atminties „įtempimo“²⁵ padėčiai. Holokausto istorinės atminties tyrinėtojai, besiremiantys aprašomu metodu, vadovaujasi aiškiomis, tiksliais ir formaliomis sąvokų, prielaidų bei kintamųjų apibrėžimo procedūromis, kad gautas išvadas vėliau galėtų patikrinti kitų sričių mokslininkai (ypač apeliuojama į psichologus ir sociologus). Loginis šios koncepcijos principas – dedukcija, kuria grindžiama ši metodologijos atšaka yra nustačiusi „aiškas“ ir „objektyvias“ orientacijas, disciplinuotas ir sistemingas holokausto istorinės atminties analizės operacijas.

Kokybinė metodologija tyrimuose įvertinamos tos holokausto istorinės atminties raidos ypatybės, kurios pabrėžia socialinės istorinės atminties viršenybę prieš kitas istorinės atminties rūšis²⁶. Teigiama, kad socialinė atmintis yra tikslingai sukurta ir plėtojama vadovaujantis socialinių veikėjų tarpusavio sąveikos pokyčiais, dėl ko holokausto atminties plėtrą siūloma suvokti kaip dinamiškai kintantį, nepasibaigusį procesą²⁷, kuris sukūrė sudėtingas holokausto istorinės atminties reikšmes, dalyvaujančias individualios ir kolektyvinės istorinės atminties disputuose. Vyrauja įsitikinimas, kad visuomenės istorinėje sąmonėje dominuojantis holokausto istorinės atminties modelis susikūrė susijungus įvairiems vaizdiniais ir stereotipams, kurie nuolatos tobulinami kultūriniais visuomenės įpročiais²⁸. Šioje schemoje socialinė istorinė atmintis ir istorija suvokiami kaip du vienodai svarbūs holokausto istorinės atminties struktūros elementai. Teigiama, kad per holokausto istorinės atminties „sitraukimą“ į simbolinius aktus prarandamas objektyvus holokausto istorijos kaip daugialypio proceso suvokimas²⁹. Todėl siekiama ne klasifikuoti holokausto istorinės atminties raidą į archetipinius paaiškinimus (vadinamoji *Erklären* mokykla), bet ir ją suprasti (vadinamoji *Verstehen* mokykla), siekiant kurti „suprantančiąją“, o ne „aprašančiąją“ holokausto istorinės

atminties problematiką. Loginė šios koncepcijos forma – indukcija, teikianti pirmenybę lokaliems holokausto atminties tyrimams („atmintinų vietų“³⁰, „istorinių holokausto mitų“³¹ evoliucijos analizės), o ne didelių kompleksų aprašymams ar universalios teorijos sukūrimui.

Kiekybinis ir *kokybinis* metodai holokausto istorinės atminties atžvilgiu yra susiję, nes kokybinis metodologijos aspektas susiformavo prieštaraujant kiekybinio metodo pozicijoms. Tačiau tebevykstančiose diskusijose apie metodologinį holokausto istorinės atminties „tyrimo kampą“ ir apie tai, kas holokausto atminties požiūriu yra „prasminga“ tirti, pripažįstamas mišrus analitinės logikos modelis. Būtina pabrėžti, kad *kokybinėje* metodologijoje daug dėmesio skiriama holokausto atmintį subrandinusiai istorinės atminties kultūrai³², mėginant atskleisti tas funkcines holokausto istorinės atminties ypatybes, kurios motyvuoja istorinės atminties kultūros politikos sprendimus. Šiuo požiūriu visuomeninės istorinės atminties politikos sritys apibrėžiamos trejopai:

- kai holokausto problema istorinės atminties kultūros politikoje veikia kaip visuomenę sudarančių įvairių grupių (tautinių, rasinių, amžiaus, seksualinių ir pan.) interesų įgyvendinimo išraiška³³. Teigiama, kad holokausto istorinės atminties ypatybės ne tik atspindi socialinę, politinę ir kultūrinę visuomenės raidą, bet ir daro įtaką jos prognozavimui. Propaguoja mas „veidrodinis“ holokausto atminties istorinėje atminties kultūroje pavyzdys, kartu nepamirštama laikytis principo, kad istorija ir kultūra yra skirtingos realybės;
- kai holokausto ir visuomenės istorinės atminties santykiuose siekiama pagilinti šių kategorijų opoziciją, teigiant, jog šia priešprieša suaktyvinamas „istorinės atminties darbas“³⁴, sukurian-

tis socialiai, politiškai ir kultūriškai unikalius bei veiksmingus simbolių rinkinius;

- kai istorinės atminties kultūros sferoje holokausto problema iškeliamą kaip simbolinė klasifikacija siekiant išskirti oponentus (pvz., „holokausto neigėjus“)³⁵ ir nustatyti šalininkus (pvz., „holokausto lobistus“)³⁶, sudarant prielaidas visuomenės istorinės mąstysenos įpročiams susiformuoti (pvz., nuostatai „kaip kalbėti apie tai, kas įvyko per holokaustą ir po holokaustą“). Šiuo požiūriu istorinės atminties kultūros politikoje yra svarbios visos visuomeninės struktūros: socialinis sluoksnis, amžiaus grupė, kaimas, miestas etc. Šiuo būdu holokausto atminties problema kartais pasitelkiama kaip įrankis istorinės atminties kultūros ir socialinių struktūrų sintezei pagreitinti, siekiant, kad nė viena pusė neįgytų pranašumo.

Tuo tarpu „teisingos“ informacijos perdavimas – tik viena iš individualios istorinės atminties funkcijų, kurią perima kolektyvinė arba visuomeninė istorinė atmintis. Norint suprasti, kokia yra holokausto atminties reikšmė konkrečiam žmogui arba žmonių grupei, svarbu sekti, ar teisinga informacija jie disponuoja, ar prisimenami ir primenami holokausto įvykiai buvo patirti tiesiogiai, ar apie juos sužinota kam nors tarpininkaujant. Ši pozicija padeda nustatyti individualią atmintį veikiančios „prisiminimų kompensacijos“³⁷ padarinius, kurių atsirado daugelyje vadinaujamųjų „vaikystės prisiminimų“, suformuotų reguliariais šeimyniniais perpasakojimais arba kitais šaltiniais (knygos, žiniasklaida, internetas). Visuomeninę holokausto istorinės atminties reikšmę, kaip ir jos vidinę struktūrą bei perdavimo būdus, mažai veikia atitiktis istorinei tiesai. Išgyventų įvykių prisiminimais besidalijantys žmonės yra įsitikinę, kad jų atmintis nemeluoja, tai yra kad jų iš-

saugoti istoriniai vaizdiniai yra tikslus išgyventų represijų atitikmuo. Iš esmės toks įsitikinimas holokausto istorinės atminties požiūriu yra teisingas, tačiau tik tada, jeigu jis taikomas individualiai atminčiai apibūdinti. Formuojantis šitai atminčiai žmonės visada turėjo galimybę patikrinti savo prisiminimus kitų individualių arba kolektyvinių prisiminimų apie holokaustą kontekste³⁸, o tai leido jiems pakartotinai sugrįžti prie jau patikrintų prisimenamo įvykio aplinkybių, kurios anksčiau laikytos nesvarbiomis ir buvo pamirštos. Aptariamam aspektui išsiskiria labai svarbi holokausto kolektyvinės istorinės atminties ypatybė: šią atmintį sudarantys vaizdiniai dažniausiai esti susiję su istorinėmis aplinkybėmis, kurių tiesioginiais liudininkais daugelis kolektyvo narių nebuvo. Todėl dažniausiai įvykdavo taip, kad socialinės istorinės atminties vaizdiniais apie holokaustą besivadovaujančios grupės, susidūrusios su individualioje istorinėje atmintyje išsaugotais paliudijimais, neturėjo patikimo būdo sužinoti, ar jie pagrįsti koku nors tikru įvykiu, ar tik stereotipu³⁹. Kolektyvinė ir socialinė istorinės atmintys retai gilinosi į tokią „smulkią“ informaciją. Be to, visuomeninės prielaidos nuolatos dominuoja formuojant holokausto istorinę atmintį ne tik visiems įprastomis ir priimtinomis priemonėmis (pvz., mokykliniais vadovėliais), bet ir subtilesnėmis – mentalinėmis operacijomis: kolektyvo nariai, neišgyvenę holokausto, dažniausiai yra įsitikinę, kad jeigu visuomenės istorinės atminties tradicija saugo atmintį apie kokį nors jo įvykį, tai šis įvykis iš tikrųjų yra įvykęs. Kalbant tiksliau, šie žmonės nori būti užtikrinti, kad jų istorinės atminties tradicijos yra susijusios su patikimu faktu, tačiau jie turi mažai galimybių sužinoti, kad tai būtų taip⁴⁰. Tokiais atvejais paprastai buvo kreipiamasi į individualius istorinės atminties šaltinius, perduodančius tokią šokiruojančią informaciją, kurios nebuvo tikėtasi. Suprantama, egzistuojantys visuomeninės istorinės sąmonės saugikliai „nustumdavo“ tokias istorinės

atminties „perkrovas“ sukėlusius holokausto prisiminimus ir užkirsdavo kelią jiems patekti į kolektyvinę istorinę atmintį, puoselėjamą bei akylai saugomą kiekvienos visuomenės.

Aptariamam aspektui svarbus ir kitas visuomeninės istorinės sąmonės dėsningumas: daugelis „ginčytinų“ holokausto istorijos faktų buvo „pamiršti“ istorinės atminties formavimuisi svarbiausiame – komunikaciniame – lygmenyje⁴¹. Tiesa, jame sukurti holokausto atminties vaizdiniai ir įvairių žanrų pasakojimai šiandien funkcionuoja kaip įprastos holokausto patirtį perduodančios istorinės atminties schemas, skatinančios „pakartoti“ tai, kas svarbiais momentais reikalingiausia prisiminti apie holokaustą individualioje, kolektyvinėje arba visuomeninėje istorinėje sąmonėje. Tačiau faktai, nesiderinę su asmeniniais arba kolektyviniais istorinės atminties siekimais, bendraujant įvairioms istorinėms atmintims buvo laikinai „išfiltruoti“ arba visai „pašalinti“. Šiam procesui pasibaigus (teigiama, kad jis apėmė tris keturias pokario kartas⁴²), susiklostė suderinta ir stabili holokausto istorinės atminties versija – *sakytinė* arba *žodinė holokausto istorija*.

Kaip žodinėje tradicijoje buvo saugomi stereotipai apie holokausto įvykius, kurie vėliau buvo perkelti į istorinius tekstus? *Kas* ir *kodėl* buvo pasakojama apie įvykį, *kaip* vienu ar kitu laikotarpiu keitėsi pasakojimų akcentai, kokios naujos prasmės buvo įrašomos į parengtą siužetą?

Sakytinei holokausto atminties tradicijai kuriantis kolektyvinėje arba visuomeninėje istorinės atminties sistemoje, atsirado ir stereotipinės duomenų apie istorinius įvykius interpretacijos, siekiančios visuomenės istorinėje sąmonėje išsaugoti tvirtą poziciją apie tuos įvykius, kurie laikomi reikšmingesniais. Šiuo atžvilgiu Lietuvos istorinės sąmonės plėtroje išsiskiria gerai pažįstami 1941 m. birželio sukilimo ir Lietuvos laikinosios vyriausybės veiklos įvaizdžiai. Akivaizdu, kad šie du pavyzdžiai lietuviams yra reikšmingesni už ho-

lokausto pradžią. Iki šiol mėginama aiškinti, kad tai buvo atskiri procesai⁴³, o ne proceso dalis. Kita vertus, išlikusiems po holokausto tai dvi vieno – Europos žydų „galutinio klausimo sprendimo“ pradžios dalys. Ši nuostata tvirtai įsigalėjusi daugelyje išgyvenusiųjų holokaustą Lietuvoje prisiminimų. Jų istorinėje atmintyje tie patys lietuviai „sukilėliai“ (arba „partizanai“) kovėsi su atsitraukiančiais Sovietų armijos daliniais, tie patys lietuviai „sukilėliai“ persekiojo, plėšė ir žudė žydų tautybės žmones⁴⁴. Tai, ką žmonės pamena apie šią praeitį, taip pat tai, ką jie nori apie tą praeitį pamiršti, yra vienas iš neįvaldytos ideologijos elementų, motyvuojančių diskutuoti apie „visiems žinomus“ istorijos faktus.

Socialinės istorinės atminties ypatybių tyrimus išstobulino vokiečių istorikai. Jie atkreipė dėmesį į tai, kad holokausto atmintis kito, keičiantis pokariu subrendusioms vokiečių kartoms. Vyriausio amžiaus žmonių grupėje, kuri buvo dar „gyvos“ atminties nešioja, ilgainiui įsitvirtino motyvas „suderinti“⁴⁵ savo istorinę atmintį su slegiančia istorijos patirtimi. Šis troškimas pamažu peraugo į visuotinį principą vertinti nacius ir „jų talkininkus“ kaip nedidelę politinių ir kriminalinių nusikaltėlių grupę⁴⁶. Moralinis vyresniosios vokiečių kartos konfliktas su viduriniąja subrandino siekį „pažadinti“ holokausto istorinę atmintį objektyvioje istorinėje perspektyvoje (*Historikerstreit* diskusija)⁴⁷. Tačiau nacistinio laikotarpio padarinių apmąstymuose ilgai išsilaikė polinkis traktuoti holokaustą kaip nacionalinės istorijos antipodą. Visgi moralinis Antrojo pasaulinio karo kritikos principas („jie buvo nusikaltėliai, o mes esame kitokie“) ir vokiečių susitapatinimas su nacistinių represijų aukomis⁴⁸ buvo esminė sąlyga holokausto prielaidų bei padarinių atminimo tendencijoms įgauti nacionalinės istorinės sąmonės savybes. Tačiau šis naujas kolektyvinio identiteto tipas pasižymėjo nacionalinę istorinę sąmonę trikdžiusiomis vertybinėmis įtampomis, paveikusio-

mis unikalų istorinės atminties apsisprendimą trečiojoje – jauniausioje – kartoje. Būtent jos intelektualinėje aplinkoje subrendo paplitęs holokausto patirties apibendrinimas – „*genealoginis*“ santykis su nacistiniais nusikaltėliais: „Jie – mūsų seneliai, kurie buvo kitokie, tačiau jie – vokiečiai, o tai reiškia „mes“⁴⁹. Šis santykis Vokietijos istorinėje sąmonėje įdiegė kolektyvinės atsakomybės pripažinimo principą. Jis grąžino per ilgą laiką šeimyniniais „užstalės pokalbiais“ subrandintą holokausto istorinę atmintį į viešą Vokietijos istorinės sąmonės lygmenį⁵⁰. Nors pirmajai ir antrajai pokario vokiečių kartoms tai buvo sunku pripažinti, holokaustas išliko kolektyvinės istorinės atminties centru, traukiančiu jauniausiąją kartą diskutuoti su išlikusiųjų po holokausto, jį stebėjusiųjų arba apie jį „nieko nežinojusių“ patirtimi.

Šiuo atžvilgiu įdomus mažiau diskutuotas lietuvių išeivijos santykio su holokausto atmintimi modelis, kurio sistemą siūlome apibrėžti „korporacinio mentaliteto“ požymiais. Kaip žinia, holokausto patirčiai įvertinti lietuvių išeivijos grupės ieškojo „konsensuso“⁵¹. Buvo pripažinta, kad žydų žudynių Lietuvoje traktuotes veikia skirtingi ir konfliktiški išeivijos grupių interesai, todėl siekta rasti optimalų istorinės atminties mechanizmą jiems suderinti. Tačiau „korporacinis“ lietuvių išeivijos mentalitetas mažai rėmėsi pliuralizmu ir iš esmės prieštaravo demokratiškiems išeiviesiems ieškojimams⁵². Ilgainiui visos kalbos holokausto tema pradėtos apibūdinti kaip grynas prasimanymas arba kartojimas piktybinių apkalbų, atėjusių iš „nepatikimų“ žmonių, kuriems „diktuojama iš už geležinės uždangos“⁵³. Tiesa, intelektualinėje lietuvių išeivijos terpėje subrandintos koncepcijos apie Antrojo pasaulinio karo nemažai dėmesio skyrė holokausto problemai nušviesti, tačiau taip pat tiesa, kad tuo siekta ne sukurti savikritišką istorinę sąmonę, o „nukenksminti“ istorinės sąmonės grėsmes⁵⁴. Jaunajai lietuvių išeivijos kartai diegtas „praeities jausmas“ holokausto

atžvilgiu griežtai lygiavosi į esatį: holokausto istorinė atmintis buvo toleruojama tik tais principais, kurie suteikdavo istoriškai tvirtų argumentų arba padėdavo rasti⁵⁵ tokius argumentus politinėms problemoms spręsti.

II

Istorinės sąmonės ir holokausto santykį galima apibūdinti remiantis trimis *istorizmo* principais. Pirmas – tai skirtumų tarp šiandieninės epochos ir visų praėjusių epochų pripažinimas. Šiuo atžvilgiu didžiausia klaida būtų manyti, kad holokausto istorinės atminties apmąstymai visais jos formavimosi laikotarpiais buvo tokie patys. Reikia laikytis skirtumo tarp holokausto istorinės atminties „užsimezgiimo“, „tarpininkavimo“ ir „įsivyravimo“ stadijų⁵⁶. Prieš susijungdamos su visuomenės istorine atmintimi į vientisą sanglaudą, jos kiekvienoje visuomenėje truko nevienodą laiką. Todėl, kalbant apie kurios nors visuomenės istorinėje sąmonėje toleruojamus holokausto atminties pavyzdžius, reikia atsižvelgti į tai, kuri holokausto istorinės atminties stadija joje jau baigėsi, o kuri dar tebevyksta. Pavyzdžiui, manytume, kad Lietuvos visuomenė pastaruoju metu išgyvena perėjimo į „įsivyraujančią“ holokausto istorinę atmintį laikotarpį. Minėtą pobūdį pripažįstame pagal įvykusius holokausto istorijos suvokimą Lietuvoje, deja, neišvengiamai veikiančių stereotipų – dviejų genocidų (žydų ir lietuvių) simetrijos, žydų ir bolševizmo, holokausto unikalumo neigimo – patikslinimus. Tačiau tai tik paprasčiausia holokausto istorinės atminties Lietuvoje ypatybė.

Antrasis istorinės sąmonės komponentas yra *kontekstas*, susiejantis pasirinktą holokausto istorinės atminties įvykį su jį paveikusių socialinių, politinių, kultūrinių ar ekonominių priežasčių sistema⁵⁷. Tai griežtas standartas, reikalaujantis plačių ir gilių žinių, ir būtent jomis istorikas profesionalas skiriasi

nuo istoriko mėgėjo. Šiuo atžvilgiu akademinė holokausto atminties teorija paprastai išskiria *organizacinę* ir *vertybinę* istorinės atminties kontekstus. Pirmuoju atveju tai – tikslinai sukurtas holokausto ir visuomeninės istorinės atminties struktūros komponentų ryšys, atstovaujantis socialinės ar politinės grupės interesams⁵⁸; antruoju atveju holokausto atmintis suvokiama kaip visuomenės istorinę atmintį sutelkiančių vertybių dalis⁵⁹.

Trečias istorinės sąmonės elementas – tai istorijos kaip proceso, susiejančio pavienius įvykius laiko atžvilgiu, suvokimas. Juo remiantis mėginama spręsti klausimus, *kaip* ir *kodėl* vienas ar kitas liudijimas apie holokaustą – nesvarbu aukos ar liudininko – išliko kurioje nors politinėje, visuomeninėje arba kultūrinėje sistemoje ir buvo perkeltas į *dabar prisimenamą* iš *tada pamiršto*. Analizuojant holokausto istorinę atmintį Lietuvoje siūlome panašius klausimus spręsti išskaidytais „atsirenkančios amnezijos“, „atminties konservacijos“ bei „atminties šuolio“ fenomenų⁶⁰ tyrimais. Ši istorinės atminties kaita įvyksta politinių, socialinių ir kultūrinių „istorijos lūžių“ metu. Kaip pavyzdį galėtume priminti holokausto atminties vingius Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio⁶¹, Lietuvos nepriklausomybės įtvirtinimo⁶² ir Lietuvos euroatlantinės integracijos⁶³ politikos kontekste. Galima įžvelgti ir kitą kraštutinumą: esant stabiliai visuomeninei sanklodai ir politinei sistemai, istorinės sąmonės raida tarsi stabteli ir darosi vis sunkiau užfiksuoti holokausto istorinės atminties ypatybių sanklodą.

Vokietijoje, Izraelyje, Jungtinėse Amerikos Valstijose ir Didžiojoje Britanijoje holokausto problemos tyrinėtojai pastebėjo didėjančią skirtumą tarp elitinio (akademinio) ir populiaraus holokausto istorijos „žinojimų“⁶⁴. Istorikai profesionalai mano, jog būtina kritiškai įsigilinti į pirminius šaltinius, atmesti visuomenėje tarpstančius stereotipus; tam reikia didelės analitinės patirties, kuri ne specialistui nėra lengvai pasiekama. Eiliniai žmo-

nės, susiduriantys su holokausto problema, yra veikiami istoriškai susiklosčiusių istorinės sąmonės inercijų, kurios neskatina analizuoti šios problemos prielaidų *iš vidaus*. Jiems yra patrauklesnis simptominis holokausto istorinės atminties problemų suvokimo būdas, perimantis „įsiteisinusius“ holokausto įvykių vaizdinius. Kartu su jais perimami ir istorinės sąmonės savisaugos mechanizmai, pasižymintys stipriausiais istorinės atminties iškraipymo efektais⁶⁵.

Pirmiausia tai – *kreipimasis į tradiciją*. Kas buvo daroma praeityje, laikoma autoritetu vadovautis šiandienėje veikloje (pavyzdžiais gali būti teiginiai apie tradicinę lietuvių toleranciją žydams, vengiant pripažinti tradicinio antisemitizmo (antijudaizmo) vaidmenį holokausto Lietuvoje prielaidų⁶⁶ sąrašė). Bet svarbiausia, kad pagarba tradicijoms dažnai pakeičiama *istorijos jutimu*⁶⁷. Istorinis požiūris tradicionalistiniuose holokausto istorinės atminties troškimuose užima mažai vietos: tiems, kurie vadovaujasi tradicijomis, holokausto patirtis beveik neveikia jų istorinio aki-račio. Jiems sunku susigyventi su visuomenei būdingu sociokultūriniu dinamiškumu, kai nekritiškas orientavimasis į tradiciją tampa ir kintančios istorinės atminties kultūros anti-podu. Tokiais atvejais tradicinio mentaliteto įpročiai ignoruoja istorinės atminties permainas ir neigia objektyvias istorines holokausto įvykių aplinkybes. Ar ne todėl bet kurioje per holokaustą susikompromitavusioje visuomenėje vengiama pripažinti padarytus nusikaltimus, kaskart kreipiantis į „pradus“, „tarpstančius nuo neatmenamų laikų“ ir skatinančius išskirtinumo jausmą (įprasta šio efekto schema yra tokia: „Mes, ne taip, kaip kiti, niekada nebuvo žydų žudikai“)⁶⁸. Galime pastebėti, kad panašiu modeliu manipuliavo visos holokausto istorinę atmintį kūrusios visuomenės, neišskiriant ir sovietinės sistemos⁶⁹, kuri taip pat ieškojo būdų „internacionaliniam“ identitetui įgyvendinti ir savo politikos antisemitizmui paneigti.

Kitaip nei *tradicionalizmas*, kitos istorinės atminties iškraipymo formos holokausto problemos atžvilgiu yra subtilesnės. Labiausiai paplitusi yra *nostalgija*⁷⁰, kuri neneigia istorinės atminties pokyčių, tačiau ją traktuoja vienareikšmiškai: permainos vyksta į blogąją pusę. Nostalgija ypač paveiki praradimo jausmo, būdingo visuomenėms, išgyvenančioms staigius politinius, socialinius ir kultūrinius pokyčius, metu. Jose visada apgailestaujama dėl „praeinančių“ laikų, taigi ir dėl istorinės mąstysenos būdo, ir įprastų istorinės atminties orientyrų nykimo. Šios tendencijos palietė ir holokausto istorinės atminties raidą. Lietuvoje tokius įpročius suformavo sovietinį režimą grindęs komunistinės ideologijos modelis, kuriam žlugus atsirado nostalgiska nuostata prisiminti sovietinius laikus, kai buvo „susigyventa vienu su kitais“ ir „pamiršta“ tai, kas įvyko holokausto metu. Kita vertus, turime pripažinti ir tai, kad nostalgijos paveikti istorinės sąmonės procesai tapo svarbiomis prielaidomis holokausto atminties pripažinimui atsirasti. Susikūrė savita *holokausto istorinės atminties paveldo* samprata, įsikūnijusi visuomenei patraukliausiomis istorinės atminties kultūros formomis: muziejais, holokaustą primenančiomis datomis ir vietomis. Po holokausto patirtas praradimo jausmas nuolat pakartojamas memorialiniais ir proginiais renginiais, kurie asocijuojasi su *atminties paveldu*. Tačiau negalime ignoruoti fakto, kad kiekvienas paminklas holokausto aukoms atminti istorinę atmintį paverčia „simboline slėptuve“⁷¹, kurią įsteigdama visuomenė siekia net tik izoliuoti neigiamą istorijos patirtį, bet ir suformuoti unifikuotą požiūrį į istoriją. Šis procesas labai panašus į alegorinę arba metaforinę holokausto atmintį, kurioje subręsta nostalginis istorinės atminties ekvivalentas, keliantis asociacijas su vaikyste⁷². Pastaroji konstrukcija būdinga daugumai išlikusiųjų po holokausto prisiminimų, kurie kaskart pradedami „atimtos vaikystės“⁷³ ekskursu.

Anot J. Toshio⁷⁴, istorinę atmintį iškraipiančių efektų skalės pabaigoje glūdi *tikėjimas pažanga*. Nostalgijai būdingas pesimistinis požiūris į holokausto istorinės atminties raidą, o *moralės pažangos* ieškojimai visuomenės istorinėje sąmonėje skatina optimistinę holokausto atmintį.

Holokausto istorinės atminties sąsajos su *tradicionalizmu*, *nostalgija* ar *pažangos* nuostatomis yra saviti visuomenės istorinės sąmonės saugikliai. Kiekvienas remiasi į saugomoje atmintyje glūdinčius instinktus – pirmuoju atveju teigiama apie permainų negalimumą („holokaustas iš esmės buvo beprasmis ir nieko nepakeitė“), antruoju atveju vadovaujamosi patrauklesne istorinės praeities perspektyva („atkurti tai, kas buvo iki holokausto“), trečiuoju atveju pabrėžiami pokyčiai *į gera* („holokaustas daugiau niekada nepasikartos“).

Šie istorinės atminties iškraipymo efektai istorinėje sąmonėje veikia nuolat. Be jų neegzistotų nė viena visuomenė. Tačiau tam tikromis aplinkybėmis jie būna ypač intensyvūs. Jiems aptarti tinka J. Rüseno⁷⁵ suformuluotas kultūrinis-antropologinis istorinės atminties įvertinimo principas, siūlantis kolektyvinius istorinio sąmoningumo procesus nagrinėti „istorinės atminties krizių“, darančių įtaką kolektyvinės sąmonės ir istorinės atminties tapatumui, požiūriu.

Iš tiesų holokausto kaip istorinės atminties problema ne kartą buvo suvokiama kaip „istorinės atminties krizė“. Pavyzdžiui, Lietuvos istorinė sąmonė, susidurdama su moraliniais, politiniais, socialiniais, teisiniais ir kultūriniais holokausto problemos aspektais, ne kartą reagavo patirtimi, priešinusia martirologinį lietuvių tautos likimą holokausto padariniams. Nesunku suprasti, kad tokie momentai galėjo būti suvokti kaip didelė grėsmė („holokausto atmintis skaldo ir supriešina pačią lietuvių tautą“) tautiniam identitetui. Viskas priklausė nuo tokių „krizių“ gilumo, suformavusio ir jų įveikimo būdus. Patikslindami šias mažiau pažįstamas

holokausto istorinės atminties raidos ypatybės Lietuvoje, remiamės J. Rüseno pasiūlyta „istorinės atminties krizių“ ir jų „įveikimo“ strategijų tipologija⁷⁶.

Normali krizė holokausto problemos ir istorinės atminties santykiuose kyla dažniausiai ir yra įveikiama turimu istorinės sąmonės potencialu, pajėgiančiu susitaikyti su nežymiais kolektyvinės istorinės atminties vaizdinių ir prasmų pokyčiais. Pavyzdžiui, tokia „istorinės atminties krizė“ Lietuvą ištinka kiekvienais metais (valstybinė Lietuvos žydų genocido atminimo diena – rugsėjo 23-ioji), kai visoms istorinės atminties rūšims tenka mobilizuotis.

Grėsminga krizė susiformuoja ilgalaikėje holokausto problemos ir istorinės atminties opozicijoje ir paveikia individualios, grupinės ar visuomeninės istorinės atminties galimybes adekvačiai interpretuoti išskylančius istorinės atminties įvaizdžius. Šis procesas paprastai sukelia esminius istorinės sąmonės pokyčius, kurie formuoja naują kolektyvinės sąmonės ir istorinės atminties sąveikos tipą. Galime pažymėti, kad būtent tokios „krizės“ suformavo naujus identifikavimosi įpročius (pvz., principo „žydų katastrofa – tai lietuvių katastrofa, kurios metu žuvo svarbi istorinė lietuviškosios kultūros dalis“ schema) Lietuvos istorinėje sąmonėje.

Pagaliau kilus *katastrofiškai krizei* susiklosto tokia istorinės atminties ir holokausto problemos santykių padėtis, kai nebelieka galimybių pažeistam (pvz., principo „visi lietuvių visuomenės sluoksniai pritarė žydų žudynėms“ schema) identitetui atkurti. Tokia padėtis ištis labai panaši į afektą, kai jaučiamas bejėgiškumas prieš patiriamą spaudimą (argi ne taip savo būklę apibrėžė Lietuvos politiniai veikėjai, kuriems teko susidurti su holokausto problemos „spaudimu“⁷⁷). Ši krizė Lietuvos istorinėje sąmonėje sukėlė gilius psichologinius padarinius, vertusius išgyventą „bejėgiškumo“ jausmą prisiminti kaip „katastrofą“, kurią reikėjo „išstumti“ prakti-

niais praeities įvykių *istorizavimo* būdais. Jais laikytume:

holokausto anonimizaciją – kai vietoj žudynių buvo kalbama apie „tamsų istorijos laikotarpį“, „pykčio amžių“ arba „blogio imperijų susidūrimą“;

holokausto kategorizaciją – kai žydų genocido prielaidos buvo apibrėžiamos abstrakčiomis sąvokomis, keliančiomis abejonių dėl jo išskirtinumo;

holokausto normalizaciją – kai žydų genocido įvykiai buvo svarstomi kaip nuolat pasikartojantys;

holokausto moralizaciją – kai žydų genocidui buvo suteikiama išpėjimo reikšmė;

holokausto estetizaciją – kai žydų genocido patirtis buvo perkeliama į religinius jausmus arba ideologines schemas;

holokausto specializaciją – kai žydų genocido problema buvo išskaidyta į skirtingus aspektus, kuriuos turėjo tyrinėti įvairių mokslo krypčių specialistai. Dėl to keliantis krizę visuminis holokausto įvykių įvaizdis sunyksta, o jį sudarantys istorinės atminties vaizdiniai yra perorganizuojami į savarankiškus mokslinės kritikos objektus, paverčiančius holokausto siaubą išskirtine tema profesionaliems specialistams ir ilgainiui prarandančius fatališką įtaką holokausto istorijos permąstymui⁷⁸.

Visos šios mentalinės procedūros yra gerai žinomos represinių padarinių psichoanalizėje. Ištis holokausto istorinės atminties raidoje netrūksta pavyzdžių, kai individai, suvokę savo veikos holokausto metu atsakomybę, siekė nusimesti šią naštą pašalindami vengiamus prisiminti (ir kad kiti neprisimintų) praeities epizodus iš savo pačių *istorijos*, perkeldami šią atsakomybę kitiems žmonėms (aukų ir agresorių sukeitimas) arba susiklosčiusioms įvykių aplinkybėms („atminties pa-

limpcečiai“)⁷⁹. Sekant tokia logika, darbas su holokausto istorine atmintimi yra visuomenės istorinės atminties žaizdas užgydanti praktika, praeities išgyvenimų prisiminimus performuojanti į norimą turėti *istoriją*.

IŠVADOS

Mokslinėms istorinės sąmonės analizėms Lietuvoje svarbu išlaikyti platų istorinės atminties ir holokausto problemos santykių apibrėžimą. Tačiau šiai problematikai būtina suteikti maksimalų tikslumą, kad turimos žinios apie holokausto istorinės atminties raidos dėsnius neapsiribotų tik tuo, kas joms atrodo reikšmingiausia išgyvenamuoju laikotarpiu. Todėl holokausto istorinės atminties požiūriu Lietuvoje subrendę bendri istorinės sąmonės politiniai, socialiniai bei kultūriniai lūkesčiai išlieka patraukliais istorinių tyrimų objektais.

Holokausto problemos ir istorinės atminties sąveikos tyrimams būdingas metodologinis įvairumas. Ši analitinė perspektyva Lietuvoje taip pat išlieka atvira kontroversiškiems sociologiniams, psichologiniams ir kultūrologiniams sprendimams. Tačiau tokių analitinių procedūrų sėkmė priklausys nuo holokausto atminties istorinio pažinimo evoliucijos.

Nuorodos

¹ V. Berenis, „Holokaustas ir lietuvių istorinė sąmonė“, *Politologija*, 2000, Nr. 3(19), p. 3–24; A. Bumblauskas, „Lietuvių ir žydų santykių istorijos problema istoriografinių paradigimų kontekste“, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, t. 14, V., 1999, p. 253–264; S. Jęgelevičius, „SSRS–Vokietijos karas: sovietinės istoriografijos klišės“, *Lietuvos sovietinė istoriografija: teoriniai ir ideologiniai kontekstai*, V., 1999, p. 77–89; D. Kuodytė, „Leidėjo žodis“, *Su adata širdyje: getų ir koncentracijos stovyklų kalinių atsiminimai*, V., 2001, p. 8–15; *Atminties dienos*, sud. E. Zingeris, V., 2001; M. Zingeris,

Holokausto istorinė atmintis Lietuvos istorinės atminties kultūroje susikūrė kaip praktika, įsitvirtinusi istorikų ir kitų istorinės sąmonės kūrėjų darbuose. Tačiau taip pat aki-vaizdu, kad ši istorinės sąmonės struktūra Lietuvos visuomenės dar nėra aiškiai suvokiama. Šią ypatybę paaiškiname dėsningumu: istorinės atminties modeliai įgyvendinami paklusnumu, kurį kuria individo, grupės ar kolektyvo lojalumas tradicijai, maitinamai kritinio mąstymo tingumo.

Visuomeninei istorinei atminčiai atstovaujantys holokausto vaizdiniai Lietuvos visuomenėje kito dėl politinių, socialinių ir kultūrinių aplinkybių. Šis visuomeninės istorinės sąmonės modelis, pripažindamas holokausto istorinės atminties reikšmę, skyrė jai politines, socialines ir kultūrines užduotis, užtikrinusias tolydų jos paplitimą.

„Patikimų“ faktų apie holokausto ir istorinės atminties santykio Lietuvoje raidos dėsningumus suradimas visada esti susijęs su pavojumi vietoj vienos „neteisingos“ istorinės atminties sukurti kitą „blogą“ istorinę atmintį. Todėl holokausto istorinė atmintis turi būti analizuojama dialogu, vengiančiu istorinės atminties dirgiklių. Tai gali padėti prognozuoti Lietuvoje galimus ne tik holokausto istorinės atminties, bet ir visuomeninės istorinės atminties raidos scenarijus.

„Skriauda, kompensacija ir atsakomybė: moralinis-psichologinis aspektas“, *Genocidas ir rezistencija*, 2002, Nr. 2(12), p. 138–143; S. Sužiedėlis, „Avrahamo Torio Kauno getas: diena po dienos“, in A. Tory, *Kauno getas: diena po dienos*, V., 2000, p. V–XXXXX; J. Tauber, „14 Tage im Juni: Zur kollektive Erinnerung von Litauern und Juden“, *Holocaust in Litauen: Krieg, Judenmorde und Kollaboration im Jahre 1941*, Köln, Weimar, Wien, 2003, S. 40–50; J. Tauberis, „Tarp laisvės kovos ir masinių žudynių: 1940–1944 metų fiktyvios lietuviškos biografijos įvadas“, *Lietuvos istorijos metraštis. 2002 metai*, Nr. 1, V., 2003, p. 99–120; A. E. Senn, *A Research Seminar in Black and White*, K., 2004, p. 90–94.

² J. Assmann, T. Hölscher (Hg.), *Kultur und Gedächtnis*, Frankfurt a. M., 1998; A. Assmann, „Zwischen Gedächtnis und Geschichte“, *Geschichtsvergessenheit – Geschichtsvesessenheit. Vom Umgang mit deutschen Vergangenheiten nach 1945*, Stuttgart, 1999, S. 21–52.

³ Y. Bizcul (Hg.), *Politische Mythen und Rituale in Deutschland, Frankreich und Polen*, Berlin, 1999.

⁴ R. Geleževičius, *Holokausto teisingumas ir restitucija Lietuvoje atkūrus nepriklausomybę (1990–2003)*, V., 2003.

⁵ L. Vildžiūnas, „Pratarmė“, *Mano senelių ir prosenelių kaimynai žydai: moksleivių darbų konkursas*, V., 2002, p. 9–14; S. A. Schweber, „Simulating Survival“, *Curriculum Inquiry*, 2003, No. 2(33), p. 139–188; M. Ben-Peretz, „Identifying with Horror: Teaching about the Holocaust – A Response to Simone Schweber’s „Simulating Survival“, *ibid.*, p. 189–198.

⁶ F. Crivellari, K. Kirchmann, M. Sandl, R. Schlögl, „Einleitung: Die Medialität der Geschichte und die Historizität der Medien“, *Die Medien der Geschichte: Historizität und Medialität in interdisziplinärer Perspektive*, Konstanz, 2004, S. 9–32.

⁷ J. Jabłkowska, „Ein Paradigmenwechsel in der deutschen Bewältigungsliteratur. Zu Siegfried Lenz: *Deutschstunde* und Martin Walser: *Ein Springer der Brunnen*“, *Orbis Linguarum*, 2001, Vol. 17, S. 57–70.

⁸ V. Berenis, „Holokausto problema: funkcionalistų ir intencionalistų mokyklos“, *Genocidas ir rezistencija*, 2001, Nr. 2(10), p. 115–118; G. Hartman, *Der längste Schatten. Erinnern und Vergessen nach dem Holocaust*, Berlin, 1999.

⁹ E. Syring, „Intentionalisten und Strukturalisten: Von einem noch immer ausstehenden Dialog“, *Die Schatten der Vergangenheit: Impulse zur Historisierung des Nationalsozialismus*, Frankfurt a. M.–Berlin–Ullstein, 1992, S. 169–194.

¹⁰ J. Felstiner, *Paul Celan: Poet, Survivor, Jew*, New Haven, 1995; N. Levin, *The Holocaust: The destruction of European Jewry 1933–1945*, New York, 1978, p. xi–xvi, 3–27; H. Dubiel, „Kommentar zu Leo Löwenthals »Individuum und Terror«, in D. Diner (Hg.), *Zivilisationsbruch: Denken nach Auschwitz*, Frankfurt a. M., 1988, S. 26–29; R. Hilberg, A. Söllner, „Das Schweigen zum Sprechen bringen: Ein Gespräch über Franz Neumann und die Entwicklung der Holocaust-Forschung“, *ibid.*, S. 175–200.

¹¹ J. Scherrer, „Sohnsucht nach Geschichte: Der Umgang mit der Vergangenheit im postsowjetischen

Russland“, *Die Nation schreiben: Geschichtswissenschaft im internationalen Vergleich*, Göttingen, 2002, S. 165–206.

¹² N. Berg, *Der Holocaust und die westdeutschen Historiker: Erforschung und Erinnerung*, Göttingen, 2003, S. 7–46.

¹³ H. Möller, „Erinnerung(en), Geschichte, Identität“, *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 2001, Nr. 28, S. 10.

¹⁴ E. Cohen, R. Dekel, Z. Solomon, T. Lavie, „Posttraumatic stress symptoms and fear of intimacy among treated and non-treated survivors who were children during the Holocaust“, *Social Psychiatry & Psychiatric Epidemiology*, 2003, No. 38(611–613), p. 611–617; M. Roseman, „Surviving Memory: Truth and Inaccuracy in Holocaust Testimony“, *The Journal of Holocaust Education*, 1999, Vol. 8, No. 1, p. 1–20.

¹⁵ Z. Bauman, „Categorical murder, or: how to remember the Holocaust“, *Re-presenting the Shoah for the Twenty-First Century*, New York, 2004, p. 25–39; M. Heyl, „Holocaust-Erziehung?“, *Die Darstellung des Holocaust in der Kinder- und Jugendliteratur. Beiträge Jugendliteratur und Medien (Jugendschriften- Warte). 10. Beiheft*, 1999, S. 10–11.

¹⁶ C. Madajczyk, „Die Verantwortung der Wehrmacht für die Verbrechen während des Krieges mit Polen“, *Kriegsverbrechen im 20. Jahrhundert*, Darmstadt, 2001, S. 113–122; M. Bejski, „The „Righteous among the Nations“ and their part in the rescue of Jews“, *Public opinion and relations to the Jews in Nazi Europe. – (The Nazi Holocaust; v. 5)*, London, 1989, p. 451–476.

¹⁷ M. Halbwachs, *On Collective memory*, Chicago, 1992.

¹⁸ H. Welzer, S. Möller, K. Tschuggnall, „Opa war kein Nazi“, *Nationalsozialismus und Holocaust im Familiengedächtnis*, Frankfurt a. Main, 2002, S. 195–201.

¹⁹ P. Ricoeur, „Zwischen Gedächtnis und Geschichte“, *Transit 22 (Winter 2001/2002): Das Gedächtnis des Jahrhunderts*, Frankfurt a. Main, 2002, S. 3–17.

²⁰ P. Nora, „Gedächtniskonjunktur“, *ibid.*, S. 18–31; T. Garton Ash, „Mesomnesie“, *ibid.*, S. 32–48.

²¹ J. D. Popkin, „Holocaust Memories, Historians’ Memoirs: First-Person Narrative and the Memory of the Holocaust“, *Perspectives on Holocaust Studies*, Santa Cruz, 1997, p. 49–79.

²² R. Koebner, „Das historische Bewußtsein als Gegenstand der Geschichtswissenschaft: („Gewissensprüfung“)\", *Koebner, Richard: Geschichte, Ges-*

chichtsbewußtsein und Zeitwende: Vorträge und Schriften aus dem Nachlaß, Gerlingen, 1990, S. 275–285.

²³ P. Novick, *Nach dem Holocaust: Der Umgang mit dem Massenmord*, München, 2001, S. 14.

²⁴ L. Blum, „The Poles, the Jews and the Holocaust: reflections on an AMI: trip to Auschwitz“, *Journal of Moral Education*, 2004, Vol. 33, No. 2, p. 131–148.

²⁵ J. Nerone, „Professional History and Social Memory“, *Communication*, 1989, No. 11, p. 103.

²⁶ V. Roudometof, „Introduction beyond commemoration: the politics of collective memory“, *Journal of Political & Military Sociology*, 2003, Vol. 31, No. 2, p. 161–169.

²⁷ C. Fraas, „Begriffe – Konzepte – kulturelles Gedächtnis. Ansätze zur Beschreibung kollektiver Wissenssysteme“, *Sprache und Kultur*, Frankfurt, 2000, S. 31–45.

²⁸ J. Assmann, *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*, München, 1992, S. 35–52.

²⁹ B. A. Kaplan, „Aesthetic Pollution“: The Paradox of Remembering and Forgetting in Three Holocaust Commemorative Sites“, *Journal of Modern Jewish Studies*, 2003, Vol. 2, No. 1, p. 1–18.

³⁰ J. E. Young (Ed.), *The Art of Memory. Holocaust Memorials in History*, Munich, 1994.

³¹ K. H. Jarausch, „Der nationale Tabubruch. Wissenschaft, Öffentlichkeit und Politik in der Fischer-Kontroverse“, *Zeitgeschichte als Streitgeschichte: Große Kontroversen nach 1945*, München, 2003, S. 20–40.

³² K. G. Karlsson, „The Holocaust as a Problem of Historical Culture: Theoretical and Analytical Challenges“, *Echoes of the Holocaust: Historical Cultures in Contemporary Europe*, Riga, 2003, p. 9–53.

³³ P. Novick, op. cit., S. 9.

³⁴ D. Stone, „Making memory work, or *Gedächtnis macht frei*“, *Patterns of Prejudice*, 2003, Vol. 37, No. 1, p. 87–98.

³⁵ M. Shafir, „Between Denial and „Comparative Trivialization“: Holocaust Negationism in Post-Communist East Central Europe“, *Acta*, 2002, No. 12.

³⁶ N. G. Finkelstein, *Holokausto industrija: kaip išnaudojama žydų kančia*, V., 2004.

³⁷ S. A. Crane, „Writing the Individual Back into Collective Memory“, *American Historical Review*, 1997, p. 1382–1383.

³⁸ Ibid., p. 1382–1383.

³⁹ H. H. Hahn, „Einleitung“, *Historische Stereotypenforschung: Methodische Überlegungen und empirische Befunde*, Oldenburg, 1995, S. 7–13.

⁴⁰ L. N. Powell, „How Interviewing a Holocaust Survivor Led a Historian into Practicing Therapy without a License“, *Generations*, Fall 2003, p. 94–98.

⁴¹ L. Steinbach, „Bewußtseinsgeschichte und Geschichtsbewußtsein“, *BIOS*, 1995, Nr. 1(8), S. 89–106.

⁴² S. M. Bender, „Transgenerational Effects of the Holocaust: Past, Present, and Future“, *Journal of Loss and Trauma*, 2004, No. 9, p. 205–215.

⁴³ J. Mikclinskas, *Kada KODĖL taps TODĖL? (Holokaustas be politikos ir komercijos)*, V., 2004; V. Rastenis, „Atsisipjauydyt ar neatsipjauydyt: tatau yra klausimas“, in V. Rastenis, *Tarp kairės ir dešinės, tarp Lietuvos ir Amerikos: straipsnių rinkinys*, V., 2004, p. 609–612.

⁴⁴ S. Ginaitė-Rubinsonienė, *Atminimo knyga: Kauno žydų bendruomenė 1941–1944 metais*, V., 1999, p. 35–59; J. Beilcsas, *Judkė*, V., 2001, p. 17–21; A. Tory, *Kauno getas: diena po dienos*, V., 2000, p. 3–30; T. Birger, *Dukters meilės dovana: prisiminimai apie holokaustą*, V., 2002, p. 37–43; Šitas vaikas turi gyventi. *Elenos Holcmanienės užrašai 1941–1944*, V., 2003, p. 20–45; H. Kruk, *Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos: Vilniaus geto ir stovyklų kronikos, 1939–1944*, V., 2004, p. 44–97.

⁴⁵ S. M. Bender, op. cit., p. 206–208.

⁴⁶ Ibid., p. 207.

⁴⁷ L. E. Hill, „Holocaust und »Historikerstreit«“, *»Auschwitz erst möglich gemacht?«: Überlegungen zur jüngsten konservativen Geschichtsbewältigung*, Bremen, 1991, S. 23–37.

⁴⁸ S. M. Bender, op. cit., p. 214.

⁴⁹ A. И. Борозняк, *Искупление. Нужен ли России германский опыт преодоления тоталитарного прошлого*, М., 1990.

⁵⁰ A. Confino, „Telling about Germany: Narratives of Memory and Culture“, *The Journal of Modern History*, 2004, No. 76, p. 389–416.

⁵¹ A. Eidintas, „Žydai, Holokaustas ir dabartinė Lietuva“, *Lietuvos žydų žudynių byla: dokumentų ir straipsnių rinkinys*, V., 2001, p. 191–202.

⁵² D. Mitaitė, *Tomas Venclova: Speaking Through Signs*, V., 2002, p. 160–171.

⁵³ T. Venclova, „Genocidas, stratocidas, etnocidas...“ (1995 m. gegužės mėn.), *Lietuvos Helsinkio grupė: dokumentai, atsiminimai, laiškai*, V., 1999, p. 592–593.

⁵⁴ V. Kavolio laiškas A. Lieveniui, in *Vytautas Kavolis: asmuo ir idėjos*, V., 2000, p. 469–473.

⁵⁵ V. Trumpa, „K. Škirpos Sukilimų paskaičius...“, *Vincas Trumpa apie žmones ir laiką*, V., 2001, p. 346–359.

⁵⁶ C. Kugelmann, „Jüdische Museen in Deutschland: Versuch einer Standortbestimmung“, *Denkmale und kulturelles Gedächtnis nach dem Ende der Ost-West-Konfrontationen*, Berlin, 2000, S. 239–249.

⁵⁷ D. Diner, „Der Holocaust in den politischen Kulturen Europas: Erinnerung und Eigentum“, *Berichte und Studien, Nr. 32: Auschwitz: Sechs Essays zu Geschehen und Vergegenwärtigung*, Dresden, 2001, S. 65–73.

⁵⁸ H. Meier, „Geschichtsbewußtsein in der Systemauseinandersetzung“, *Geschichtsbewußtsein und Sozialistische Gesellschaft: Beiträge zur Rolle der Geschichtswissenschaft, des Geschichtsunterrichts und der Geschichtspropaganda bei der Entwicklung des sozialistischen Bewusstseins*, Berlin, 1970, S. 56–70.

⁵⁹ K. R. Korte, „Erinnerungsspuren: Das neue Gesellschaftsbewußtsein“, *Geschichtsbewußtsein der Deutschen: Materialien zur Spurensuche einer Nation*, Köln, 1987, S. 65–79.

⁶⁰ J. W. Müller, „Introduction: the power of memory, the memory of power and the power over memory“, *Memory and Power in Post-War Europe: Studies in the Presence of the Past*, Cambridge, 2002, p. 1–58.

⁶¹ Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio Seimo Tarybos žodis Lietuvos žydų kultūros draugijos steigiamajam susirinkimui (Vilnius, 1989 m. kovo 5 d.), in *Atgimstanti Lietuva ir žydai*, V., 1997, p. 8–10.

⁶² Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo sprendimas (Vilnius, 1990 m. balandžio 26 d.), *ibid.*, p. 17; Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos sprendimas dėl žydų tautos genocido Lietuvoje hitlerinės okupacijos metais (1990 m. gegužės 8 d.), *ibid.*, p. 19; Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo nutarimas dėl rugsėjo 23-iosios – žydų genocido dienos paminėjimo, *ibid.*, p. 45–46.

⁶³ A. Brazauskas, *Penki Prezidento metai: įvykiai, prisiminimai ir mintys*, V., 2000, p. 417–434; M. Zingeris, „Scrambling out from the Abyss of Holocaust“, *Lithuanian Foreign Policy Review*, 2001, Nr. 2(8), p. 149–154.

⁶⁴ P. Novick, *op. cit.*, S. 273.

⁶⁵ Дж. Тош, *Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка*, М., 2000, с. 11–32.

⁶⁶ V. Varcikis, „Antisemitizmas Lietuvoje (XIX a. antroji pusė–XX a. pirmoji pusė)“, in L. Truska, V. Varcikis, *Holokausto prielaidos: antisemitizmas Lietuvoje: XIX a. antroji pusė–1941 m. birželis*, V., 2004, p. 21–67.

⁶⁷ I. Šutinienė, „Tautos istorijos mitai Lietuvos gyventojų sąmonėje“, *Švietimo studijų sąsiuvinis 2: Istorinė sąmonės ir istorijos didaktika*, V., 1997, p. 67–89.

⁶⁸ V. Tismancanu, *Išsivadavimo fantazijos: pokomunistinės Europos mitai, demokratija ir nacionalizmas*, V., 2003, p. 156–194.

⁶⁹ M. Kohrs, „Offizielle Darstellung des Holocaust in der Sowjetzeit (1945–1990)“, *Holocaust in Litauen: Krieg, Judenmorde und Kollaboration im Jahre 1941*, Köln, Weimar, Wien, 2003, S. 247–261.

⁷⁰ Ch. Reinprecht, *Nostalgie und Amnesie. Bewertung von Vergangenheit in der Tschechischen Republik und in Ungarn*, Wien, 1996.

⁷¹ T. Lawson, „Ideology in a Museum of Memory: A Review of the Holocaust Exhibition at the Imperial War Museum“, *Totalitarian Movements and Political Religions*, 2003, Vol. 4, No. 2, p. 173–183.

⁷² R. Samuel, *Island Stories: Unravelling Britain*, London, 1998, p. 338.

⁷³ W. Śliwowska (Hg.), *The Last Eyewitnesses: Children of the Holocaust Speak*, Illinois, 1998.

⁷⁴ J. Tosh, *The Pursuit of History: Aims, Methods and New Directions in the Study of Modern History*, London–New York, 2000.

⁷⁵ J. Rüsen, *Studies in Metahistory*, Pretoria, 1993.

⁷⁶ *Ibid.*, p. 8–26.

⁷⁷ R. Geleževičius, *op. cit.*, p. 7–9.

⁷⁸ A. Eckstaedt, „Vertriebenenschicksale – psychoanalytisch gesehen“, in D. Hoffmann, M. Kraus, M. Schwartz (Hg.), *Vertriebene in Deutschland: Interdisziplinäre Ergebnisse und Forschungsperspektiven*, München, 2000, S. 359–370.

⁷⁹ D. E. Lipstadt, *Betrifft: Leugnen des Holocaust*, Zürich, 1994.

Gauta 2005 03 04
Klaipėdos universitetas,
Tilžės g. 13, Klaipėda

Hektoras Vitkus

HISTORICAL MEMORY AND THE HOLOCAUST: PERCEPTION OF THE PROBLEM

Summary

The relationship of historical memory to the problem of the Holocaust has affected the strategies of Lithuanian historical consciousness. Interactionalist and functionalist conceptions may be applied to reveal this aspect of their relationship. First, emphasis is placed on the possibilities for the conformity of historical memory and the problem of the Holocaust; second, on the modalities of these possibilities which affect how historical memory is formed: that is, the conflicting individual, group or collective interests, their cooperation, dominance and antagonisms. Both concepts might reveal the characteristics of the Holocaust in individual, collective and public forms of historical memory which are less well-known in Lithuania.

The most important characteristics of the relationship of the Holocaust and historical memory become clear in the interaction between the individual and public historical memory. It may be approached by both quantitative and qualitative methodologies. These methods are the way to better under-

stand and systemise the consistent patterns of cultural policy of historical memory.

The relationship of the historical memory and the Holocaust, both in Lithuania and in other societies, may be defined by three principles of historicism: recognising the differences of various epochs, searching for the context, and insight into the process of historical development. These perspectives disclose the effects of the historical consciousness which distort historical memory of the Holocaust: references to tradition, nostalgia, the belief in progress. These phenomena manifest themselves in the society's "crises of the historical memory" caused by the problem of the Holocaust. In these "crises" we see the strategies of historicising negative experience that are common to the individual, group or collective historical memory: the stress on the anonymous, categorisation, normalisation, moralisation, emphasising aesthetics and specialisation.

These aspects can help us predict the scenarios of possible changes in the historical memory of the Holocaust.

Kauno ir Vilniaus getų žydų policija (1941–1944 m.)

Straipsnio tikslas – išnagrinėti Kauno ir Vilniaus getų žydų policijos istoriją, parodyti jos vaidmenį ir funkcijas getų administraciniame aparate, atskleisti Kauno ir Vilniaus getų policijos padalinių veiklos panašumus ir skirtumus.

IVADAS

Nuolat pasipildančioje Lietuvos žydų holokausto istoriografijoje pasigendame getų policijai skirtų mokslinių tyrimų. Galima teigti, jog ir pasaulinėje holokausto istoriografijoje ši tema labai mažai tyrinėta. Tokį šios problemos nepopuliarumą iš dalies galima paaiškinti ir psichologinėmis bei politinėmis priežastimis. Holokaustą išgyvenusiems žydams ir jų giminaičiams sunku atsiminti, suvokti ir kalbėti apie žydų policijos veiklą nacių okupacijos metais. Ši tema prieštariauja nusistovėjusiam holokausto įvaizdžiui ir sampratai. Mėginantys tyrinėti šią problemą istorikai privalo rašyti ne tik apie žydų tautos patirtas kančias ir tragedijas; jie susiduria ir su neįprastomis kenčiančių, pažemintų aukų žmogiškumo išsaugojimo bei kolaboravimo su naciais problemomis. Getų istorija besidomintys tyrinėtojai pažymi, kad getuose įkalinta žydų bendruomenė nebuvo vienalytė, ji skyrėsi ir pagal padėtį geto vidaus administracijoje, ir pagal turimas darbovietes, profesijas, amžių ir t. t. Visi šie veiksniai turėjo didelę reikšmę geto kalinių ir jų šeimų padėčiai, gyvenimo lygiui ir galimybėms atitolinti savo žūtį ar netgi išsigelbėti. Žydų policija getuo-

se užėmė privilegijuotą padėtį – ji turėjo valdžią kitiems getų gyventojams, galimybes išvengti žudynių akcijų iki galutinio getų likvidavimo, taip pat užtikrinti geresnes materialines sąlygas (butai, maistas) savo šeimoms. Labai sudėtinga vertinti geto policijos veiklą. Istorikai priversti spręsti aktualią žydų policijos kolaboravimo su okupacine valdžia problemą. Žydų policijos veikla buvo daugialypė – joje daugybė ne tik kolaboravimo, bet ir pasipriešinimo okupantams bei pagalbos kenčiantiems savo tautiečiams faktų. Vieni kitiems prieštariaujantys faktai taip susipynę, jog dažniausiai neįmanoma pateikti apibendrinančių ir vienareikšmiškų vertinimų. Straipsnio autorius laikosi nuostatos, kad žydų policijos ir atskirų jos pareigūnų veikla turi būti vertinama kiek įmanoma konkrečiau, individualiau ir objektyviau.

Autoriaus žiniomis, specialių mokslinių darbų apie Vilniaus ir Kauno getų policiją iki šiol nėra parašyta. Dėl to daugiausia remtasi archyviniais dokumentais bei skelbtais bendresnio pobūdžio amžininkų prisiminimais, dienoraščiais ir moksliniais darbais. Nagrinėjamai temai svarbūs yra Izraelio istorikų prof. Icchako Arado¹ ir Dinos Porat² darbai. I. Arado monografijoje apie Vilniaus getą glaustai aprašytas Vilniaus geto policijos sukūrimas ir funkcionavimas, taip pat plačiai aprašoma Vilniaus geto policijos vado, vėliau ėjusio ir geto administracijos viršininko pareigas Jakobo Genso veikla. D. Porat straipsnyje nagrinėjama Lietuvos getuose sukurta originali teisėsaugos ir teisėtvarkos sistema, daug dėmesio skiriama

ir geto policijai, kaip sudedamajai šios sistemos daliai. Metodologiniu atžvilgiu nagrinėjamai temai labai svarbi Isaihaho Trunko monografija „Judenrat“³. Joje taip pat yra daug faktų apie Vilniaus ir Kauno getų policijos veiklą. Iš Lietuvos istorikų paminėtina Petro Stankero monografija⁴, kurioje tarp įvairių policijos struktūrų trumpai apžvelgiama žydų policijos veikla Vilniaus ir Kauno getuose. Reikšmingų faktų ir pastebėjimų apie žydų policijos veiklą pateikta holokausto amžininkų Avrahamo Tory, Judelio Beilesio, Grigorijaus Šuro, Hermano Kruko, Marijos Rolnikaitės dienoraščiuose ir prisiminimuose⁵.

Nagrinėjamai temai svarbūs archyviniai dokumentai yra saugomi Lietuvos centriniame valstybės archyve (toliau – LCVA) ir Lietuvos ypatingajame archyve (toliau – LYA). Tarp LCVA fondų paminėtini Žydų geto policijos Vilijampolėje (R-973) ir Vilniaus žydų geto (R-1421) fondai. Pirmajame fonde yra net 1036 bylos. Čia saugomas susirašinėjimas dėl policijos asmeninės sudėties, administraciniais ir baudų klausimais, pranešimai apie įvykius gete, geto policijos nutarimai ir protokolai, geto teismo nuosprendžiai, pranešimai apie asmenis, pažeidusius geto vidaus taisykles, ir apie geto gyventojų areštus, įvairūs vokiečių valdžios įsakymai ir skelbimai, Žydų tarybos (*Judenrat*) potvarkiai policijos klausimu, geto policijos vado įsakymai ir kiti dokumentai. Dauguma fondo dokumentų parašyti jidiš kalba, tačiau yra dokumentų lietuvių ir vokiečių kalbomis. Vilniaus žydų geto fonde yra 790 bylų. Dauguma šio fondo dokumentų parašyti jidiš ir vokiečių kalbomis. Fonde saugoma daug Vilniaus geto policijos dokumentų – įsakymų, instrukcijų, skelbimų aktualiais geto gyvenimo klausimais.

Kita svarbi archyvinių dokumentų grupė – LYA saugomos buvusių geto policininkų baudžiamosios bylos. Sovietams 1944 m.

vėl užėmus Lietuvą, dalis buvusių Vilniaus ir Kauno getų policininkų buvo suimti ir nužudyti už kolaboravimą su okupacine valdžia. LYA yra keliolika tokio pobūdžio bylų. Ypač vertinga buvusio Kauno geto policijos viršininko Michailo Kopelmano baudžiamoji byla. Tarp kitų LYA dokumentų labai vertingas šaltinis yra Kauno geto žydų policijos istorija⁶, parašyta pačių geto policininkų nacių okupacijos laikotarpiu. Šios istorijos rankraštis buvo parašytas jidiš kalba, LYA saugomas jo vertimas į rusų kalbą. Rankraštyje atsispindi svarbiausi Kauno geto įvykiai iki 1943 m. rudens. Daugiausia dėmesio skirta geto policijos istorijai: sukūrimui, reorganizacijoms, struktūrai ir funkcijoms, pateikiami statistiniai duomenys apie policijos sudėtį, vadų charakteristikos, nusikaltimų ir bausmių statistika, atskleidžiamas geto gyventojų požiūris į žydų policiją. Šis dokumentas nepaprastai svarbus Kauno geto istorijos tyrimams.

Minėta literatūra ir archyviniai šaltiniai suteikia galimybę holokausto tyrinėtojams išsamiai nagrinėti unikalų žydų istorijos fenomeną – getų policiją.

Holokausto tyrinėtojai pabrėžia faktą, jog žydų policija – pačių žydų sukurta, jų viešąjį gyvenimą kontroliuojanti ir bausmes vykdanči instancija – buvo naujas ir neturintis analogo žydų istorijos reiškinyje. Šimtmečius egzistavusiose tradicinėse žydų bendruomenėse tokios ar į ją panašios instancijos nėra buvę. Paprastai žydams įsakymus duodavo, juos kontroliuodavo ir prižiūrėdavo svetimtaučiai, t. y. valstybės, kurioje gyveno žydų bendruomenė, valdžios institucijos. Žydų tarybos naujomis sąlygomis iš esmės atitiko žydų bendruomeninės savivaldos tradicijas ir dažnai buvo steigiamos pačių žydų iniciatyva, o žydų policija nacių okupuotose šalyse paprastai buvo steigama okupacinės valdžios nurodymu⁷. Ar taip pat buvo daroma Lietuvoje, sunku tiksliai pasakyti, nes nacių valdžios įsakymų dėl žydų policijos steigimo

nepavyko surasti. Istorikas Algirdas Jakubčionis teigia, kad žydų policijos steigimo klausimas buvo aptartas apygardų komisarų pasitarime Kaune 1941 m. liepos 27 d., t. y. dar iki getų įsteigimo⁸. Buvusių žydų policininkų liudijimais, nurodymai steigti geto policiją buvo gaunami iš Žydų tarybos. Labai tikėtina, jog atitinkamus nurodymus Žydų tarybos gaudavo iš okupacinės valdžios. Steigti žydų policiją vertė ir ekstremalios gyvenimo sąlygos, chuliganų vykdomi žydų užpuolimai, plėšimai, pogromai, taip pat būtinybė palaikyti tvarką žydams persikeliant į getą, sprendžiant apgyvendinimo, aprūpinimo maistu, darbininkų surinkimo, įvairių prievolių vykdymo ir kitus klausimus. Žydų policija labai reikalinga buvo didžiuosiuose getuose (Vilniaus, Kauno, Šiaulių), nes čia reikėjo valdyti ir kontroliuoti tūkstantines žmonių mases. Getų gyventojų skaičiaus kaita lėmė ir žydų policijos kiekybinius pokyčius.

Holokausto tyrinėtojai žydų policijos funkcijas pagal santykį su okupacine valdžia skirsto į tris kategorijas:

- vokiečių valdžios įsakymų ir reikalavimų vykdymas;
- Žydų tarybos nurodymų, tiesiogiai nesusijusių su okupacinės valdžios įsakymais, vykdymas;
- užduočių, susijusių su geto gyventojų poreikiais, vykdymas⁹.

Toks skirstymas iš esmės tinka ir Lietuvos getų žydų policijos veiklai apibūdinti. Vilniaus ir Kauno getų Žydų policiją kontroliavo atitinkamų apygardų vokiečių civilinės valdžios komisarai. Jie turėjo nevaržomą teisę per Žydų tarybas arba tiesiogiai duoti įsakymus geto policijai, keisti policijos vadovybę, personalo sudėtį ir skaičių, vykdyti reorganizacijas ir bausti nusikaltusius policininkus.

Toliau straipsnyje konkrečiai nagrinėjamos Lietuvos getų policijos funkcijos, organizacinė sąranga ir veiklos rezultatai.

KAUNO GETO POLICIJA

Tvarkai palaikyti kuriamame Kauno gete Seniūnų taryba (aukščiausias geto savivaldos organas) 1941 m. rugpjūčio 6 d. nutarė steigti geto policiją. Visą geto egzistavimo laikotarpį geto policija buvo pavaldi Seniūnų tarybai ir vykdė jos įsakymus. Svarbiausias geto policijos uždavinys buvo palaikyti viešąją tvarką gete. Apie geto policijos įsteigimą gyventojams buvo pranešta specialiu Seniūnų tarybos skelbimu: „Pranešama, kad vidaus tvarkai palaikyti prie Seniūnų tarybos yra įsteigta Žydų geto policija. Policijos pareigūnai dėvi ant kairiosios rankovės baltą raištį su mėlyna Dovydo žvaigžde ir antrašu: „Juedische Ghetto Polizei“. Visi geto gyventojai privalo vykdyti valdžios organų bei Seniūnų tarybos pirmininko privalomus įsakymus ir griežtai laikytis policijos nurodymų“¹⁰.

Savanorius pradėta registruoti rugpjūčio 10 d. Geto policijos viršininku Seniūnų taryba paskyrė M. Kopelmaną* (jis taip pat buvo Seniūnų tarybos narys), jo pavaduotoju išrinktas kpt. Michailas Bramsonas. Į policiją pirmiausia buvo priimami kariuomenėje tarnavę, fiziškai stiprūs, sveiki vyrai ir jaunuoliai. Geto policija pradėjo veikti 1941 m. rugpjūčio 15 d. Tą pačią dieną Vilijampolėje įsteigtas getas buvo baigtas aptverti tvora bei spygliuota viela ir visiškai izoliuotas nuo likusios miesto teritorijos. Iš pradžių geto policijoje tarnavo tik 60 vyrų¹¹. Šis skaičius buvo aiškiai nepakankamas policijos užduotims atlikti, nes į getą buvo suvaryta apie 25 tūkst. žmonių. 1941 m. rugpjūčio 22 d. Seniūnų taryba

* M. Kopelmanas geto policijos viršininku dirbo iki 1944 m. sausio mėn. vidurio. Vėliau šias pareigas perėmė buvęs geto policijos kriminalinio skyriaus viršininkas Mošė Levinas.

patvirtino geto policijos etatų sąrašą. Policijai buvo skirta 186 etatai¹². Iš pradžių norinčių tapti policininkais buvo nedaug – žmonės nežinojo, kas jų laukia bauginančioje ateityje, be to, nenorėjo tapti antisemitinių nacių valdžios įsakymų vykdytojais. Pirmieji policijos tarnybos savanoriai buvo idealistai, norintys padėti kenčiantiems tautiečiams, jie dirbo dieną naktį nenuleisdami rankų. Pirmomis geto egzistavimo dienomis labai opus buvo butų klausimas. Gyvenamojo ploto labai trūko, žmonės buvo įpykę, nuolatos kildavo muštynės ir konfliktai, kuriuos turėjo sureguliuoti policijos pareigūnai. Kantrybės netekę žmonės dažnai sumušdavo net ir geto policininkus. Geto policininkai taip pat palaikydavo tvarką eilėse prie maisto prekių parduotuvių, rinkdavo darbininkus vokiečių ir lietuvių įstaigoms mieste¹³. Ilgainiui geto policija išaugo į gerai organizuotą, gausią ir drausmingą organizaciją. Nusistovėjo tokia geto policijos struktūra: policijos vadovybė (dokumentuose vadinama centro įstaiga), baudų skyrius, kriminalinis skyrius, kalėjimo ir dirbtuvių sargyba, sanitarijos tarnyba, ugniagesių brigada (vadas Mošė Abramovičius), telefono centrinė ir policijos nuovados. 1942 m. kovo mėnesį buvo įsteigtas policijos inspektoriaus postas, o liepos mėnesį sudaryta trijų policijos pareigūnų komisija konfliktams spręsti, vykdžiusi geto teismo funkcijas¹⁴.

Policijos vadovybė (Centro įstaiga) tvarkė ir prižiūrėjo policijos organų veiklą. Centro įstaigai vadovavo policijos viršininkas ir jo pavaduotojas. Ši įstaiga buvo pavaldi Seniūnų tarybai ir atsiskaitė jai už policijos darbą. Jos žinioje buvo kanceliarija, nuovados, kriminalinis skyrius ir geto kalėjimas¹⁵. Centro įstaiga buvo įsikūrusi Varnių g. 32 A bloke¹⁶.

Getas buvo suskirstytas į keturis policijos kvartalus (nuovadas). 1-ajam kvartalui priklausė Linkuvos, Stulginskio, Dvaro, Nau-

jalio ir Panerių gatvės. 2-ajam kvartalui priklausė dalis Panerių gatvės ir Veliuonos, Kriščiukaičio, Ariogalos, Skirgailos gatvės. 3-ajam kvartalui – dalis Kriščiukaičio gatvės, Brolių, Goštautų, dalis Stulginskio ir Linkuvos gatvių, Mindaugo, Vytenio, Aukuro, Liutavaro ir Varnių gatvės. 4-asis kvartalas apėmė Kuršėnų, dalį Panerių, Mindaugo, Vytenio, Aukuro, Liutavaro, Varnių gatvių ir Demokratų gatvę¹⁷. Geto nuvadų skaičius keitėsi. Po „mažojų geto“ likvidavimo 1941 m. spalio mėnesį liko trys nuovados, o 1944 m. sausio mėnesį – tik dvi. Kvartalų (nuvadų) viršininkais įvairiu laiku buvo Kopelis Gudinskis (šias pareigas ėjo iki 1943 m. vidurio), Chaimas Robinsonas (ėjo „mažojų geto“ kvartalo viršininko pareigas iki šio geto likvidavimo 1941 m. spalio 4 d.), Dovydas Tamšė, Jehošua (Ika) Grinbergas (1-ojo kvartalo vadas, 1944 m. kovo 26 d. sušaudytas IX forte)*, Josifas Panemunskis (1944 m. kovo 26 d. sušaudytas IX forte). Geto kriminalinei policijai vadovavo M. Bramsonas, geto vartų sargybai – Levas Aronovskis (sušaudytas 1944 m. kovo 26 d. IX forte). Vyresniųjų policininkų buvo apie 15–20 žmonių¹⁸. 1941 m. rugsėjo 1 d. geto policijoje tarnavo 172 žmonės, vėliau policininkų skaičius išaugo iki 220–230 žmonių. 1942 m. sausio 1 d. duomenimis, geto policijoje tarnavo:

- a) aktyvi tarnyba ir vadovybė – 158 žm.;
 - b) tardytojai, informacijos tarnybos darbuotojai ir prokurorai – 10 žm.;
 - c) kanceliarija – 10 žm.;
 - d) medicinos personalas – 3 žm.;
 - e) adresų biuras – 9 žm.;
 - f) kurjeriai – 6 žm.;
 - g) kiti – 10 žm.;
- iš viso – 208 žmonės¹⁹.

Siekiant pagerinti policijos darbą buvo keičiama policijos vadovybė, pertvarkoma

* Pagal kitus šaltinius geto policininkai buvo sušaudyti IX forte 1944 m. kovo 27 d.

organizacinė sąranga ir policijos darbą reguluojantys norminiai dokumentai. Policijos darbą reglamentuojančiuose dokumentuose buvo pabrėžiama, kad policijos pareigūnai su gyventojais privalo elgtis mandagiai, teisingai ir teisėtai. Prieš nedrausmingus ir tvarką pažeidžiančius geto gyventojus policijai buvo leista vartoti fizinę jėgą. Apie kiekvieną pastebėtą nusikaltimą ar nusižengimą policininkai privalėjo surašyti protokolą ir pristatyti jį savo tiesioginiam viršininkui. Policijos viršininkas, išnagrinėjęs jam pristatytą bylą, priimdavo baudžiamąjį nutarimą, kurio nuorašas būdavo įteikiamas nubaustajam ir jam paskelbiama apskundimo tvarka²⁰. Nauju geto policijos vado M. Kopelmano pavaduotoju 1941 m. gruodžio 1 d. buvo paskirtas buvęs 3-iojo policijos kvartalo viršininkas Jehuda Zupovičius*, policijos inspektoriumi – I. Grinbergas, kanceliarijos viršininku – Abraomas Šulmanas²¹. Nauja policijos vadovybė ryžtingai ėmėsi darbo ir reformų. 1941 m. gruodžio mėnesį buvo priimtas geto policijos statutas, nustatyti laipsniai ir skiriamieji ženklai, įsteigtas kalėjimas. Eiliniai policininkai nešiojo kepures su šešiakampėmis žvaigždėmis ir jose įrašytu policininko numeriu. Kiekviena nuovada turėjo atskirą numeraciją. Policijos nuovadų viršininkai ir inspektorius turėjo teisę neklusniems geto gyventojams taikyti fizinio poveikio priemones, bausti juos piniginėmis baudomis (iki 100 rublių) ir uždaryti į kalėjimą (iki 7 parų). Geto policijos įstaigų raštvedyba iki 1943 m. vasario 1 d. buvo tvarkoma lietuvių kalba, vėliau – jidiš kalba²².

Iš policijos buvo atleisti pagyvenę, fiziškai silpni ir kiti šiai tarnybai netinkantys asmenys. Priimta daug jaunų ir energingų žmonių. 1941 m. gruodžio mėnesį buvo įkurta geto kriminalinė policija. Joje iš pradžių bu-

vo 17 policininkų (viršininkas M. Bramsonas, pavaduotojas Perecas Padisonas)²³. Geto kriminalinė policija iš pradžių buvo savarankiškas padalinys. 1942 m. balandžio mėnesį jos darbuotojų skaičius buvo sumažintas, o tų pačių metų liepos mėnesį kriminalinės policijos savarankiškumas panaikintas ir ji tapo geto policijos kriminaliniu skyriumi. Skyriaus darbuotojų skaičius dar labiau sumažintas, nauju skyriaus viršininku paskirtas M. Levinas²⁴. Kriminalinį skyrių sudarė trys dalys – bendroji, kvotų ir informacijos. Kriminalinio skyriaus pareigūnai turėjo teisę daryti kratas, suimti įtariamuosius ir laikyti juos daboklėje iki 72 valandų. Ilgiau suimtieji galėjo būti laikomi tik teismo nutarimu. Skyriaus veiklos taisyklėse buvo nurodyta, kad kriminalinis skyrius „įspėja, žvalgo ir tiria nusikalstamus darbus, o bylas su savo išvadomis pateikia teismui“²⁵. Pagrindinės kriminalinio skyriaus darbo kryptys buvo kova su vagystėmis, neteisėtu turto pasisavinimu ir nelegalia prekyba.

Pagal pataisytą Kauno geto policijos statutą (1943 m. sausio 1 d.) už policijos darbą visoje geto teritorijoje buvo atsakingas policijos viršininkas, pavaldus Seniūnų tarybos pirmininkui. Geto plotas policijos tarnybos atžvilgiu buvo suskirstytas į nuovadas. Nuovadų skaičių ir ribas turėjo teisę nustatyti geto policijos viršininkas su Seniūnų tarybos pirmininko pritarimu. Geto policijos pareigūnams buvo nustatyti tokie laipsniai: eilinis policininkas, vyresnysis policininkas, nuovados viršininko padėjėjas, nuovados viršininkas, policijos inspektorius, policijos viršininko pavaduotojas, policijos viršininkas. Laipsnius keisti ir perkelti į kitą tarnybos vietą galėjo policijos viršininkas. Policijos statute buvo apibrėžtos policijos veiklos funkcijos ir uždaviniai: viešosios tvarkos ir

* J. Zupovičius Kauno geto policijos vado pavaduotojo pareigas ėjo iki 1942 m. birželio pabaigos, vėliau šias pareigas iš jo perėmė buvęs geto teismo teisėjas Jakovas Abramovičius, o J. Zupovičius buvo paskirtas policijos inspektoriumi.

rimties palaikymas, viešojo ir privataus turto apsauga, geto valdžios įstaigų įsakymų ir potvarkių vykdymo priežiūra, teismo institucijų sprendimų vykdymas, nusikaltimų prevencija ir tyrimas, švaros ir sanitarijos reikalavimų kontrolė. Už viešosios tvarkos ir įsakymų pažeidimus policijos viršininkas turėjo teisę bausti pinigine bauda ir areštu iki 10 parų. Pavartoję fizinę jėgą tvarkos pažeidėjų atžvilgiu, policijos pareigūnai nedelsdami privalėjo informuoti savo tiesioginius viršininkus²⁶.

Viena iš daugelio geto policijos funkcijų buvo geto gyventojų registracija. Visi gyventojai, nepaisant amžiaus ir lyties, privalėjo būti užregistruoti geto policijos nuovadose. Tai buvo daroma siekiant teisingai paskirstyti maisto produktų korteles gyventojams ir sumažinti įvairių klastočių bei apgavysčių skaičių²⁷. Geto policijai taip pat buvo pavesta kontroliuoti švarą gatvėse ir kiemuose, prižiūrėti, kad nebūtų nelegalios prekybos prie geto tvoros su laisvėje gyvenančiais žmonėmis ir t. t. Vienu svarbiausių geto policijos uždavinių nuo 1941 m. rudens tapo darbininkų rinkimas sunkiems fiziniams darbams Aleksoto aerodrome. 1941 m. rugsėjo 10 d. buvo gautas vokiečių įsakymas pristatyti 500 žydų darbininkų į aerodromą naktinei pamainai. Prisimindami „intelligentų“ akciją (1941 m. rugpjūčio 18 d. tariamam Kauno archyvų sutvarkymui iš geto buvo paimti 534 žydų inteligentai ir tą pačią dieną nužudyti IV forte) žydai bijojo registruotis, nes manė, kad ir jie bus sušaudyti. Geto policijai prievarta pavyko surinkti tik apie 200 vyrų. Visi su nerimu laukė kitos dienos, tačiau vyrai iš aerodromo grįžo sveiki. Tai paskatino žydus aktyviau registruotis darbams ir geto policijai darbo sumažėjo²⁸. Vis dėlto nuolat augant žydų darbo jėgos poreikiui mieste, surinkti reikiamą skaičių darbininkų buvo nelengva. Aleksote buvo įvesta naktinė ir dieninė pamaina, kiekviename privalėjo dirbti po tūkstantį darbinin-

kų. Geto policininkai kasdien vaikščiodavo po butus ir varydavo vyrus į darbus. Geto administracija suprato, kad nuo žydų darbininkų darbo priklausys viso geto likimas. Vengiantys darbo asmenys buvo baudžiami piniginėmis bandomis ir sodinami į geto kalėjimą (daboklę).

Viena iš geto policijos funkcijų buvo kova su nelegaliais geto gyventojų išėjimais už geto ribų. Budintis geto policininkas vos ne kasdien apie tokius atvejus raportuodavo savo viršininkams. Pastarieji apie tai pranešdavo Seniūnų tarybos pirmininkui. 1942 m. sausio 25 d. budintis policijos viršininkas pranešė Seniūnų tarybos pirmininkui, kad sausio 22 d. į 3-iąją policijos nuovadą geto vokiečių sargyba pristatė sulaikytą 13 metų berniuką Henri Volfsoną, kuris mėgino išeiti už geto ribų. „Pagal mano baudžiamąjį nutarimą Nr. 122, – rašo policijos budintis, – pil. Volfsonas nubaustas 3 parom arešto [...]“²⁹.

1942 m. vasario 8 d. budintis geto policininkas persiuntė 1-osios nuovados viršininkui 15 pabėgusių kalinių sąrašą ir įsakė „tuojau griebtis priemonių ir patalpinti kalėjiman“³⁰.

Geto policija taip pat kasdien informuodavo apie įvykius, susijusius su getu ir jo gyventojais. 1942 m. birželio 15 d. budintis policininkas pranešė, kad tą dieną Panerių gatvėje vokiečių sargybinis nušovė per tvorą mėginusį išeiti 50 metų Moisiejų Rozenbergą³¹.

1942 m. kovo 29 d. Seniūnų tarybai buvo pranešta apie aerodrome vokiečių sargybinių kovo 23 d. nušautus du žydų darbininkus – Nachmaną Sroką ir Joselį Fridą. Abu nušauti už mėginimą nusipirkti maisto produktų. Lavonai buvo atvežti į getą ir palaidoti geto kapinėse³².

1942 m. lapkričio 1 d. geto policininkai davė priesaiką. Tą dieną į šios salėje įvyko iškilminga priesaikos davimo ceremonija. Čia susirinko 152 žydų policininkai, Seniūnų tarybos nariai ir kiti geto administracijos atstovai. Seniūnų tarybos sekretoriaus pava-

duotojas skaitė priesaikos tekstą hebrajų ir jidiš kalbomis, o policininkai jį kartojo: „Aš, Vilijampolės geto žydų policijos darbuotojas, Žydų tarybos pirmininko ir policijos vado akivaizdoje iškilmingai pasižadu:

- nepaisydamas pavojaus ir negailėdamas laiko vykdyti man patikėtas pareigas;
- nesiekti naudos iš užimamų pareigų nei sau, nei draugams, nei pažįstamiems;
- griežtai saugoti tarnybos paslaptis;
- visas savo jėgas ir žinias skirti geto žydų bendruomenės labui“³³.

Paskui visi ceremonijoje dalyvaujantys policininkai ėjo prie stalo ir pasirašinėjo po priesaikos tekstu. Priesaikos priėmimo ceremonijai vadovavo tuometinis geto policijos vado pavaduotojas J. Zupovičius. Iškilmėms baigiantis, visi susirinkusieji sugiedojo sionistų himną „Hatikva“³⁴. 1942 m. pradžioje prie geto policijos buvo įsteigtas orkestras („Viltis“). Jo dirigentu buvo Michelis Hofmekleris, koncertmeisteriu – smuikininkas Abraomas Stupelis³⁵.

1944 m. kovo 26–27 d. vokiečiai apkalmino geto policiją ryšių su antifašistiniu pagrindžiu palaikymu ir pabėgimų iš geto organizavimu. Policininkai buvo išvežti į Kauno IX fortą ir tardomi, reikalaujant parodyti geto gyventojų slėptuves („malinas“). Tardymui vadovavo SS oberšarfiureris Bruno Kitelis, kuris 1943 m. rugsėjo mėnesį vadovavo Vilniaus geto likvidavimo operacijai. Po kvotos ir kankinimų buvo sušaudyti 34 policininkai, atsisakę parodyti gestapui gete esančias slapvietes. Tarp sušaudytųjų buvo geto policijos viršininkas M. Levinas ir du jo pavaduotojai – J. Zupovičius ir J. Grinbergas. Likusieji policininkai grąžinti į getą.

Po 1944 m. kovo 26–27 d. akcijos geto policija buvo reorganizuota į tvarkos tarnybą, kurios viršininku paskirtas glaudžius ryšius su gestapu palaikęs Benas Lipceris, pavaduotojais Tanchumas Aronštas ir Chai-

mas Grosmanas. Tvarkos tarnyba (43 žmonės) veikė iki Kauno geto likvidavimo³⁶.

Daugumai geto policininkų beveik kasdien tekdavo spręsti dilemą: tarnauti okupantui ir taip mėginti išsaugoti savo gyvybę bei turėti geresnes gyvenimo sąlygas ar, rizikuojant gyvybe, padėti engiamiems tautiečiams. Vieni policininkai nuėjo kolaboravimo, kiti – pasipriešinimo keliu, tačiau dauguma tiesiog stengėsi išlikti ir plaukė pasroviui. Gestapui pavyko tarp geto policininkų užverbuoti agentų ir informatorių. Pastarieji pranešinėjo gestapui apie geto gyventojų nuotaikas ir ketinimus, slėptuves, pagrindžio organizacijų veiklą. Žydų policijos sanitariniame poskyryje dirbęs Cefanija Baideris turėjo raštišką gestapo leidimą lankytis mieste ir be žydams privalomų skiriamųjų ženklų. Jis taip pat susitikinėjo su geto reikalus tvarkiusiu Kauno gestapo pareigūnu hauptšarfiureriu Helmutu Rauca³⁷.

Pasibaigus 1944 m. kovo 26–27 d. akcijai, dalis policininkų buvo sugrąžinti iš Kauno IX forto į getą ir parodė gestapui slėptuves, kuriose nuo sunaikinimo slėpėsi vaikai ir seneliai. Slėptuvėse surasti pasmerktieji buvo suimti ir išvežti sušaudyti į IX fortą. Yra žinių, kad gestapui slėptuves padėjo surasti geto policininkai Iseris Gutneris, Abraomas Rabinovičius, Boruchas Šliachteris, Menachemas Vilenskis, Gregoras Zundelevičius, Bencionas Žemaitis ir kiti asmenys. Kitais duomenimis, gestapo tardymų neištvėrė ir išdavikais tapo 7 žydų policininkai³⁸.

Dauguma geto gyventojų žydų policijos nekętė ir bijojo. Geto policija privalėjo vykdyti okupacinės valdžios ir Seniūnų tarybos nurodymus, kurie dažnai būdavo skausmingi ir nemalonūs geto gyventojams: prievartinės mobilizacijos darbams ir išvežimams už geto ribų (pavyzdžiui, 1942 m. vasario mėnesį dalies geto gyventojų išvežimas į Rygą), eiti įvairias sargybas, vykdyti areštus ir kratas, persekioti nustatytą geto tvarką pažeidusius asmenis. Apskritai bet koks civilinio piliečio susi-

dūrimas su policija dažniausiai būdavo susijęs su nemalonumais – kvotomis, areštais, baudų mokėjimais ir pan. Dažnai žydų policininkai naudodavosi savo tarnybine padėtimi (pavyzdžiui, reikalaudavo, kad grįžtantys iš miesto žydai duotų jiems maisto produktų, kratų metu konfiskuodavo ir pasisavindavo įvairias geto gyventojų vertybes), mušdavo savo tautiečius. Kaip ir kituose geto administracijos padaliniuose, policijoje ilgainiui paplito korupcija ir protekcionizmas. Kaip pažymėjo buvusi Kauno geto kalinė Sara Ginaitė-Rubinsonienė, net ir geto sąlygomis valdžios aparatas veikė pagal jam būdingus biurokratijos dėsnius: „Administracijos aparato darbuotojai ir jų giminės bei artimieji naudojo įvairiomis privilegijomis ir lengvatomis. Dažnai savo kėdėse jie jautėsi visagaliai valdovai. Su lankytojais ir prašytojais jie elgėsi įžūliai ir arogantiškai. Tarybos nariai, administracijos aparato darbuotojai, darbo brigadų ir geto dirbtuvių vadovai sudarė Kauno geto privileijuotą sluoksnį, jo elitą [...]“³⁹.

Kita vertus, tarp geto policininkų buvo daug sąžiningų ir dorų žmonių, kurie stengdavosi kiek galėdami padėti kenčiantiems savo tautiečiams, nemažai policininkų rėmė antifašistinį geto pagrindį arba patys dalyvavo jo veikloje. Dėl to kelios dešimtys žydų policininkų buvo sušaudyti IX forte.

Geto teismas užėmė svarbią vietą geto teisėsaugos sistemoje. Jis įsteigtas Seniūnų tarybos sprendimu 1941 m. spalio 24 d. ir vadinosi Darbo teismu. Svarbiausias jo tikslas buvo teisti tuos žydus, kurie piktybiškai vengė vykdyti darbo prievolę ir tuo kėlė pavojų visam getui. Teismas galėjo nusižengusius asmenis įkalinti iki vieno mėnesio daboklėje, laikinai atimti maisto korteles, iškraustyti iš buto, perduoti geto vokiečių komendantui, kuris skirdavo fizines bausmes (plakimą rykštėmis). Teismo nuosprendžiai buvo viešai skelbiami ir kabinami ant namų sienų⁴⁰. Teismo sprendimus vykdė geto policija. Šis teismas egzista-

vo neilgai, 1941 m. gruodžio 8 d. buvo įsteigtas naujas teismas. Teismo pirmininku paskirtas žymus teisės specialistas prof. Simonas Beliackinas (vėliau jis susirgo depresija ir buvo nužudytas 1944 m. kovo 27 d. IX forte). Pirmininko pavaduotoju dirbo advokatas Jakovas (Jokūbas) Abramavičius, teismo nariais – Mošė (Izraelis) Tabačnikas, Mošė Zakas, Isakas Černis, Efraimas Buchas (pastarusis ėjo ir prokuroro pareigas), Natanas Naftalis, Natanas Šimbergas, L. Telzakas. Teismas įsikūrė Griniaus g. 28. Tokios sudėties teismas egzistavo iki 1942 m. liepos 5 d. Vėliau jis buvo pertvarkytas į teisminę komisiją prie geto policijos⁴¹. 1942 m. spalio 1 d. geto policijos vadas patvirtino geto policijos baudžiamojo skyriaus veikimo instrukciją. Pagal šią instrukciją baudžiamajame skyriuje dirbo du nuolatiniai sprendėjai ir sekretorius. Bylas bei konfliktus privalėjo spręsti trys policijos pareigūnai – du nuolatiniai sprendėjai ir vienas kviečiamas asmuo. Teismo posėdžiams bylas pristatydavo geto policijos kriminalinis skyrius. Baudžiamojo skyriaus išnagrinėtas bylas tvirtindavo geto policijos vadas⁴². Po „didžiosios akcijos“ (1941 m. spalio 29 d. Kauno IX forte buvo nužudyta trečdalis geto kalinų – daugiau kaip 9 tūkst.) teismas daugiausia nagrinėjo turtinius ginčus. Tuomet dažnai kildavo konfliktų dėl nužudytųjų turto; į jį pretenduodavo aukų giminės ir kaimynai. Geto teismas nustatė taisyklę: nužudyto ar dingusio geto gyventojų turtas priklauso jo vaikams ar anūkams. Jei tokių nėra, turtas atitenka tėvams, jei ir tokių nėra, jis atitenka broliams ir seserims, o jų nesant – Seniūnų tarybai. Pastaroji be paveldėtojų likusį turtą dažniausiai paskirstydavo vargingiausiai gyvenantiems arba sunkiausius darbus dirbantiems geto gyventojams. Teismas taip pat nagrinėjo kriminalines (vagystės, muštynės ir pan.) ir civilines (skyrybų ir kt.) bylas⁴³.

1942 m. balandžio 17 d. Seniūnų taryba patvirtino teismo prokuroro veiklos nuostatus. Prokuroras turėjo atlikti savo pareigas

pagal Lietuvos Respublikos įstatymus tiek, kiek jie neprieštaravo esamai tvarkai. Jis taip pat turėjo atlikti tardytojo pareigas kontrolės komisijoje⁴⁴. Prokuroras buvo pavaldus policijos viršininkui.

1942 m. liepos 20 d. Seniūnų taryba pakeitė žydų policijos nuostatus ir statusą – nuo šiol žydų policija įgaliota tirti kriminalines ir civilines bylas⁴⁵. Tai padaryta todėl, kad vokiečiai įsakė nutraukti geto teismo veiklą. Teismo funkcijas perėmė geto kriminalinė policija. Kiekvienam nusikaltimui buvo pradedama atskira baudžiamoji byla. Bylos tyrimo metu buvo apklausiami įtariamieji, nukentėję ir liudytojai. Dažniausiai pasitaikantys kriminaliniai nusikaltimai buvo vagystės. Gete susiformavo profesionalių vagių sluoksnis, kuris ilgainiui tapo gerai žinomas kriminalinio skyriaus pareigūnams. Su užkietėjusiais vagimis ir plėšikais buvo elgiama griežtai – jie būdavo mušami tol, kol prisipažindavo ir parodydavo pavogtų daiktų slėptuves. Nusikaltimų skaičius gete ėmė mažėti. Kriminalinės policijos skyrius geto policijos vadovybei siųsdavo kasdienius ir mėnesinius pranešimus apie įvykdytus nusikaltimus ir jų tyrimą⁴⁶.

1943 m. liepos 14 d. Seniūnų taryba patvirtino geto žydų policijos nuobaudų (baudžiamojo) skyriaus (buvusio teismo) nuostatus. Pagal juos geto žydų policija buvo įgaliota spręsti civilinius ir kriminalinius geto gyventojų reikalus. Nuobaudų skyrių turėjo sudaryti trys policijos tarnautojai. Jie nagrinėjo bylas remdamiesi Lietuvos Respublikos įstatymais ir procedūromis bei Seniūnų tarybos potvarkiais ir instrukcijomis. Nuobaudų skyrius nagrinėdavo bylas, kurias jam pateikdavo geto policijos kriminalinis skyrius, nuovadų vadai ir kitų Seniūnų tarybai pavaldžių įstaigų vadovai, taip pat privačių asmenų skundus ir pareiškimus. Nuobaudų skyriaus sprendimus buvo galima apskusti Seniūnų tarybos skundų komitetui. Pastarojo sprendimai buvo galutiniai⁴⁷.

Visas nuobaudų skyriuje ir skundų komitete svarstomas bylas nagrinėjo trys teisėjai, paeiliui eidavę pirmininko pareigas. Nuobaudų skyriaus nariais buvo advokatai E. Buchas, J. Černis ir M. Zakas. Skundų komiteto nariais buvo advokatai Izraelis Bernšteinas, Natanas Markovskis ir M. Tabčnikas. Geto teismas (vėliau baudžiamasis skyrius) iš esmės dirbo nelegaliai, kadangi gestapas laikė save vienintele institucija, galinčia teisti žydus. Geto teismo veikla padėjo stiprinti gyventojų moralę ir mažinti nusikalstamumą. Kaip rašė A. Tory, nuobaudų skyrius „užpildė spragą sprendžiant geto gyventojų ginčus; tuo pat metu šis skyrius prisiėmė moralinę pareigą „šalinti blogį iš paties blogio“⁴⁸. Nuobaudų skyrius savo veikloje laikėsi Seniūnų tarybos nustatyto principo neskleisti jokios informacijos, dėl kurios žydai galėtų patekti į gestapo rankas. Tokiu atveju nuosprendis būtų griežtesnis ir greičiausiai kaltininkas būtų nuteistas mirties bausme.

Po „didžiosios akcijos“ Kauno gete (Kriščiukaičio g. 23, vėliau Našlaičių g. 15, galiausiai Margio g. 11) buvo įsteigtas kalėjimas (daboklė). Jis buvo reikalingas drausmei ir tvarkai palaikyti. Į kalėjimą dažniausiai buvo sodinami darbo vengiantys ir kriminalinius nusikaltimus padarę asmenys. Kalėjimo atsiradimas padėjo sumažinti tokių nusižengimų, nes juos darantys asmenys suprato galį sulaukti realios bausmės. Kalėjimas kaip atskiras administracijos vienetas buvo pavaldus geto policijos viršininkui. Kalėjimas įsteigtas 2-ajame policijos rajone (oficialiai pradėjo veikti 1941 m. gruodžio 5 d.). Kalėjimo administracijoje dirbo šeši asmenys: viršininkas, sekretorius, vachmistras ir trys prižiūrėtojai. Jie dirbo pagal geto policijos viršininko patvirtintą statutą ir instrukcijas. Kalėjime vyrai ir moterys buvo laikomi atskirose kameroose. Sumintieji turėjo dirbti 8 valandas per dieną. Ilgesniam laikui nuteisti asmenys turėjo teisę į vieną 15 min. trukmės pasimatymą per savaitę.

tę. Kalėjimo vidaus tvarką pažeidžiantys asmenys galėjo būti baudžiami – jiems uždrausdavo pasivaikščiojimus, pasimatymus, sumažindavo maisto normą, sodindavo į karcerį. Sulaikytieji turėjo teisę kalėjimo administracijos darbuotojų veiksmus apskusti kalėjimo viršininkui (šias pareigas įvairiu laiku ėjo Judelis Aronovskis, Bencijonas Bukancas ir Isakas Melamdavičius)⁴⁹. Pagal kalinių registravimo knygą geto kalėjime (nuo 1941 m. gruodžio 3 d. iki 1943 m. spalio 22 d.) bausmę atliko 1490 asmenų⁵⁰.

Didžiąją kalinių kontingento dalį sudarė administracine tvarka nuteisti asmenys. Jų skaičius nuolatos augo. Tai rodė, kad atskleidžiama vis daugiau nusižengimų ir nusikaltimų. 1941 m. rugpjūčio mėnesį už įvairius nusikaltimus (geto policijos ir administracijos darbuotojų įžeidimus, darbo prievolės vengimą, muštynes ir t. t.) buvo nubausti 6 geto gyventojai, rugsėjo – 12, spalio – 21, lapkričio – 111 (ši mėnesį už sanitarinės priežiūros pažeidimus nuteista net 80 žmonių), gruodžio – 92, 1942 m. sausio – 86, vasario – 207 žmonės⁵¹. 1943 m. sausio mėnesį geto policijos baudžiamasis skyrius už įvairius nusižengimus 26 asmenis nuteisė 214 parų arešto. Be to, tuo pačiu laiku dar 40 asmenų administracine tvarka buvo nubausti 69,5 parų arešto⁵².

Apibendrinant galima pažymėti, kad Kauno gete 1941 m. buvo suformuota autonominė, universali ir veiksminga teisėsaugos sistema. Svarbiausi jos komponentai buvo geto policija, teismai, prokurorai ir kalėjimas. Ši sistema garantavo viešąją tvarką gete, sėkmingą kovą su kriminaliniais ir kitais nusikaltėliais, užtikrino Seniūnų tarybos įsakymų įgyvendinimą ir geto kalinių mobilizavimą aktualioms problemoms spręsti.

VILNIAUS GETO POLICIJA

1941 m. rugsėjo 6 d. Vilniaus žydus suvarius į getą, buvo formuojama geto vidaus administracija – Žydų taryba su jai pavaldžiais skyriais ir geto žydų policija. Iki spalio mėnesio pabaigos Vilniuje egzistavo du getai: Didysis (Ašmenos, Dysnos, Ligoninės, Mėsinių, Rūdninkų, Strašuno, Šiaulių gatvės, dalis vienos pusės Arklių, Karmelitų, Lydos ir Pylimo gatvių) ir Mažasis (Antokolskio ir Žydų gatvės, dalis Gaono ir Stiklių gatvių). Getus skyrė Vokiečių gatvė. Didžiajame gete buvo apgyvendinta apie 29 tūkst., Mažajame – apie 9 tūkst. žydų⁵³. Žydų tarybos ir policija buvo įsteigtos abiejuose getuose ir veikė atskirai. Didžiojo geto Žydų tarybos pirmininku vokiečių valdžios buvo paskirtas buvęs banko tarnautojas Anatolis Friedas, Mažojo geto Žydų tarybos pirmininku – pirklys Icchokas Leibovičius⁵⁴. Didžiajame gete policija pradėta organizuoti jau pirmą geto veikimo dieną – 1941 m. rugsėjo 7-ąją. Ant geto namų sienų buvo išklijuoti skelbimai, raginantys jaunos vyrus stoti į organizuojamą geto policiją. Geto policijos vadu A. Friedas paskyrė buvusį Lietuvos kariuomenės kpt. J. Gensą. Jo pavaduotoju tapo advokatas Josifas Muškatas, 1939 m. karo pabėgėlis iš Varšuvos. Abu geto policijos vadovai simpatizavo dešiniajam sionistų revizionistų judėjimui. Dauguma policijos tarnautojų iki karo buvo Beitaro* organizacijos nariai ir turėjo didesnę ar mažesnę karinį parengimą⁵⁵. Formuojant geto policijos vadovybę kilo konfliktas tarp dešiniųjų ir kairiųjų (Beitaro ir Bundo**). Iš pradžių geto policijos vado pavaduotoju buvo siūloma skirti bundininką H. Kruką, tačiau jis, susipažinęs su policijos vadovybės pažiūromis ir veiklos

* Beitaras buvo radikali dešinioji sukarinta sionistų jaunimo organizacija, pavaldi V. Žabotinskio vadovaujamai sionistų revizionistų partijai.

** Bundas (jidiš *bund* – sąjunga) – žydų socialdemokratinė Lietuvos, Lenkijos ir Rusijos darbininkų partija. Įkurta Vilniuje 1897 m.

metodais, šių pareigų atsisakė. Karo metu H. Krukas slapta rašė dienoraštį. 1941 m. rugsėjo 16 d. įrašė jis neigiamai apibūdino J. Genso ir J. Muškato asmenybes. H. Krukui ypač nepatiko tai, kad šie asmenys teikė pirmenybę fizinio smurto naudojimui (be mušimų esą geto gyventojai policijos neklausys) ir mėgo „joti geto gyventojams ant sprando“⁵⁶. Nors valdžią žydų policijoje paėmė dešinieji, tačiau įtampa tarp kairiųjų ir dešiniųjų neišnyko, nes Žydų taryboje didesnę įtaką turėjo bundininkai. Formaliai žydų policija buvo pavaldi Žydų tarybai ir privalėjo vykdyti jos įsakymus, tačiau padėtis Vilniaus gete buvo gana sudėtinga. Nesutarimai ir konkurencija tarp Žydų tarybos ir policijos tęsėsi iki 1942 m. liepos mėnesio vidurio, kol nacių valdžios sprendimu Žydų taryba buvo panaikinta ir J. Gensas paskirtas vienvaldžiu geto vadovu. Žydų taryba ir policijos vadovybė buvo įsikūrusi tame pačiame pastate – Rūdninkų g. 6⁵⁷. Žydų policija buvo suformuota ir Mažajame gete, tačiau čia ji veikė neilgai ir buvo likviduota kartu su Mažuoju getu. Yra žinoma, kad Mažojo geto policijos vadu buvo Šafiras⁵⁸.

1941–1942 m. sandūroje nusistovėjo geto žydų policijos struktūra. Policijos komendantūrai vadovavo J. Gensas. Jo pavaduotoju iš pradžių buvo Josifas Glazmanas, vėliau Salekas (Saulas) Desleris. Getas buvo padalintas į tris nuovadas* (komisariatus) – A, B, C. Kiekvienoje nuovadoje tarnavo po 15–20 policininkų. Iš pradžių Vilniaus geto policijoje tarnavo apie 150 policininkų, o 1943 m. rugpjūčio mėnesį – 226 asmenys. Pirmojo komisariato (A) komisaru iš pradžių buvo J. Muškatas, vėliau Nosonas Ringas; antrojo (B) komisariato – Izidorius Fruchtas. Kriminalinės policijos padaliniui įvairiu laiku vadovavo komisarai Oberhardas, Osteris ir Henrikas Zagaiskis, geto vartų sargybai – Meiras Levas.

Be to, dar buvo darbo policijos (vadas Taubinas), kalėjimų sargybinių ir sanitarinės policijos (vadas Goldmanas) padaliniai bei prokuratūra. Policijos inspektorius pareigas ėjo J. Muškatas. Geto kalėjimas (viršininkas Landau, vėliau Beigelis) buvo Lydos gatvėje. Jį nuolatos saugojo 12 policininkų⁵⁹.

G. Šuras savo dienoraštyje rašė, kad geto policijos nuovadose ištisą parą buvo budima, ten pat buvo laikoma visa reikiama dokumentacija, policininkai ant kairės rankos nešiojo žydrą raištį su balta Dovydo žvaigžde, žemesnio laipsnio policininkai ant raiščio turėjo numerį, aukštesnio laipsnio pareigūnai – daugiau skiriamųjų ženklų⁶⁰. Geto policininkai buvo ginkluoti guminėmis ir medinėmis lazdomis, rimbais, o išskirtiniais atvejais ir šaunamaisiais ginklais.

Vilniaus gete buvo sukurta savita teisėtvarkos ir teisėsaugos sistema. Šalia policijos svarbūs šios sistemos komponentai buvo teismai ir prokuratūra. 1942 m. vasario mėnesį nacių valdžios leidimu Žydų taryba gete ėmė kurti teisinę sistemą: buvo steigiami teismai, prokuratūra, rengiamas kodeksas, formuojamas advokatų korpusas. Buvo įsteigti žemesnės instancijos ir apeliacinis teismai. Juos sudarė keletas teisėjų, kuriems vadovavo teismo pirmininkas⁶¹. Tačiau, kaip pažymėjo I. Aradas, geto teismai nebuvo autonomiška instancija, ji buvo pavaldi Žydų tarybai, vėliau geto viršininkui J. Gensui. Prokuratūra buvo pavaldi geto policijos vadovybei⁶². 1942 m. kovo mėnesį geto teismas ir prokuratūra jau funkcionavo. H. Krukas savo dienoraštyje 1942 m. kovo 7 d. rašė apie posėdį, kuriame buvo svarstomos geto vaikų nusikalstamumo problemos. Tarp kitų atsakingų geto administracijos pareigūnų posėdyje dalyvavo prokuroras Adolfas Povirskeris (vėliau prokuroru tapo Nusbaumas) ir geto teismo pirmininkas Benjaminas Srolovičius⁶³.

* Kai kurie autoriai nurodo, jog Vilniaus gete 1942 m. viduryje buvo dvi policijos nuovados. Žr.: I. Trunk, *Judenrat*, New York, 1972, p. 495; P. Stankeras, *Lietuvių policija 1941–1944 metais*, V., 1998, p. 88.

1942 m. rugpjūčio pradžioje buvo suformuoti geto civilinis ir apeliacinis teismai. Civilinio teismo pirmininku tapo Izraelis Kaplanas, nariais – Abraša Chvoinikas, Solomonas Deulas, Nosonas Gavenda, Šimonas Markusas ir Abromas Notesas. Apeliacinio teismo pirmininku išrinktas Šepselis Milkanovickis, nariais – Griša Jašunskis, Danielis Kacnelsonas, B. Srolovičius⁶⁴. Tačiau ir įsteigus teismus dalis nusikaltimų (pavyzdžiui, išėjimas iš geto be leidimų, pabėgimas iš areštinės, nepaklusnumas policijos pareigūnams) ir toliau liko geto policijos žinioje. 1942 m. pirmoje pusėje Vilniaus gete buvo surengta 115 teismo posėdžių, kuriuose dalyvavo 172 teisiamieji. Be to, per tą patį laikotarpį geto policija ir kitos instancijos teisminėn atsakomybėn patraukė dar 183 asmenis. Dažniausiai kaltinamieji buvo nuteisiami arešto bausmėmis nuo kelių valandų iki 6 savaičių, taip pat piniginėmis baudomis arba įspėjimais. Nepilnamečiai nusikaltėliai buvo perduodami specialaus policijos pareigūno priežiūron⁶⁵. 1942 m. sausio mėnesį geto kalėjime Lydos gatvėje kalėjo 135, vasario – 211, kovo – 341 kalinys. Dauguma kalinių buvo nubausti 1–2 parų arešto bausmėmis. Izraelio istorikė D. Porat, lygindama Lietuvos getų teisines sistemas, pažymėjo, kad Kauno ir Šiaulių getuose teismai buvo mažiau priklausomi nuo policijos ir turėjo didesnę autoritetą tarp gyventojų negu Vilniaus gete⁶⁶.

Didelį atgarsį sukėlė geto teismo priimtas mirties nuosprendis šešiams nusikaltėliams. 1942 m. liepos 3 d. Šiaulių gatvėje kriminalinių nusikaltėlių gauja žiauriai nužudė smulkų prekeivį Josifą Geršteiną. Jau kitą dieną geto policija surado nusikaltėlius, o geto teismas juos nuteisė mirties bausme. Tą pačią dieną 16 val. nuosprendis buvo įvykdytas. Kartu su penkiais kriminaliniais nusikaltėliais (Isaakas ir Ilja Geivušai, Jakovas Politkovskis, Hiršas Vituchovskis, Leiba Grodzenskis) buvo pakartas ir Jankelis Avidonas. Pastarasis oficialiai buvo apkaltintas

policininko sumušimu, tačiau iš tikrųjų susilaukė atpildo už pabėgusių iš Vilniaus žydų išdavimą gestapui Lydos gete. Dauguma geto gyventojų pritarė mirties nuosprendžiui. Vokiečiai taip pat buvo patenkinti tuo, kad žydai išmoko būti budeliais⁶⁷. Po šio įvykio geto kriminaliniai elementai neįvykdė nė vienos žmogžudystės.

Oficialiai geto policija buvo pavaldi Žydų tarybai ir privalėjo vykdyti jos bei nacių pareigūnų įsakymus bei užduotis. Geto policija palaikė viešąją tvarką gete, kovojo su nusikalstamumu, darbo prievolės sabotuotojais, mobilizuodavo geto kalinius įvairiems darbams, kartais suimdavo sušaudyti pasmerktus žmones ir perduodavo juos naciams. Sanitarinė policija rūpinosi švaros gete palaikymu ir baudavo sanitarinių nuostatų pažeidėjus. Iš dalies geto policijos funkcijos atspindi Žydų tarybos pirmininko 1942 m. kovo 28 d. rašte referentui žydų reikalams Vilniuje: „[...] Visi p. Gebietskomisaro ir Tamstos gaunami nurodymai stengiamasi atlikti ir atliekami visiškai tiksliai. Čia pat reikia pridurti, kad žydų policijai pildant žodžiu ir raštu gaunamus įsakymus (pav., dėl tvarkymo ėjimo į ir iš darbo ir kt.), tenka veikti ne tik pačiame gete, bet ir už geto ribų.

Tenka taip pat nurodyti energingą ir sunkų policijos darbą prie geto vartų, tikrinant ir atiminėjant maisto produktus ir kurą. Tačiau ir šį uždavinį policija atlieka pakankamai gerai.

Šiuo metu geto policijai yra taip pat pavesta geto išorinės izoliacijos priežiūra. Ir šį darbą policija atlieka gerai“⁶⁸.

Geto policija kaip baudžiamoji bei su nacių okupacine valdžia bendradarbiaujanti institucija daugumos geto kalinių buvo nekenčiama. Vilniaus geto metraštininkai H. Krukas, G. Šuras, M. Rolnikaitė ir kiti negaili kritiškų žodžių Vilniaus geto policijai. Pasak G. Šuro, kituose getuose nebuvo tokio griežto režimo kaip Vilniaus gete. Geto vartų sargyba, vadovaujama M. Levo, žiau-

riai sumušdavo kiekvieną žydą, kuris slapta mėgindavo įsinešti į getą maisto produktų. Vartų sargybiniai ypač siautėdavo tada, kai jų darbą stebėdavo vokiečių gestapininkai⁶⁹. Dažniausiai geto policininkai buvo smerkiami dėl žiauraus ir amoralaus elgesio, korupcijos, pataikavimo naciams bei arogantiškos laikysenos eilinių geto kalinių atžvilgiu. H. Krukas rašė, jog geto policininkai už menkiausias paslaugas reikalauja kyšių iš geto gyventojų ir jų gyvenimo lygis yra gerokai aukštesnis negu kitų žydų. Jis ironiškai pažymėjo, kad policijos tarnyba yra geriausia pragyvenimo priemonė⁷⁰.

Bjauriausias geto policijos veiklos aspektas – talkinimas okupacinei valdžiai vykdant geto gyventojų žudynių akcijas. Daugiausia tokių akcijų buvo 1941 m. rudenį – masinių žudynių laikotarpiu. Gestapui pareikalavus surinkti mirčiai pasmerktų žydų kontingentą, Žydų taryba šią užduotį pavesdavo žydų policininkams. Pastarieji eidavo po butus ir liepdavo geto gyventojams Žydų taryboje perregistruoti savo darbo pažymėjimus (šai-nus). Tuos, kurie turėdavo darbo pažymėjimus, paleisdavo namo, likusius suimdavo vokiečių gestapininkai ir lietuvių policininkai. Pasmerktieji buvo nuvaromi į Lukiškių kalėjimą, o iš ten – sušaudyti į Panerius. Išvestų sušaudyti žydų daiktus ir maisto produktus dažnai pasisavindavo žydų policininkai. Būdavo atvejų, kai mėginančių išvengti mirties žydų slėptuves gete naciams ir jų kolia-borantams išduodavo žydų policininkai⁷¹. Gestapas tarp geto policininkų turėjo savo agentų ir informatorių. Geto policijos viršininko pavaduotoją S. Deslerį gestapas užverbavo 1941 m. rudenį. S. Desleris per savo agentus rinko informaciją apie geto gyventojų nuotaikas ir sekė geto pagrindinės organizacijos veiklą. Jis palaikė ryšius su vokiečių saugumo policijos ir SD Vilniaus skyriaus

referentu žydų reikalams Augustu Meyeriū ir SD ypatingojo būrio viršininku Martinu Weissu. Gestapo nurodymu S. Desleris organizavo numatytą sušaudyti žydų atranką, be to, dalyvavo likviduojant Ašmenos, Švenčionių, Mikailiškių ir Salų getus⁷².

Dažnai naciai vykdavo žydų suėmimo ir žudymo akcijas tiesiogiai, be geto administracijos (Žydų tarybos ir žydų policijos) tarpininkavimo. Į getą įsiveržę vokiečių gestapininkai ir lietuvių policininkai darydavo kratas ir surastus žmones išsivesdavo sušaudyti. Izraelio istorikas prof. I. Aradas pažymėjo, kad tokias akcijas jie rengdavo tuomet, kai norėdavo be jokios atrankos sunaikinti daug žydų. Tokiu būdu 1941 m. spalio mėnesį buvo likviduotas Mažasis getas. Planuodami sunaikinti tik tam tikrą kategoriją žydų (pavyzdžiui, nedarbingus, ligonius ir senelius), naciai tai darydavo su Žydų taryba ir žydų policijos tarpininkavimu. Žydų taryba duodavo nurodymus geto policijai, o ši surinkdavo nacių reikalaujamos kategorijos žmones ir perduodavo juos naciams. Žydų administracija laikėsi nuostatos, jog geriau paaukoti dalį geto kalinių, kad būtų išsaugotos daugumos gyvybės. Nors jau 1941 m. rugsėjo mėnesio pabaigoje Didžiojo geto Žydų taryba žinojo, jog Mažasis getas pasmerktas mirčiai, tačiau iš esmės nieko nedarė, kad išgelbėtų bent dalį Mažojo geto kalinių. Taigi geto administracija talkininkavo naciams, vykdant dalinę geto gyventojų eksterminaciją⁷³.

Liūdnai išgarsėjo Vilniaus geto žydų policijos dalyvavimas Ašmenos žydų žudynėse 1942 m. spalio mėnesį. Spalio 19 d. dvidešimt du* Vilniaus geto policininkai buvo išsiųsti į Ašmeną. Jiems buvo išduotos karinės kepurės, ant kurių žydų policininkai prisitvirtino Dovydo žvaigždės. Baudžiamajai ekspedicijai vadovavo gestapininkas M. Weis-

* H. Krukas rašė, kad į Ašmeną buvo išvažiuotą 20 Vilniaus geto policininkų (H. Kruk, *Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos*, V., 2004, p. 386).

sas ir S. Desleris. Ašmenos gete žydų policininkai atrinko sušaudyti 406 senus ir ligotus žydus. Iš pradžių gestapas reikalavo sušaudyti 1500 moterų ir vaikų, bet J. Gensui ir S. Desleriui pavyko „nusiderėti“ iki 406. 1942 m. spalio 23 d. buvo sušaudyti 404 vyresnio amžiaus žydai ir du maži vaikai⁷⁴. Ši geto policininkų akcija sukėlė pasipiktinimo audrą Vilniaus gete. G. Šuras savo dienoraštyje šitaip įvertino geto policininkų veiksmus: „Grįžę žydų policininkai su uniforminėmis lietuviškomis kepurėmis atrodė šlykštūs. Patarnaujantys savųjų žudikams žydų policininkai įsijautė į vaidmenį esą tikri savo nelaimės brolių gyvenimo ir mirties viešpačiai. Jie pasijuto beveik esą gestapo vokiečiai ir manė nickšybėmis bei paklusnumu laimėsia sau gyvenimą. Tačiau, kaip dabar sužinojome, vokiečių gestapas Baranovičiuose išskerdė visą 9000 žydų getą, tarp jų policininkus su komendantu ir geto taryba“⁷⁵.

Ar patys žydų policininkai dalyvavo Ašmenos žydų šaudyme, nėra tiksliai žinoma. H. Krukas rašė, jog egzekucijoje dalyvavo 8 lietuvių ir 7 žydų policininkai. Vyresnieji policininkai (S. Desleris, N. Ringas, M. Levas) akcijos metu buvo ginkluoti revolveriais. Kai kurie geto policininkai iš Ašmenos sugrįžo su pilnais maišais pinigų ir brangenybių⁷⁶.

1942 m. pavasarį įtampa tarp Žydų tarybos ir geto policijos vadovybės dar labiau padidėjo. J. Gensas vis labiau kišosi į geto valdymo reikalus ir nesiskaitė su A. Friedo vadovaujama Žydų taryba. Vokiečių valdžios atstovai, matydami šiurkštų geto policijos elgesį su žydais, labiau pasitikėjo griežtu ir tvirtu J. Gensu negu silpnavaliu ir nepopuliariu A. Friedu. Kaip rašė H. Krukas, J. Gensas turėjo gerus ryšius su vokiečių valdžios atstovais (Franzu Mureriu bei kt.) ir tapo pastarųjų favoritu⁷⁷. J. Genso įsigalėjimas geto administracijoje buvo aprobuotas 1942 m. balandžio 29 d. specialiu F. Murerio įsaku dėl žydų policijos įgaliojimų: „Pagal princi-

pą, kad žydų tauta turi pati tvarkyti savo reikalus, visi Vilniaus miesto Gebietskomisaro įsakai bus įgyvendinti su žydų policijos pagalba. Lietuvos apsauga funkcionuos tik kaip priežiūros organas. Žydų policijos veiklos taisyklės yra šios:

1. Žydų policija yra pavaldi žydų policijos viršininkui Jacobui Gensui.
2. Žydų policija, vadovaudamasi žydų policijos viršininko nurodymais, kontroliuos tvarką ir saugumą gete.
3. Pagrindinė šios policijos funkcija bus be jokių išlygų vykdyti Vilniaus miesto Gebietskomisaro įsakus ir instrukcijas. Žydų policijos viršininkas [...] bus atsakingas man [...].
4. Mirties bausmė bus taikoma visais atvejais, kai [...] žydų policija pažeis Vilniaus miesto Gebietskomisaro įsakymus“⁷⁸.

Minėtame F. Murerio įsake Žydų taryba iš viso nebuvo paminėta. J. Genso vadovaujama žydų policija faktiškai buvo įteisinta kaip vienintelė institucija, palaikanti ryšius su okupacinės valdžios instancijomis ir vykdanči pastarųjų įsakymus. Vienvaldžiu geto vadovu J. Gensas galutinai tapo Vilniaus miesto komisaro 1942 m. liepos 10 d. sprendimu, kuriuo Žydų taryba buvo paleista, o J. Gensas paskelbtas geto ir žydų policijos viršininku. Savo pavaduotojais, gavęs apygardos komisaro pritarimą, jis paskyrė buvusį Žydų tarybos pirmininką A. Friedą – administracijos reikalams ir S. Deslerį – policijos reikalams⁷⁹. Dauguma buvusių geto administracijos skyrių viršininkų pareiškė lojalumą J. Gensui ir liko dirbti savo postuose⁸⁰.

Tačiau J. Genso hegemonijai iškilo pavojus, kai gete susikūrė pagrindinė antinacinio pasipriešinimo organizacija (*Fareinigte partizaner organizacie, FPO*). FPO buvo įsteigta 1942 m. sausio 21 d. Vilniaus geto policijos viršininko pavaduotojo J. Glazmano būte. Ji suvienijo įvairių politinių pažiūrų žydus: sionistus, komunistus, bundininkus. FPO štabo

nariais buvo išrinkti Icikas Vitenbergas (FPO komendantas, komunistų atstovas), J. Glazmanas (Beitaro atstovas), Aba Kovneris, Abraomas Chvoinikas ir Nisonas Reznikas (sionistų ir Bundo atstovai). Iš viso FPO nariais tapo apie 300 žmonių⁸¹. Ilgainiui pagrindžio įtaka vis labiau augo ir ėmė kelti grėsmę J. Genso vadovaujamai geto administracijai. Svarbiausias FPO veiklos tikslas buvo parengti ginkluotą sukilimą gete. Suprantama, toks siekis kirtosi su J. Genso propaguojama laukimo ir nuolaidžiavimo strategija. J. Genso nuomone, neatsargūs pagrindininkų veiksmai galėjo išprovokuoti viso geto sunaikinimą. Didžiausiu pasipriešinimo kurstytoju jis laikė J. Glazmaną ir nutarė juo atsikratyti. 1943 m. birželio 26 d. J. Genso įsakymu geto kriminalinės paieškos vadovas Osteris prie geto vartų sulaikė iš darbo grįžtantį J. Glazmaną. Sulaikytąjį buvo planuojama išsiųsti į Riešės darbo stovyklą. Tą pačią dieną žydų policininkus užpuolė FPO nariai ir J. Glazmaną išlaisvino. J. Genso autoritetas po šio įvykio smarkiai smuko. Vis dėlto J. Glazmanas su grupe savo šalininkų geranoriškai išvyko į Riešės stovyklą. Kadangi ir tarp geto policininkų buvo J. Glazmano šalininkų, J. Gensas iš policijos pašalino 11 žmonių ir pasiuntė juos dirbti sunkių darbų į Kirtimus ir kitur. Kai pašalintieji iš policijos vakare sugrįžo į getą, gatvėse stovintys žydai juos audringai sveikino⁸². Tai atspindėjo besikeičiančias geto gyventojų nuotaikas ir vis didesnę pritarimą J. Genso oponentams.

Siekdama gauti svarbios informacijos, FPO savo narius specialiai siųsdavo tarnauti geto policijoje. Pagrindį ypač domino geto vartų sargyba. Nuo 1943 m. vidurio incidentai tarp geto policijos ir pagrindžio narių vis dažnėjo. FPO nariai organizuotai pasitraukdavo iš geto ir išeidavo į miškus pas sovietų partizanus. Dėl to kartais kildavo konfliktai tarp pagrindininkų ir geto vartų sargybos. 1943 m. birželio 9 d. prieš aušrą apie 30 jaunuolių iš geto rengėsi išeiti pas partizanus.

Juos turėjo lydėti du iš Švenčionių atvykę pagrindininkai. Vienas jų buvo Chaimas Levinas. Geto vartų sargyba jį sulaikė ir pradėjo kratyti. Tuomet jis išsitraukė revolverį ir nušovė žydų policininką Moišę Gingoldą. Į įvykio vietą atvykęs J. Gensas nušovė besipriešinantį Ch. Leviną. Žuvusio pagrindininko ginklą paėmė gestapas. Šis tragiškas įvykis dar labiau sustiprino gestapo pasitikėjimą geto policija. M. Gingoldas buvo iškilmingai palaidotas tą pačią dieną. Jo laidotuvėse dalyvavo J. Gensas ir geto policijos vadovybė⁸³. M. Gingoldas buvo antroji auka tarp Vilniaus geto policininkų⁸⁴. 1943 m. viduryje FPO narys Pilovnikas (Pilovskis) mėgino įsinešti į getą šovinių, tačiau prie geto vartų jį sulaikė policininkai. Pilovnikas ėmė bėgti, bet jį pasivijo geto policininkas Leonidas Ferdmanas ir perdavė geto policijos vadovybei. Pastaroji ketino suimti jį pagrindininką perduoti gestapui, tačiau FPO štabo pastangomis Pilovnikas buvo išlaisvintas. FPO štabas nurodė organizacijos nariams L. Ferdmano budėjimo metu ginklų į getą nenešti⁸⁵.

1943 m. liepos 15 d. S. Deslerio įsakymu buvo suimtas FPO vadas I. Vitenbergas. Vedamą į policiją savo vadą FPO nariai išlaisvino. Kitą dieną gestapas pateikė ultimatumą: jei I. Vitenbergas iki liepos 16 d. 18 val. neatvyks į policiją, getas bus sunaikintas. Ieškoti I. Vitenbergo J. Gensas pasiuntė du žydų policininkų ir apginkluotų chuliganų būrius. Tarp ginkluotų pagrindininkų ir policininkų įvyko susidūrimas ir pastarieji buvo priversti atsitraukti. Nenorėdamas rizikuoti geto egzistencija, tą pačią dieną I. Vitenbergas ryžosi pasiduoti ir FPO vadu paskyrė A. Kovnerį. I. Vitenbergas išėjo iš slėptuvės ir prie geto vartų buvo suimtas gestapininkų. Kitą dieną gete jau buvo žinoma, kad gestapininkai I. Vitenbergą nukankino⁸⁶.

Po šio tragiško įvykio FPO autoritetas ir pasipriešinimo nuotaikos gete dar labiau sustiprėjo. Jaunimas ėmė masiškai bėgti į miškus pas sovietų partizanus. 1943 m. liepos

26 d. geto policija gestapo įsakymu suėmė 11 žydų brigadininkų su šeimomis ir uždarė juos geto areštineje Lydos skersgatvyje. Tą pačią dieną gestapo mašina suimtuosius išvežė sušaudyti į Panerius. Iš viso buvo nužudyti 32 žmonės. Už pabėgusius pas partizanus žydus brigadininkai ir jų šeimų nariai sumokėjo savo gyvybę. Gestapas pranešė, kad jie buvo sušaudyti už tai, jog laiku nepranešė apie pabėgusius žydus⁸⁷.

1943 m. rugpjūčio mėnesį prasidėjo laipsniškas Vilniaus geto likvidavimas. Geto gyventojus pradėta gabenti į darbo stovyklas Estijoje ir Latvijoje. Pirmas surinktų žmonių kontingentas (apie 1000–1200 žydų) traukiniu į Estiją išvežtas 1943 m. rugpjūčio 6 d.⁸⁸

1943 m. rugpjūčio 24–25 d. įvykdyta antroji geto kalinių išvežimo į Estijos darbo stovyklas akcija. Šį kartą ją vykdė pati geto administracija be okupacinės valdžios kišimosi. Geto policija vaikščiojo po numatytų išvežti žmonių butus ir dalijo jiems šaukimus. Geto vadovybės žiniomis, per du mėnesius turėjo būti išvežta 4 tūkst. žmonių. Daugumą šaukiamųjų išvežimui prievarta atvesdavo geto policininkai. Vietoj besislapstančiųjų buvo imami giminaičiai arba buto kaimynai. Rugpjūčio 25 d. surinktieji išvesti iš geto ir sugrūsti į vagonus prie geležinkelio atšakos Rasų gatvėje. Šį kartą į Estijos lagerius išvežta apie 1,2–1,5 tūkst. Vilniaus geto žydų⁸⁹. G. Šuras savo dienoraštyje labai neigiamai įvertino geto administracijos pastangas savo jėgomis išsiųsti į Estijos lagerius nacių reikalaujamus žmonių kontingentus: „Ir visų baisiausia, kad geto vadovai ponai Gensas, Broido ir kiti, ištikimi savo principui – atiduoti vokiečiams reikalaujamą skaičių aukų, idant nors kai kuriuos išgelbėtų, dalyvauja naikinimo operacijoje, netgi apsiėmė patys jai vadovauti. Visi jų pareiškimai apie vežimo pobūdį, apie jų rengimo tvarką, terminus, nustatytą žmonių skaičių pasirodė apgaulė. Per dvejus praėjusius metus geto gyventojai matė daug visokių valymų ir žmonių naikinimo ak-

cijų. Bet niekas negalėjo įsivaizduoti, kad šitai gali apsiimti geto vadovai žydai, žydų policija, pasitelkusi pagalbon pačius tamsiausius gyventojus iš nusikaltėlių pasaulio – vagis, plėšikus, pažadėdama jiems, kad pačių neišveš, iki galo laikys gete ir, galimas daiktas, jie apskritai išgyvens. Tai gėda, neregėta gėda! Gėda, kai geto vadovai žydai patys imasi „darbo“: siunčia mirti žydus. Tegu tai daro gestapas, juk gėda, kai „išrinktiesiems“ už šito darbo įvykdymą žadamas gyvenimas. Daugelis gete įsitikinę, kad visi turi kartu gyventi arba kartu pražūti“⁹⁰.

1943 m. rugsėjo 1–4 d. įvykdyta dar viena išvežimo į Estijos lagerius akcija. Rugsėjo 1 d. apie 5 val. ryto į getą įsiveržė gestapininkai ir estų policininkai. Jie pareikalavo surinkti tūkstantį sveikų vyrų. Per porą valandų nesurinkus reikalaujamo kontingento, prasidėjo žmonių medžioklė. Padedami geto policininkų, atvykėliai krėtė namus ir butus, suiminėjo žmones, sprogdino gete įrengtas slėptuves. Po griuvėsiais žuvo dešimtys žmonių. Keliose vietose (Strašuno ir Ašmenos gatvėse) geto pagrindininkai ginklu pasipriešino siautėjantiems gestapininkams ir policininkams. Iš viso akcijos metu išvežta apie 7–8 tūkst. žydų⁹¹. Specialiai rugsėjo 1–4 d. akcijai J. Gensas įsteigė žydų pagalbinės policijos būrį, kuris turėjo padėti geto policijai gaudyti žmones deportacijai į Estiją ir prireikus kovoti su FPO be gestapo įsikišimo. Šio būrio nariai ant rankovių nešiojo raiščius su vokišku užrašu „Hilfspolizei“ (pagalbinė policija). Pagalbinis žydų policijos būrys pradėjo veikti 1943 m. rugsėjo 2 d.⁹² Jame buvo net keli šimtai vyrų ir jis aktyviai gaudė geto gyventojus išvežimui į Estijos lagerius.

1943 m. rugsėjo 14 d. į gestapą buvo iškviestas ir ten nužudytas geto vadovas J. Gensas. Gestapininkai R. Neugebaueris ir M. Weissas paskleidė gandą, esą J. Gensas palaikė ryšius su partizanais⁹³. Po J. Gensos mirties geto komendantu, kaip rašė G. Šuras, buvo paskirtas „niekšas, išdavikas ir visiškas

menkysta Saulas Desleris, kuris, matydamas besiartinant katastrofą ir geto žūtį, pabėgo kartu su vartų sargybos viršininku Levu, nepamiršusiu pasigriebti portfeli su atimtu iš žmonių auksu ir stambiomis visuomeninių pinigų sumomis...“⁹⁴ Pabėgus S. Desleriui, naujuoju geto policijos viršininku buvo paskirtas Oberhardas, vokiečių laikomas „naujingu žydu“ ir turėjęs teisę vaikščioti be Dovydo žvaigždės. Geto administracijos vadovu gestapininkas B. Kitelis paskyrė iš Kauno kilusį Borią Beniakonskį⁹⁵. Tačiau Vilniaus getas gyveno paskutines savo dienas ir geto administracija faktiškai jau neveikė. 1943 m. rugsėjo 23–24 d. Vilniaus getas buvo galutinai likviduotas. Dauguma geto vyrų išvežti į Estijos darbo stovyklas, o moterys su vaikais – į Vokietijos (Osvencimo, Treblinkos ir kt.) bei Latvijos (Kaizervaldo) koncentracijos stovyklas.

IŠVADOS

Getų policijos tema pasaulinėje ir Lietuvos istoriografijoje labai mažai tyrinėta. Šios temos tyrimą stabdo ne tik objektyvios (archyvinių šaltinių stoka), bet ir subjektyvios moralinio-psichologinio pobūdžio priežastys (žydų policijos kolaboravimo su naciais problema, būtinybė diferencijuotai vertinti atskirų geto gyventojų sluoksnių padėtį ir elgesį).

Lietuvoje, kaip ir kitose nacių okupuotose Europos valstybėse, buvo įsteigti žydų getai su vidaus reikalus tvarkančia administracija (savivalda). Vienas svarbiausių geto administracijos komponentų buvo žydų policija. Ji buvo suformuota visuose dideliuose Lietuvos getuose (Vilniaus, Kauno ir Šiaulių) ir veikė visą getų egzistavimo laikotarpį. Getų policija buvo naujas ir neturintis analogo žydų istorijos reiškiny. Lietuvos getuose buvo sukurta unikali teisinė sistema: svarbiausios sudedamoji dalis buvo žydų policija, be to, svarbias funkcijas vykdė geto teismai,

prokuratūra ir kalėjimas. Geto policija turėjo palaikyti viešąją tvarką, kovoti su nusikaltamumu ir darbo prievolės sabotažu, vykdyti okupacinės valdžios ir Žydų tarybų įsakymus. Dažniausiai getų policija buvo steigiamą okupacinės valdžios nurodymu, tačiau jos steigimą spartino ir ekstremalios žydų gyvenimo sąlygos (būtinybė palaikyti viešąją tvarką, garantuoti bent minimalų geto gyventojų poreikių patenkinimą, organizuoti nacių valdžios įsakymų vykdymą ir t. t.). Žydų policija Kaune ir Vilniuje buvo steigiamą getų formavimo laikotarpiu. Ji buvo suorganizuota netrukus po Žydų tarybų įsteigimo. Žydų policijos gausumą lėmė geto gyventojų skaičius, nacių valdžios keliamų užduočių mastai ir geto vidaus poreikiai. Geto policijos struktūra ir policininkų skaičius Vilniaus ir Kauno getuose buvo panašus. Svarbiausi policijos elementai buvo vadovybė, nuovados (komisariatai), kriminalinė policija ir vartų sargyba.

Vilniaus ir Kauno getų policijoje vyravo dešiniųjų sionistinių žydų partijų ir organizacijų aktyvistai. Santykiai tarp Žydų tarybų ir geto policijos Vilniaus ir Kauno getuose buvo skirtingi. Formaliai getų policija buvo pavaldi Žydų taryboms ir privalėjo vykdyti jų įsakymus bei nurodymus. Kauno gete minėta žydų policijos juridinė ir faktinė subordinacija iš esmės buvo išlaikyta per visą geto egzistavimo laikotarpį. Vilniaus gete Žydų tarybos ir geto policijos kova dėl valdžios 1942 m. liepos mėnesį baigėsi geto policijos viršininko J. Genso pergale.

Žydų policiją kaip baudžiamąją okupacinės valdžios įsakymus vykdančią organą dauguma geto gyventojų vertino neigiamai. Geto policijos nepopuliarumą dar labiau didino išsikerojusi korupcija, kyšininkavimas, protekcionizmas, žiaurus ir amoralus elgesys su geto gyventojais. Geto policija iš esmės buvo privileijuotas geto gyventojų sluoksnis. Policininkų šeimos turėjo didesnes galimybes užsitikrinti geresnes materialines gyvenimo

sąlygas ir laikinai išvengti masinių žudynių akcijų. Geto gyventojų požiūris į geto teismus buvo palankesnis. Ypač tai pasakytina apie Kauno geto teismą, kuriame dirbo autoritetingi teisės žinovai, be to, Kauno geto teismas buvo mažiau priklausomas nuo geto administracijos negu Vilniaus geto teismai.

Dėl savo veiklos funkcijų geto policija neišvengiamai turėjo kolaboruoti su nacių valdžia. Tačiau kolaboravimo mastas bei formos Vilniaus ir Kauno getuose skyrėsi. Vilniaus geto policija su naciais bendradarbiavo intensyviau. Iš dalies tai lėmė policijos viršininko J. Genso taktika – paaukoti dalį geto gyventojų naciams (ypač senelius, ligonius, nedarbingus žydus), siekiant išsaugoti likusiuosius. Vilniaus geto policija dažniau dalyvaudavo geto gyventojų gaudymo ir išdavimo naciams akcijose (ypač 1941 m. rudenį masinių žudynių laikotarpiu ir geto likvidavimo bei depor-

tavimo į Estiją laikotarpiu 1943 m. rudenį). Panašių akcijų neišvengė ir Kauno geto policija. Tarp geto policininkų gestapas turėjo savo agentų, kurie informuodavo apie geto gyventojų nuotaikas ir antifašistinio pogrindžio veiklą.

Tačiau geto policijos negalima laikyti vien tik nacių nusikalstamos politikos įrankiu. Nemaža dalis žydų policininkų kiek galėdami stengėsi įvairiais būdais padėti kenčiantiems tautiečiams, o kai kurie netgi tapo aktyviais antifašistinio pogrindžio nariais ir partizanais. Kelios dešimtys Kauno geto policininkų kartu su vadais 1944 m. kovo mėnesį buvo sušaudyti IX forte.

Dalis geto policijos funkcijų (kova su kriminaliniais nusikaltėliais, viešosios tvarkos ir švaros palaikymas, kultūrinių ir sportinių renginių organizavimas) atitiko geto gyventojų poreikius ir interesus.

Nuorodos

¹ Y. Arad, *Ghetto in Flames: The Struggle and Destruction of the Jews in Vilna in the Holocaust*, New York, 1982.

² D. Porat, „The Justice System and Courts of Law in the Ghettos of Lithuania“, *Holocaust and Genocide Studies*, 1998, Vol. 12, No. 1, p. 49–65.

³ I. Trunk, *Judenrat: The Jewish Councils in Eastern Europe under Nazi Occupation*, Lincoln, 1996, 633 p.

⁴ P. Stankercas, *Lietuvių policija 1941–1944 metais*, V., 1998, 305 p.

⁵ A. Tory, *Kauno getas: diena po dienos*, V., 2000; J. Beilisas, *Judkė*, V., 2001; G. Šuras, *Užrašai: Vilniaus geto kronika 1941–1944*, V., 1997; H. Kruk, *Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos: Vilniaus geto ir stovyklų kronikos, 1939–1944*, V., 2004, 760 p.; M. Rolnikaitė, *Turiu papasakoti*, V., 1963, 156 p.

⁶ Kauno geto žydų policijos istorija, LYA, f. K-1, ap. bc Nr., b. 345, l. 162.

⁷ „Jüdischer Ordnungsdienst“, *Enzyklopedie des Holocaust*, Bd. II, München–Zürich, 1995, S. 699.

⁸ A. Jakubčionis, „Kitoje ribos pusėje“, *Lietuvos istorijos studijos*, t. 3, V., 1996, p. 178.

⁹ „Jüdischer Ordnungsdienst“, *Enzyklopedie des Holocaust*, Bd. II, S. 700.

¹⁰ Vilijampolės žydų geto Seniūnų tarybos atsišaukimas (bc datos), LCVA, f. R-973, ap. 2, b. 1, l. 165.

¹¹ Kauno geto žydų policijos istorija, LYA, f. K-1, ap. bc Nr., b. 345, l. 11–13.

¹² Seniūnų tarybos 1941 m. rugpjūčio 22 d. posėdžio protokolas Nr. 3, LCVA, f. R-973, ap. 3, b. 4, l. 151.

¹³ Kauno geto žydų policijos istorija, LYA, f. K-1, ap. bc Nr., b. 345, l. 13, 14.

¹⁴ P. Stankercas, op. cit., p. 90.

¹⁵ Vilijampolės žydų geto policijos vidaus tvarkos taisyklės. Patvirtintos 1942 m. liepos 1 d., LCVA, f. R-973, ap. 2, b. 13, l. 33.

¹⁶ Seniūnų tarybos įstaigų sąrašas, ibid., b. 4, l. 4.

¹⁷ Seniūnų tarybos pirmininko įsakymas Nr. 4, ibid., b. 12, l. 28.

¹⁸ M. Kopelmano 1944 m. rugsėjo 4 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 11236/3, t. 1, l. 75–76; T. Aronštamo 1944 m. rugpjūčio 16 d. tardymo protokolo išrašas, ibid., ap. 8, b. 198, l. 151.

¹⁹ Kauno geto žydų policijos istorija, ibid., ap. bc Nr., b. 345, l. 96.

²⁰ Vilijampolės žydų geto vidaus tvarkos taisyklės, LCVA, f. R-973, ap. 2, b. 13, l. 33–39.

²¹ Kauno geto žydų policijos istorija, LYA, f. K-1, ap. bc Nr., b. 345, l. 91; A. Tory, op. cit., p. 99–100.

²² Kauno geto žydų policijos istorija, *ibid.*, LYA, f. K-1, ap. bc Nr., b. 345, l. 98–99, 104.

²³ *Ibid.*, l. 95–96.

²⁴ Žydų geto policijos Centro įstaigos 1942 m. liepos 6 d. raštas vokiečių saugumo policijai Kaune, LCVA, f. R-973, ap. 2, b. 69, l. 22.

²⁵ Vilijampolės geto policijos kriminalinio skyriaus veiklos taisyklės, *ibid.*, b. 14, l. 34.

²⁶ Vilijampolės žydų geto 1943 m. sausio 1 d. statutas, *ibid.*, b. 21, l. 28–30.

²⁷ Kauno geto žydų policijos istorija, LYA, f. K-1, ap. bc Nr., b. 345, l. 20–21.

²⁸ *Ibid.*, l. 30–33.

²⁹ Žydų geto policijos budinčiojo 1942 m. sausio 25 d. raportas Seniūnų tarybos pirmininkui, LCVA, f. R-973, ap. 2, b. 33, l. 546.

³⁰ Geto policijos budinčiojo 1942 m. vasario 8 d. raportas 1-osios nuovados viršininkui, *ibid.*, l. 453.

³¹ Geto policijos budinčiojo 1942 m. birželio 15 d. raportas geto policijos viršininkui, *ibid.*, b. 34, l. 9.

³² Geto policijos savaitinės žinios (1942 m. kovo 23–29 d.), *ibid.*, b. 33, l. 15 a. p.

³³ Cit. iš J. Beilesas, *Judkė*, p. 128.

³⁴ *Ibid.*, p. 127.

³⁵ M. Kopelmano 1944 m. rugsėjo 3 d. savarankiški parodymai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 11236/3, l. 72.

³⁶ T. Aronštamo 1944 m. rugpjūčio 16 d. tardymo protokolo išrašas, *ibid.*, ap. 8, b. 198, l. 153–154.

³⁷ А. Файтельсон, *Непокорившиеся*, Тель-Авив, 2001, с. 390, 391.

³⁸ *Ibid.*, с. 448; T. Aronštamo 1944 m. rugpjūčio 16 d. tardymo protokolo išrašas, LYA, f. K-1, ap. 8, b. 198, l. 153–155; I. Trunk, op. cit., p. 522.

³⁹ S. Ginaitė-Rubinsonienė, *Atminimo knyga: Kauno žydų bendruomenė 1941–1944 metais*, V., 1999, p. 69.

⁴⁰ A. Tory, op. cit., p. 66; Kauno geto žydų policijos istorija, LYA, f. K-1, ap. bc Nr., b. 345, l. 84, 85; D. Porat, op. cit., p. 57.

⁴¹ T. Aronštamo 1944 m. rugpjūčio 21 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 8, b. 198, l. 159; Seniūnų tarybos 1941 m. gruodžio 9 d. skelbimas, LCVA, f. R-973, ap. 2, b. 1, l. 130; Seniūnų tary-

bos pirmininko įsakymas Nr. 43, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 4, l. 46.

⁴² Žydų geto policijos baudžiamojo skyriaus instrukcija, *ibid.*, ap. 2, b. 5, l. 1.

⁴³ A. Tory, op. cit., p. 65, 66, 68.

⁴⁴ *Ibid.*, p. 77.

⁴⁵ *Ibid.*, p. 112.

⁴⁶ Kauno geto žydų policijos istorija, LYA, f. K-1, ap. bc Nr., b. 345, l. 112.

⁴⁷ A. Tory, op. cit., p. 424.

⁴⁸ *Ibid.*, p. 425–427.

⁴⁹ Kauno geto žydų policijos istorija, LYA, f. K-1, ap. bc Nr., b. 345, l. 113–117; T. Aronštamo 1944 m. rugpjūčio 16 d. tardymo protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. 11236/3, t. 1, l. 16 a. p.

⁵⁰ Nubaustųjų knyga, LCVA, f. R-973, ap. 2, b. 129, l. 1–112.

⁵¹ Kauno geto žydų policijos istorija, LYA, f. K-1, ap. bc Nr., b. 345, l. 118–123.

⁵² Vilijampolės geto policijos baudžiamojo skyriaus nubaustųjų statistika 1943 m. sausio mėnesį, LCVA, f. R-973, ap. 2, b. 43, l. 2.

⁵³ I. Guzenberg, „Vilniaus getas ir 1942 m. gyventojų surašymas“, *Vilniaus getas: kalinių sąrašai*, t. 1, V., 1996, p. 13; G. Šuras, op. cit., p. 37.

⁵⁴ Y. Arad, op. cit., p. 124, 125.

⁵⁵ *Ibid.*, p. 125, 126.

⁵⁶ H. Kruk, op. cit., p. 112.

⁵⁷ Y. Arad, op. cit., p. 123.

⁵⁸ *Ibid.*, p. 181.

⁵⁹ Y. Arad, op. cit., p. 273–275; SSRS NKGB 4-osios valdybos 2-ojo skyriaus viršininko Makliarskio 1943 m. lapkričio 9 d. specialus pranešimas B. Kobulovui, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 1843, l. 5–6; L. Ferdmano 1944 m. rugsėjo 24 d. tardymo protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. 22859/3, l. 15 a. p.

⁶⁰ G. Šuras, op. cit., p. 52.

⁶¹ D. Porat, op. cit., p. 60.

⁶² Y. Arad, op. cit., p. 291.

⁶³ H. Kruk, op. cit., p. 227.

⁶⁴ *Ibid.*, p. 344.

⁶⁵ D. Porat, op. cit., p. 61.

⁶⁶ *Ibid.*

⁶⁷ G. Šuras, op. cit., p. 64–65; Y. Arad, op. cit., p. 292–294.

⁶⁸ Vilniaus geto Žydų tarybos pirmininko 1942 m. kovo 28 d. raštas referentui žydų reikalams, LCVA, f. R-643, ap. 3, b. 195, l. 102.

⁶⁹ G. Šuras, op. cit., p. 63.

⁷⁰ H. Kruk, op. cit., p. 113.

⁷¹ G. Šuras, op. cit., p. 39, 40, 45.

⁷² SSRS NKGB 4-osios valdybos 2-ojo skyriaus viršininko Makliarskio 1943 m. lapkričio 9 d. specialus pranešimas B. Kobulovui, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 1843, l. 5–6.

⁷³ Y. Arad, op. cit., p. 182–183.

⁷⁴ G. Šuras, op. cit., p. 85; Y. Arad, op. cit., p. 342; H. Krukas rašo, kad Ašmenoje buvo nužudyta 410 žydų (H. Kruk, op. cit., p. 394).

⁷⁵ Cit. iš G. Šuras, *Užrašai*, p. 85–86.

⁷⁶ H. Kruk, op. cit., p. 387.

⁷⁷ Ibid., p. 264–265.

⁷⁸ Cit. iš P. Stankeras, *Lietuvių policija 1941–1944 metais*, p. 89–90.

⁷⁹ Vilniaus miesto komisaro adjutanto Schroederio 1941 m. liepos 10 d. raštas Vilniaus geto žydų policijos viršininkui J. Gensui, Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen Ludwigsburg (ZSL), Sygn. UdSSR Ordn. 245, Bl. 59.

⁸⁰ H. Kruk, op. cit., p. 329.

⁸¹ R. Margolis, „Pogrindinė antifašistinė organizacija FPO Vilniaus gete 1942–1943“, *Atminties dienos: Tarptautinė konferencija, skirta Vilniaus geto sunaikinimo 50-mečiui. 1993 m. spalio mėn. 11–16 d.*, sud. E. Zingeris, V., 1995, p. 300, 301.

⁸² G. Šuras, op. cit., p. 114–116.

⁸³ H. Kruk, op. cit., p. 579–581.

⁸⁴ Pirmoji geto policininkų auka buvo sovietų partizanų 1942 m. lapkričio 7 d. mirtinai sužeistas Nosonas Šliosbergas. Žr.: G. Šuras, op. cit., p. 89.

⁸⁵ J. Charmaco 1944 m. rugsėjo 20 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 22859/3, l. 29.

⁸⁶ R. Margolis, op. cit., p. 305–306; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, V., 1965, p. 174–176.

⁸⁷ G. Šuras, op. cit., p. 123.

⁸⁸ Ibid., p. 127–129; Y. Arad, op. cit., p. 404–405.

⁸⁹ G. Šuras, op. cit., p. 131–134; Y. Arad, op. cit., p. 407–408.

⁹⁰ Cit. iš G. Šuras, *Užrašai*, p. 134.

⁹¹ Ibid., p. 136–141; *Wilna unter dem Nazijoch*, Berichte von Dr. med. Mozes Feigenberg aufgenommen von Mosze Wajsberg, Landsberg, 1946, S. 29–31.

⁹² Y. Arad, op. cit., p. 414–415.

⁹³ *Wilna unter dem Nazijoch*, S. 32.

⁹⁴ G. Šuras, op. cit., p. 143–144.

⁹⁵ Y. Arad, op. cit., p. 428–429.

Gauta 2005 02 28

Lietuvos istorijos institutas,

Kražių g. 5, Vilnius

Arūnas Bubnys

THE JEWISH POLICE IN THE KAUNAS AND VILNIUS GHETTOS (1941–1944)

Summary

The topic of the Kaunas ghetto police has been little researched in either Lithuanian historiography or the world at large. The main obstacles which prevent the research of this topic are both objective (the lack of archival sources) and subjective moral-psychological nature (the problem of collaboration of the Jewish police with the Nazis. Another problem is the need to assess the status and behaviour of various groups of ghetto inmates in a differentiated way.

In Lithuania, as in the other European states occupied by the Nazis, the Jewish ghettos were set up based on a kind of internal administrative autonomy. One of the principal elements of the ghetto administration was the Jewish police whose units were formed in all the largest Lithuanian ghettos (Vilnius, Kaunas and Šiauliai) and operated during the entire period of the ghettos' existence. The Lithuanian ghettos had a unique legal system. Its central element was the Jewish police, while other important functions belonged to the ghetto courts, the prosecutor's office and the prison. The ghetto police were responsible for maintaining public order, fighting crime, as well as avoidance of forced labour, and implementing the orders of the occupation authorities and the Jewish council. The ghetto police were usually established by order of the occupation authorities but the process was

often accelerated due to the extreme living conditions of the Jews (the need to maintain the public order; to ensure that at least the minimum needs of the ghetto inmates were met; to organise the implementation of the orders of the Nazi authorities, etc.). The Jewish police in Kaunas and Vilnius were established as the ghettos were being formed. They were organised soon after the establishment of the Jewish councils. The large number of the Jewish police was determined by the number of ghetto inmates, the scope of the tasks raised by the Nazi authorities, and by the ghettos' internal needs. The structure of the police and the number of policemen in the ghettos of Vilnius and Kaunas were not different. The most important factors were the leadership, the organisation of the precincts (commissariats), the criminal police and the gateway guards.

Right-wing Zionist parties and activists dominated the Vilnius and Kaunas ghetto police, but the relations between the Jewish council and the ghetto police in the two places were different. Formally, the ghetto police was subordinate to the Jewish council and was required to carry out all of its orders and decrees. In Kaunas, the juridical and actual subordination to the council was maintained throughout the history of the ghetto. In Vilnius, the power struggle between the ghetto police

and the Jewish council ended in the victory of the Vilnius ghetto police chief, Jacob Gens.

The Jewish police, as a punitive organ implementing the orders of the occupational authorities, had a negative image among most ghetto inmates. This negative reputation was further enhanced by the widespread corruption, bribery, protectionism, as well as the atrocious and amoral treatment of the ghetto inmates. The ghetto police was actually a privileged social layer. Police families had better living conditions and, for a time, escaped the mass killing operations. The ghetto courts were seen in a more positive light. This is particularly true concerning the court of the Kaunas ghetto which employed competent people. Moreover, the Kaunas ghetto court depended less on the administrative authorities of the ghetto than the courts in Vilnius.

Because of its assignments, the ghetto police was inevitably forced to collaborate with the Nazi authorities. However, the range and forms of collaboration in the ghettos of Vilnius and Kaunas were different. The cooperation between the Vilnius ghetto police and the Nazis was more intense. In part, this was due to the tactics of police chief Gens to sacrifice

certain inmates of the ghetto, in particular, the elderly, sick and disabled Jews, in order to save the rest. However, the Vilnius ghetto police participated in the rounding up of Jews during Nazi actions, especially during the mass killings of autumn 1941 and during the deportations to Estonia in the fall of 1943. The Kaunas ghetto police also participated in such activities. The Gestapo had its agents among the policemen who informed the Germans about the attitudes of the people and the work of the anti-fascist underground.

However, the ghetto police cannot be considered only as an instrument of Nazi criminal policy. Quite a few Jewish policemen did their utmost trying to help their suffering countrymen in various ways. Some of them actually became active members or partisans of the anti-fascist underground. Several dozen of the Kaunas ghetto policemen, together with their officers, were shot in the Eighth Fort in March 1944.

Finally, some functions of the ghetto police, such as the fight against crime, maintenance of public order and sanitation, as well as the organisation of cultural and sports events, did reflect the real-life needs and interests of the ghetto inmates.

Holokaustas Kėdainių apskrityje

Šio straipsnio tikslas yra detaliai ištirti Kėdainių apskrities žydų likimą Antrojo pasaulinio karo metais. Straipsnyje atkuriami įvykiai Kėdainių, Ariogalos ir Krakių valsčiuose, kur buvo sprendžiamas visų apskrities žydų likimas. Remiamasi tų įvykių dalyvių, kurie pasibaigus karui tarybinių represinių struktūrų buvo suimti, baudžiamosiomis bylomis.

„Niekas negyvena vienas: jis šnekasi su tais, kurie jau buvo, gyvena tų žmonių gyvenimą, lipa laiptais ir, žengdamas jų pėdsakais, apžiūrinėja istorijos namų užkaborius. Iš tų vilčių ir pralaimėjimų, iš ženklų, kuriuos paliko (tegu tai bus tik viena raidė, iškalta akmenyje), gimsta realybė...“

(Česlovas Milošas)

IVADAS

Holokaustas Lietuvos provincijoje – svarbi ir mažai tyrinėta tema. Regioniniai tyrimai ne tik padėtų atskleisti detalų holokausto vyksmą konkrečioje vietovėje, bet ir įgalintų išsiaiškinti žudikų motyvaciją, jų socialinę padėtį, vietos gyventojų įtraukimo ar įsitraukimo į šį procesą mastus ir kt.

Pradžią analogiškiems tyrimams jau padaryta. Arūnas Bubnys, rašydamas apie mažųjų Lietuvos žydų getų ir laikinųjų izoliavimo stovyklų steigimą bei funkcionavimą pirmaisiais Vokietijos–TSRS karo mėnesiais, palietė žydų likimą bei holokausto eigą atskirose vietovėse¹. Tiesa, autoriaus pasirinktas regioninio tyrimo principas neleido detalai apžvelgti žydų likimo kurioje nors vienoje Lietuvos apskrityje; autoriaus tikslas bu-

vo ne tiek detaliai atkurti žydų tautinės bendruomenės likimą konkrečioje Lietuvos apskrityje, kiek ištirti minėtų getų bei stovyklų steigimo ir likvidavimo procesą, išryškinti jų specifinius bruožus lyginant su didžiaisiais – Vilniaus, Kauno ir Šiaulių – getais. Remdamasis analogišku tyrimo principu – regioniniu – fragmentiškai apie žydų likimą atskirose Lietuvos apskrityse bei valsčiuose naujausiose savo monografijose rašė ir Alfonsas Eidintas².

Bene nuosekliausias regioninio tyrimo pavyzdys – N. Latvytės publikacija³. Autorė, remdamasi gausia archyvine medžiaga, detalai aptarė žydų likimą atskiruose Trakų apskrities valsčiuose, aprašė vietos darbo stovyklų funkcionavimą, išsiaiškino kai kurių masinių žudynių dalyvių likimus, įvardijo apskrities gyventojus, padėjusius žydams ir gelbėjusius juos. Detalizuodami žydų tragediją atskiruose regionuose nemažai nuveikia ir kraštotyrinius tyrimus atliekantys regioniniai muziejai⁴.

KĖDAINIŲ ŽYDŲ LIKIMAS

1941 m. rugpjūčio 17 d. Kėdainių apskrities policijos vadas Antanas Kirkutis Policijos departamento direktorių Kaune informavo, kad apskrities „žydų tautybės piliečiai yra sugrupuoti į tris rajonus“: Kėdainių, Ariogalos ir Krakių⁵. Iki lemtingos atomazgos – masinių žudynių – buvo likusi tik savaitė kita. Tas savaitės suimtieji turėjo praleisti uždaryti vos keliolika dienų egzistavusiuose getuose. Tačiau grįžkime prie būsimos tragedijos ištakų.

Pirmomis karo dienomis Kėdainių miesto savivaldybės patalpose įvyko miesto visuomenės susirinkimas. Kalbą pasakęs plk. Petras Dočkus nušvietė einamuosius įvykius ir pasiūlė mieste organizuoti vietos valdžią. Dalyvavusieji tam pritarė. P. Dočkus buvo paskirtas apskrities viršininku, Petras Kraujelis – policijos vadu. Į policininkus iš karto užsirašė apie 20 žmonių; jie ėmė patruliuoti gatvėse, nes prasidėjo parduotuvių, sandėlių plėšimai⁶.

Pirmomis dienomis Kėdainiuose susiorganizavo ir lietuvių aktyvistų būrys⁷. Jame buvo per 30 vyrų⁸. Iš pradžių jam vadovavo buvęs Lietuvos kariuomenės kpt. Zigmas Knystautas. Po dviejų savaitių jo pareigas perėmė buvęs pavaduotojas atsargos jaun. lt. Jozas Kungys⁹. Šio pavaduotoju tapo Jozas Merkevičius¹⁰. Dauguma būrio vyrų buvo vietos aukštesniosios kultūrtechnikos mokyklos studentai ir geležinkelininkai¹¹. Baltaraiščiai ir policija patruliavo mieste, suiminėjo buvusius tarybinius aktyvistus, nuo dalinių atsilikusius raudonarmiečius.

Anot to meto liudininkų, suimtieji buvo laikomi Kėdainių kalėjime¹². Jame esą buvusios 3 kameros, kuriose tilpo 48 suimtieji. (1942 m. kalėjimas buvo perkeltas į kitas patalpas, kur jau buvo 6 kameros.) Kalinių dienos režimas atrodęs taip: 7 val. – kėlimasis, 9 – pusryčiai (arbata), 12 – pietūs (sriuba), 18 – vakarienė (sriuba), 22 val. – miegas. Duonos davinyš dienai buvęs 200 g. Dienos metu suimtieji kartais buvo išvedami į darbus, kalinimo vietoje dieną buvo draudžiama miegoti¹³.

Pirmomis aukomis, kurios skrupulingai suskaičiuotos vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje Karlo Jägerio ataskaitoje, tapo 95 žydai, 14 rusų komunistų, 1 rusas karininkas – politvadovas ir 15 lietuvių komunistų¹⁴. Tarp pastarųjų – Krakių valsčiaus vykdomojo komiteto pirmininkas Leonas Vilčinskas, to paties valsčiaus vykdo-

mojo komiteto sekretorius Pranas Maziliauskas, Gudžiūnų valsčiaus vykdomojo komiteto pirmininkas Petras Litvinas, Kėdainių valsčiaus partinės organizacijos sekretorius Petras Kriščiūnas (visi jie priklausė komunistų partijai), Dotnuvos valsčiaus komjaunimo organizacijos sekretorius komjaunuolis Česlovas Petrauskas ir kiti¹⁵. Visi 125 suimtieji buvo sušaudyti liepos 23 d. II Babėnų kaime netoli Kėdainių (apie 3 km nuo miesto centro; dabar – Kėdainių miesto dalis¹⁶).

Iki 1941 m. rugpjūčio vidurio visi Kėdainių žydai gyveno savo butuose. Apie šaudymą kalbos nebuvo. Vietos gyventojai girdėjo įvairių kalbų, taip pat kad žydus teksią išsiųsti į Liubliną¹⁷. Persikelti į getą visiems žydams įsakyta apskrities viršininko rugpjūčio 15 d. įsakymu. Getas buvo įkurtas Smilgos, Vandens, Kranto ir Pirties gatvių rajone. Kėdainių gete taip pat atsidūrė Šėtos ir Žeimių valsčių žydai.

Rugpjūčio 16 d. visi vyrai, vyresni nei 13–14 metų, iš Kėdainių geto buvo nuvaryti į buvusį grafo Tottlebeno dvarą. Visiems liepta pasiimti maisto trims dienoms, nes esą būsią varomi į darbus. Žydus varė ginkluoti baltaraiščiai. Vyrų buvo uždaryti svirne, o tą pačią dieną atvartos dalis moterų – kluone (daržinėje). Čia suimtieji praleido 13 dienų, buvo varomi į darbus, saugomi ginkluotos sargybos. Likusios gete moterys į dvarą atvartos rugpjūčio 26 d.

Greitai pradėta rengtis sušaudymui. Prieš tai, anot įvykių liudininkų, Kėdainių apskrities valdyboje buvo sušauktas susirinkimas, kuriame dalyvavo vokiečių komendantas, apskrities viršininkas, saugumo ir policijos viršininkai, kai kurių įstaigų vadovai. Susirinkusiesiems „komendantas perskaitė gestapo įsakymą, kad reikalinga valyti Europą nuo žydų, kadangi žydai visiems kenkia...“ Tada karo belaisviams raudonarmiečiams buvo įsakyta iškasti tranšėją būsimoms aukoms¹⁸.

Žydų žudynių išvakarėse dalis būsimos akcijos dalyvių, tarp jų geležinkelininkai, gavo šaukimus ateiti į vietos policiją 28 d. Atėjęs atrinkti tie, kurie jau buvo tarnavę armijoje. Jiems buvo duoti ginklai ir paskelbta, kad teks atsakinga užduotis – sušaudyti žydus. Tarnavusių atsirado apie 20¹⁹.

Į šaudymo vietą žydus pradėta varyti rugpjūčio 28 d. apie 14 val. Suimtieji iš pradžių nežinojo, kad juos šaudys. Viskas paaiškėjo nuvairius pirmąją grupę ir pasigirdus šūviams. Kad šaudymas būtų mažiau girdimas, prie svirno buvo atvaryti traktoriai, kurie „dirbo pilnu gazu“. Į šaudymo vietą pirmiausia sunkvežimiu buvo nuvežti invalidai, ligoniai, seni žmonės. Paskui varė kolonomis²⁰.

Ypatingosios valstybinės komisijos, kuri pasibaigus karui skaičiavo vokiečių padarytus nuostolius, tyrimuose teigiama, kad 1941 m. rugpjūčio 28 d. prie Smilgos upelio, vos keli šimtai metrų nuo kelio Kėdainiai–Dotnuva, buvo sušaudyta apie 4000 žydų²¹. Tačiau jau cituotoje K. Jägerio ataskaitoje minimi kiti skaičiai, kuriais nėra pagrindo netikėti: rugpjūčio 28 d. buvo sušaudyta 2076 žydai – 710 vyrų, 767 moterys ir 599 vaikai²². Aukos buvo užkastos duobėje, kurios ilgis apie 100 m, plotis – apie 3 m ir gylis – apie 2 m²³. Sušaudžius vieną žydų grupę, ant viršaus karo belaisviai užpildavo chlorkalkių ir žemių sluoksni²⁴.

Išsigelbėti pavyko tik pavieniams asmenims. Pasisekė Chaimui Ronderiui ir jo draugui Samueliui Šmulskiui; jie pasislėpė svirne po lentomis, sulaukė nakties ir pabėgo. Slaps-tėsi miške, maisto gaudavo iš pažįstamų, o 1943 m. įstojo į partizanų būrį²⁵.

Dalyvavę žydų žudynėse ir po karo suimti asmenys taip motyvavo savo dalyvavimą: „Įvykdytas mano nusikaltimas įvyko 1941 m., t. y. prasidėjus karui ir ne pagal asmenišką mano iniciatyvą, bet įsakius aukštesniam V-kui [viršininkui. – V. B.], paveiktas vokiškos okupacinės propagandos“²⁶. Kitas teisiama-sis liudijimas: „Žydai vis tiek vokiečių buvo pasmerkti sušaudyti, tai jei ne mes, tai kiti

sušaudytų, o vokiečiai prieš mus darytų represijas. Ne vis tas pats ką šaudyti, į lietuvius nešaudyčiau. Nors ir žydai man nieko blogo nepadarė ir turėjau draugų“²⁷. Tačiau buvo ir tokių, kurie išvengė teismo. Pora dešimčių buvusių partizanų ir policininkų baigiantis karui su besitraukiančia vokiečių kariuome-ne pasitraukė iš Lietuvos ir po karo įsikūrė įvairiose Vakarų valstybėse²⁸.

Likęs žydų turtas tapo buvusių kaimynų nuosavybe. Žydų turto už 250 rb nusipirko buvęs eilinis baltaraištis Petras Stogevičius²⁹; kitas būrio eilinis – Aleksas Mckas – apsigyveno sušaudyto žydo name Kėdainiuose, gavo 3,5 ha jo žemės, baldus, drabužius³⁰.

Kėdainiuose pasitaikė ir retas žydų pasipriešinimo atvejis. Codikui Šlapoberskiui atsisakius nusirengti, policininkas Aleksas Čižas puolė jį. Prasidėjo grumtynės, kurių metu A. Čižas buvo įtemptas į duobę. Jį išlaisvino jo bendrininkai, o žydą nušovė žudynėse dalyvavęs vokiečių karininkas. A. Čižui buvo sužeistas kaklas. Vėliau policininkas mirė³¹.

ARIOGALOS ŽYDAI

Prieš Antrąjį pasaulinį karą Ariogaloje buvo apie 500 žydų. Visi jie gyveno pagrindinėje – Vytauto gatvėje ir aplink turgaus aikštę. Dauguma vertėsi prekyba. Žydai turėjo savo mokyklą, 2 sinagogas. Tarybinė okupacinė valdžia pavieniams žydams leido įsitraukti į vietos administraciją: Ariogalos vykdomojo komiteto pirmininku tapo L. Šeras. 1941 m. birželio mėnesį vykę trėmimai vietos žydų bendruomenės nepalietė³².

Iš esmės žydų padėtis pasikeitė prasidėjus Vokietijos–TSRS karui. Miestelyje įvyko susirinkimas, kuriame dalyvavo 12–15 vyrų. Vargonininkui Jonui Krutuliui pasakius kalbą, buvo įsteigtas vietos partizanų būrys. J. Krutulis kalbėjo, kad atėjo galas tarybų valdžiai, kad miestelį reikia gelbėti nuo komunistų, gaudyti raudonarmiečius ir pan. Kitą dieną vyrai pradėjo patruliuoti miestelyje.

J. Krutulis³³, tapęs jų vadu, per instruktažą vyrams nurodė jų funkcijas: sulaikyti visus nepažįstamus ir visus tuos, kurie pasirodo gatvėje po 22 val.; sulaikyti ir atvesti į policiją visus komunistus, komjaunuolius, raudonarmiečius. Liepos 4–5 d. partizanai suėmė 6 buvusius vietos komunistus, beje, visus lietuvius. 5 iš jų buvo sušaudyti; juos užkasė atvartyti vietos žydai³⁴.

Liepos viduryje partizanai suėmė dar 14 buvusių komunistų ir tarybinių aktyvistų, tarp kurių buvo ir keli žydai. Pasak įvykių liudininkų, pirmą kartą suimtuosius šaudė vokiečiai; antrą kartą šaudė vietos policija³⁵ dalyvaujant 2 vokiečiams³⁶.

Pagaliau atėjo ir represijų prieš žydus metas. Iš pradžių jie dar buvo varomi į aplinkinius kaimus pas vietos ūkininkus dirbti įvairių darbų³⁷, vėliau buvo uždaryti į getą. Jame atsidūrė ne tik Ariogalos, bet ir kaimyninio Josvainių valsčiaus žydai, iš viso apie 700 žmonių³⁸. Geto centre stovėjo dvi sinagogos. Teritorija aplink jas buvo aptverta spygliuota viela, o už jos sargybą visą laikąėjo ginkluoti partizanai³⁹.

Į getą buvo suvaryti vaikai ir seniai, vyrai ir moterys. Išlikę archyviniai dokumentai leidžia teigti, jog getas egzistavo ne mažiau kaip 18 dienų. Pagrindas tokiam teiginiui yra faktas, kad Josvainių valsčiaus žydai į Ariogalos getą buvo perkelti rugpjūčio 14 d.⁴⁰

Likus porai savaitių iki žudynių, žydai net nenujautė, kas jų laukia. Tai rodo archyvuose išlikę prašymai grąžinti tarybų valdžios nacionalizuotą turtą. Jie buvo adresuoti apskrities valdybai ir pasirašyti rugpjūčio 5 d.: Pešė Glašteininė norėjo atgauti namą Ariogaloje, Vytauto g. 88, o Feigė Amolskienė – namą Vytauto g. 90⁴¹.

Žydų žudynės įvyko rugsėjo 1 d. ant Dubysos kranto netoli miestelio⁴². Iš vakaro miestelio policininkai ir baltaraiščiai vietos gyventojus įspėjo, kad ryte su kastuvais rinktųsi prie valsčiaus valdybos pastato. Susirinko apie 100 vyrų. Jie iškasė 2 duobes⁴³: gylis –

apie 3 m, plotis – 2 m, vienos ilgis – apie 40, kitos – apie 30 m. Kasti baigė apie pusiaudienį⁴⁴. Po vidurdienio prie duobių iš miestelio pradėta varyti žydus. Štai kaip šiuos įvykius prisimena vienas akcijos dalyvių:

„Kai susirinkome, Čepas padalijo mus į dvi grupes. Aš pakliuvau į pirmą, kuri turėjo konvojuoti moteris. Išvedėme jas iš geto ir varėme per miestelį į jo pietvakarinę dalį. Aš ir kiti partizanaiėjome ratu ir laikėme paruoštus šautuvus. Atvarėme jas į šaudymo vietą, susodinome griovyje, po to liepėme gultis veidu žemyn, vienai šalia kitos. Mes vaikščiojome šalia ir visas, kurios nenorėjo gulti, mušėme šautuvo buožėmis. Po to atėjo lietuvis lietuviška leitenanto uniforma ir įsakė atiduoti visas brangenybes. Po to grupei žmonių liepė keltis, nusirengti ir pasakė: „Kas turite aukso, atiduokite, nes kitaip atsidursite duobėje“. Žydai, kurie aukso turėjo, atidavė. Atidavė ir laikrodžius bei kitas brangenybes. Po to tą grupę vedė prie duobės ir žmonės lietuviška uniforma šaudė juos. Taip grupėmis sušaudėme visus žydus – vyrus, moteris ir vaikus... Kitą dieną aš dalyvavau sušaudytų žydų daiktų dalybose. Man davė 2 paltus, moteriškus kailinius, dvi moteriškų batelių poras bei porą moteriškų batų. Vėliau iš žydų geto sandėlių gavau 2 pagalves, dvi antklodes ir paklodžių“⁴⁵.

Anot įvykių dalyvių, į „pagalbą“ vietos baltaraiščiams ir policininkams iš Kauno atvyko apie 20 kariškių lietuviškomis karinėmis uniformomis⁴⁶. Tai buvo 13-ojo lietuvių savisaugos bataliono vyrai, kurie kartu su vokiečių motorizuoto dalinio, vadovaujamo Joachim Hammano, kariškiais važinėjo po Lietuvą galutinai sprendami „žydų klausimą“⁴⁷. Į šaudymo vietą žydai nuvesti visi vienu metu, juos konvojavo apie 50 ginkluotų vyrų. Šaudė grupėmis po 50 žmonių⁴⁸. Po sušaudymo kariškiai išvažiavo, o vietos baltaraiščiai liko saugoti žydų daiktų (drabužių), vadovavo duobių užkasimui. Likę žydų daiktai iš šaudymo vietos buvo nuvežti į sinagogą⁴⁹.

Sušaudžius žydus, apie 15 vyrų su Leonu Čepu ir vokiečių karininku užėjo į A. Pauliukaičio restoraną Ariogaloje: „Visi juokėsi ir pasakojo šaudymo detales“⁵⁰.

Likęs žydų turtas buvo suvežtas į buvusią žydų sinagogą⁵¹. Minėtasis L. Čepas jį padalijo būrio nariams. Būrio narys Antanas Žeglinskas, anot jo paties, gavo 2 pagalves, keletą komplektų patalynės, veidrodį, sofą⁵², jo kolega Vladas Kadaravičius – 5 kėdes, 2 pagalves, vyrišką paltą, kelias poras moteriškų ir vyriškų baltinių⁵³. Tačiau po karo padarius pas juos kratas, buvo konfiskuota daug „svetimo turto“, tikėtina – žydų. Daugiausia konfiskuota iš V. Kadaravičiaus – 11 maišų. Juose buvo drabužiai – kelnės, švarkai, paltai, apatinis trikotažas, suknelės, taip pat užuolaidos, rankšluosčiai, namų darbo drobė, užvalkalai, staltiesės⁵⁴. Iš A. Žeglinsko konfiskuotas panašus turtas – drabužiai, patalynė, taip pat 4 kėdės, 7 poros peilių ir šakučių, sena elektrinė krosnelė, 2 sofos⁵⁵. Savo namo neturėjęs būrio narys Bronius Bankauskas apsigyveno vieno sušaudyto žydo name. Už namą valsčiuje jis mokėjo buto mokestį. Asmeniniam naudojimui vietos savivaldybė šį namą B. Bankauskui perdavė 50-čiai metų⁵⁶.

Vargu ar kas nors šiandien pasakys tikslų nužudytųjų skaičių; oficialių institucijų pateikiami skaičiai įvairuoja nuo 662⁵⁷ iki 782⁵⁸, o dauguma įvykių dalyvių ir liudininkų mini skaičių 700⁵⁹.

Sušaudžius žydus, buvo išformuotas ir baltaraiščių būrys. Norintieji toliau tarnauti stojo į vietos policiją.

KRAKIŲ ŽYDŲ BENDRUOMENĖ IR JOS LIKIMAS

1933 m. Krakėse gyveno 575 žydai (apie 40 proc. visų miestelio gyventojų), šiandien nėra nė vieno⁶⁰. Minėtas proporcijas negailėstingai pakoregavo 1941 m. rugsėjo mėnesio pradžios įvykiai: rugsėjo 2 d. Peštinukų

kaime (apie 1,5 km nuo Krakių) buvo sušaudyti 1125 žydai⁶¹. Tarp jų buvo ne tik Krakių, bet ir Baisogalos, Dotnuvos, Grinkiškio, Gudžiūnų bei Surviliškio valsčių žydai⁶².

Antrą vokiečių atėjimo į Krakės dieną⁶³ buvusioje turgaus aikštėje buvo sušauktas mitingas, kuriame kalbėjo mokytojas Antanas Valaitis. Visus susirinkusius jis ragino kovoti su tarybine armija ir panaikinti buvusios tarybų valdžios pėdsakus Lietuvoje⁶⁴. Pirmąją karo savaitę A. Valaitis viešai kalbėjo 5–6 kartus, daugiausia miestelio turgaus aikštėje, kur vieno namo balkone buvo įtaisytas mikrofonas. Pagrindinė kalbų tema – kova su tarybine ideologija ir komunistų įtakos panaikinimas. Kalbose jis pateikdavo ir karines suvestines apie vokiečių armijos pergales fronte, šlovino Vokietiją⁶⁵.

Kaip ir kituose miesteliuose, Krakėse taip pat buvo sudarytas vietos aktyvistų būrys, kurio vyrai dalyvavo susišaudymuose su besitraukiančiais raudonarmiečiais, juos sulaikydavo, nuginkluodavo ir įkalindavo. Iš pradžių sulaikytieji buvo laikomi vieno vietos žydo malūne, vėliau – sinagogoje ir galiausiai perduodami vokiečiams. Krakių pradžios mokykloje buvo įrengta karo lauko ligoninė, joje gulėjo sužeisti raudonarmiečiai, vėliau irgi perduoti vokiečiams. Prasidėjo buvusių tarybinių aktyvistų suėmimai: iš viso suimta apie 30. Jie iš pradžių buvo laikomi buvusiose valsčiaus vykdomojo komiteto patalpose, vėliau dauguma išvežti į Kėdainių kalėjimą⁶⁶.

Būriui priklausė apie 50 vyrų. Visi jie buvo ginkluoti⁶⁷. Būrio vadu buvo pradžios mokyklos vedėjas Antanas Krutulis, jo pavaduotoju – jau minėtas A. Valaitis. Pastarasis buvo spalvinga asmenybė: iki Lietuvos okupacijos 1940 m. vasarą jis buvo vienas iš katalikiškojo jaunimo organizacijos „Pavasaris“ vadovų, redagavo žurnalą „Jaunimo vadas“⁶⁸, spausdino straipsnius laikraščiuose „Vyrų žygiai“, „XX amžius“, „Ūkininkas“ ir „Mūsų laikraštis“⁶⁹. Paskelbus Lietuvoje tarybų valdžią, jis

buvo pastebėtas tarp mokinių skleidžias religines tautines nuotaikas⁷⁰. 1941 m. antroje pusėje priklausė Lietuvių aktyvistų frontui (toliau – LAF), vėliau – Lietuvių nacionalistų partijai (toliau – LNP), Savitarpio pagalbos komitetui⁷¹. 1949 m. tapo MGB slaptuoju bendradarbiu, su slapta užduotimi buvo išvykęs į Vokietiją. Apie tai papasakojo žmonai ir dar dviem pažįstamiems, todėl tarybinių represinių organų 1951 m. buvo suimtas⁷².

Krakėse buvo ir LAF'o skyrius. Jo vadu buvo Vladas Makaras. Jam pakluso visi partizanų būrio vyrai. Jo pavaduotoju buvo vietos partizanų būrio vadas A. Krutulis, sekretoriumi – A. Valaitis. LAF'o nariai beveik kasdien rinkdavosi štabe, kuris buvo įsikūręs policijos patalpose. 1941 m. rugsėjo mėnesį paleidus LAF'ą, buvo įkurta Lietuvių nacionalistų partija, kuriai Krakėse vadovavo Jonas Meškauskas⁷³. Peršasi akivaizdi išvada: buvusio Krakių baltaraiščių būrio vyrai kartu priklausė ir LAF'o organizacijai, vėliau dauguma jų tapo LNP nariais. Atskirti baltaraiščių būrio ir policijos funkcijas taip pat būtų sunkoka. Tuo labiau kad rugsėjo mėnesį minėtą būrį išformavus dauguma buvusių narių perėjo į pagalbines policijas.

Pirmomis žydų aukomis Krakėse tapo gydytojas Borisas Alperavičius ir kirpėjas Fridmanas. Juos, kaip buvusius kandidatus į VKP(b) narius, kartu su keliais tarybiniais aktyvistais lietuviais suėmė ir į Kėdainius išvežė vietos baltaraiščiai. Kėdainiuose jie buvo sušaudyti⁷⁴.

Rugpjūčio mėnesį Kėdainiuose įvyko policijos nuovadų viršininkų pasitarimas. Jam vadovavo P. Dočkus ir A. Kirkutis. P. Dočkus paskelbė, kad „žydų tauta pripažinta kenksminga, laisvai gyventi su lietuviais jie neturi teisės ir turi būti izoliuoti“⁷⁵.

To paties mėnesio viduryje į Krakes per vieną dieną buvo suvežti žydai iš kelių kaimyninių valsčių. Juos suiminėjo ir į Krakes pristatydavo vietos baltaraiščiai. Jų būriai buvo įsisteigę Baisogaloje⁷⁶, Grinkiškyje⁷⁷, Gu-

džiūnuose⁷⁸, Surviliškyje⁷⁹. Būrių vyrai patuliavo miestelių gatvėse, suiminėjo buvusius tarybinius aktyvistus ir nuo savo dalinių atsilikusius raudonarmiečius. Pastaruosius pristatydavo į Kėdainius, o suimtus žydus – į Krakes. Būrio funkcijas vaizdžiai apibūdino vienas Baisogalos partizanų – Stasys Kilinskas: „Mūsų būriui buvo keliami šie uždaviniai: neleisti Raudonajai armijai išvaryti galvijų, padėti vokiečių karinėms pajėgoms įvesti tvarką – sulaikyti visus įtartinus žmones, visus raudonarmiečius, gaudyti buvusius tarybinius aktyvistus“⁸⁰. Pirmomis karo dienomis kartu su bendražygiu Stasiu Jarmulavičiumi jis nušovė buvusį apylinkės tarybos pirmininką Juozą Sluckį su žmona, nes būrio vadas savo vyrams buvo pasakęs, kad „kas jį sutiks, turi nušauti“⁸¹.

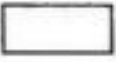
Krakėse žydai buvo apgyvendinti nedideliame kvartale tarp Vilniaus ir Vasario 16-osios gatvių. Iš kitų dviejų pusių getas ribojosi su V. Kudirkos gatve ir turgaus aikšte (žr. geto schemą). Kvartale buvo įrengtas policijos postas⁸², budėta pamainomis.

Daugiausia žinių apie Krakių žydų bendruomenės likimą, beje, itin detalių ir patikimų, užfiksuota buvusio Krakių valsčiaus policijos viršininko Teodoro Kerzos tardymo protokoluose. Krakėse jis atsidūrė ne iš karto: iš pradžių vadovavo policijai Šaukote (Grinkiškio vlsč.), vėliau tarnavo policijos nuovados viršininku Surviliškyje⁸³. Į Krakes buvo perkeltas tik rugpjūčio mėnesio pradžioje ir paskirtas valsčiaus policijos nuovados viršininku. Likimas lėmė, kad būtent tuo metu, kai jis vadovavo vietos policijai, miestelyje nebeliko žydų.

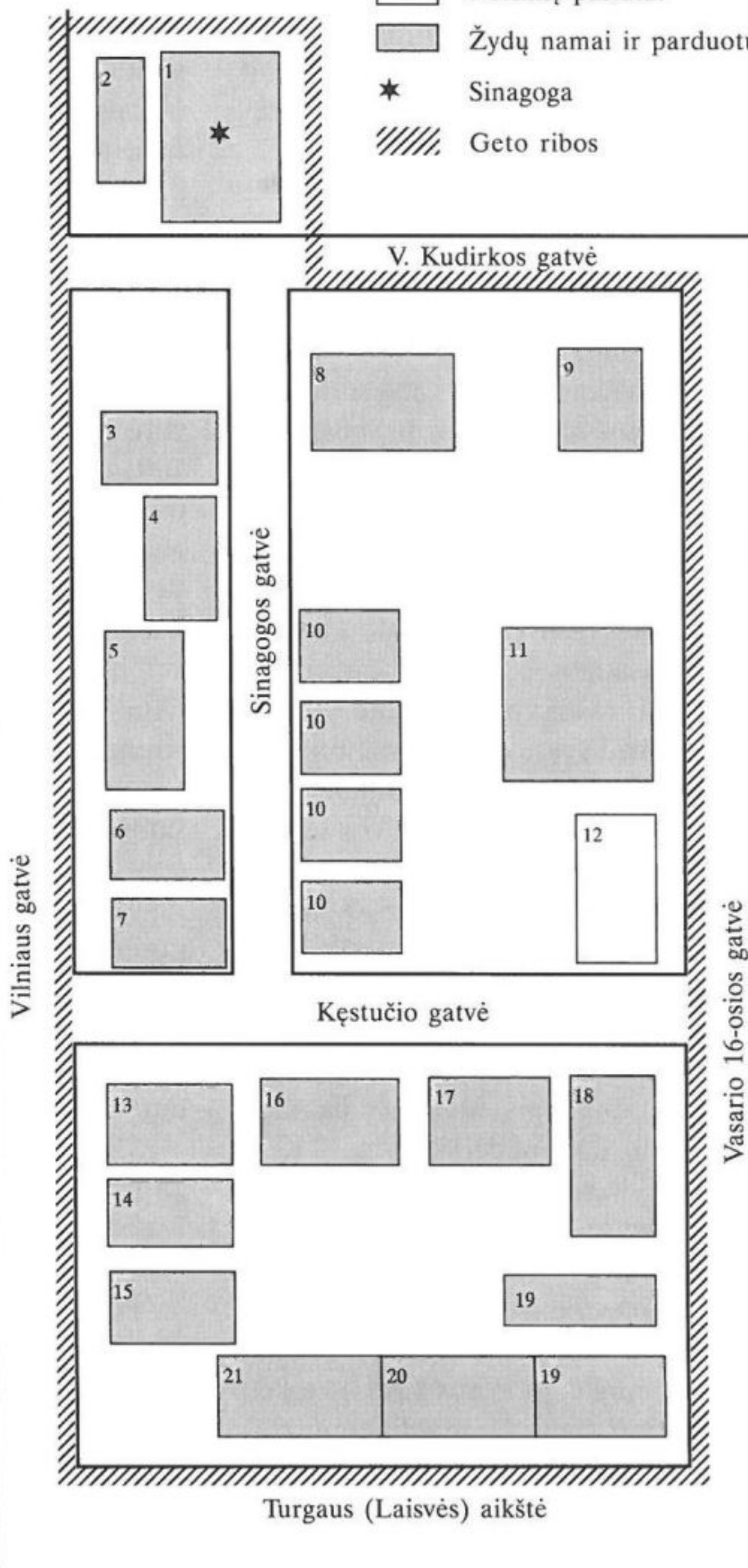
Suvežus žydus į Krakes, po kelių dienų į miestelį atvyko Kėdainių apskrities policijos vadas A. Kirkutis ir minėtų valsčių policijos nuovadų viršininkai su savo policininkais. A. Kirkučiui vadovaujant pas žydus buvo atlikta krata. Jos metu atimtas auksas, auksiniai ir sidabriniai daiktai, brangesni drabužiai, patalynė. Auksą ir aukso dirbinius

KRAKIŲ GETAS

SUTARTINIAI ŽENKLAI

-  Neiškikę pastatai
-  Žydų namai ir parduotuvės
-  Sinagoga
-  Geto ribos

1. Žydų sinagoga
2. Rabino namas
3. Valiulio mėsos parduotuvė
4. Kaplano knygų rišykla
5. Gyveno žydas batsiuovys
6. Faibos medienos parduotuvė ir dirbtuvė
7. Brankės duonos ir bandelių parduotuvė
8. Goldbergo ir Gliko mėsinė
9. Žydo namas
10. Tvarteliai
11. Žydų bankas ir mokykla
12. Žiaukos degtinės monopolis
13. Žydo skardininko namas
14. Zinger siuvimo mašinų parduotuvė
15. Grūdų pirklys
16. Gyveno žydas kepurininkas Zeidelis
17. Gyveno grūdų pirklys žydas
18. Šajaus batsiuvio dirbtuvė
19. Žydo Korpovo namas, geležies, avalynės, dviračių parduotuvė
20. Volvės Orelis parduotuvė (spynos, batai)
21. Žiebrausko mėsinė



Planą sudarė S. Čepaitė, L. Pupškaitė, S. Šmigelstytė (visuomeninės organizacijos „Atminties namai“ archyvas, 2001–2002 m. rašinių konkursas)

išsivežė apskrities policijos vadas, kiti daiktai buvo sukrauti į atskirą namą ir saugomi ginkluoto policininko. Kratos metu darbingi žydai vyrai A. Kirkučio įsakymu nuo šeimų jau buvo atskirti ir uždaryti Krakių vienuolyne. Ten jie buvo iškratyti, iš jų atimti peiliai, skustuvai. Žydus saugojo policininkai ir baltaraiščiai. Pasak A. Kirkučio, jie turėjo būti išvežti į darbus⁸⁴.

Kiek vėliau A. Kirkutis liepė atrinkti ir „laisvas nuo vaikų darbingas moteris“. T. Kerza jas atrinko ir uždarė vienuolyno svirne. Atskyrus vyrus ir moteris, į darbus jų nevežė. Atsirado „sunkumų su maistu“⁸⁵.

Rugsėjo pradžioje į Krakes atvyko 13-asis lietuvių savisaugos batalionas ir jo vadas pranešė, kad jie atsiųsti sušaudyti žydų. Kad žydai bus šaudomi, iki tol T. Kerza to nežinojo. Prieš tai žydai jau buvo sušaudyti Kėdainiuose ir Ariogaloje. Ariogaloje šaudė tas pats būrys, kuris iš karto po to iš ten atvyko į Krakes. Savisaugos bataliono karininkas įteikė T. Kerzai raštą vokiečių kalba. Jame buvo rašoma, kad šiam vyr. leitenantui ir jo vadovaujamam batalionui „įgaliojama naikinti žydų tautybės žmones Lietuvos teritorijoje. Visos įstaigos įpareigojamos suteikti jam reikiamą pagalbą“. Raštas buvo pasirašytas ir patvirtintas gebietskomisariato Kaune antspaudu⁸⁶.

Savisaugos bataliono kareivių buvo apie 30. Jie atvažiavo sunkvežimiu. Visi buvo lietuviai, ginkluoti šautuvais. Atvažiavo jie maždaug pietų metu. Susitarę dėl šaudymo T. Kerza ir bataliono karininkas išvažiavo ieškoti šaudymui patogesnės vietos. Nuvažiavo apie 1 km į vakarus nuo vienuolyno. Karininkas paskyrė vietą pievoje netoli krūmų. Paskui abu nuėjo pas viršaitį Vaclovą Daukšą ir pareikalavo darbininkų duobėms kasti. Duobės kasė keliasdešimt miestelio ir aplinkinių kaimų gyventojų vakare ir per naktį iki ryto. Buvo iškastos 2 ar 3 duobės apie 30 m ilgio, 2–3 m pločio, „virš žmogaus ūgio gilumo“. Žmonės, iškasę duobes, liko ten pat: po sušaudymo turėjo užkasti sušaudytųjų lavonus⁸⁷.

Savisaugos bataliono karininkas T. Kerzai kaip policijos viršininkui buvo įsakęs organizuoti žydų atvaramą prie duobės ir šaudymo metu pastatyti sargybinius aplink šaudymo vietą. T. Kerza apie tai iš vakaro pranešė visiems savo policininkams ir liepė jiems sušaukti buvusius partizanus. Ryte susirinko 6 policininkai ir apie 10–12 ginkluotų baltaraiščių. T. Kerza išdavė jiems šautuvus. Apie 8 val. ryto savisaugos batalionas, policininkai ir baltaraiščiai nuėjo prie vienuolyno. Bataliono vadas įsakė sargybiniams išvesti žydus iš vienuolyno į kiemą. Savisaugos bataliono kareiviai juos išrikiavo po 4. Vyrų buvo maždaug 400. Koloną apsupo ginkluoti vyrai ir varė į šaudymo vietą. Iki duobės likus 50–100 m, buvo duota komanda gultis veidu į žemę. Visi sugulė. Kas neklausė, tuos mušė. Suguldyti pasmerktieji buvo už krūmų ir iškastų duobių nematė. Dalis savisaugos bataliono kareivių nuėjo prie duobės ruošti šaudymui, keli buvo palikti pasmerktiesiems varyti. Paliktieji atskyrė apie 30 vyrų ir liepė jiems nusirengti iki apatinių. Kam atsistoti ir nusirengti, kareiviai paspirdavo koją, suduodavo šautuvo buože ar guminiu rimbu. Pasmerktieji atsistodavo ir nusirengdavo. Kareiviai nurengtus vyrus varė prie duobės, statė veidais į duobę ir šaudė. Kasėjai buvo ten pat, netoli duobių. Atvariusieji, kurių buvo apie 8, žydų nešaudė, o grįždavo prie kitų nelaimėlių ir ruošdavo šaudymui kitą grupę, apie 30 žmonių. Vienas policininkas buvo raitas⁸⁸.

Taip visi vyrai buvo išrengti, per keliolika kartų privaryti prie duobės ir sušaudyti. Į juos šaudė tik savisaugos bataliono kareiviai. Šaudymui vadovavo karininkas.

Po vyrų buvo atvartos ir sušaudytos darbingo amžiaus moterų žydės, buvusios uždarytos vienuolyno svirne. Atvaryti jų buvo nuėję kareiviai ir policininkai sykiu. Moterims liepta nusirengti tik viršutinius drabužius, jos sušaudytos kaip ir vyrai. Sušaudė savisaugos bataliono kareiviai. Skirtumas tik tas, kad prieš sušaudymą jos buvo ne suguldytos veidu į žemę, o susodintos ant žemės.

Po darbingų moterų prie duobės buvo varomi ir pastotėmis vežami žydai vaikai, seniai, moterys su mažais vaikais, kurie iki tol buvo saugomi gete⁸⁹.

Šaudymas baigėsi apie 17 val. Miestelio gyventojas Juozas Targonskis turėjo restoraną ir pas jį buvo užsakyti pietūs. Išgėrimas baigėsi vakare, už jį sumokėjo savisaugos batalionas ir išvažiavo Kėdainių link⁹⁰.

Štai kaip savo „komandiruotę“ į Kėdainių apskritį po karo prisiminė vienas įvykių dalyvių Pranas Matiukas: „Prasidėjus karui tarnavau 1-ame savisaugos batalione Kaune. Dalyvavau ir žydų šaudyme Krakėse, kur atvykome iš Ariogalos sušaudę žydus. Į Krakės atvažiavome apie 50 1-o savisaugos bataliono 3-ios kuopos karių. Vadovavo vyr. lttn. Juozas Barzda. Krakėse apsistojom policijoje. Kur ir kaip buvo vykdomas šaudymas, nebepprisimenu, už nužudytųjų rūbus gavome samagono ir prisigėrėme“⁹¹.

Daugumą sušaudytųjų drabužių pasisavinę duobkasiai. Likęs Krakių miestelyje žydų turtas buvo išparduotas. Valsčiaus viršaitis V. Daukša tam tikslui buvo sudaręs komisiją ir visus pardavimo klausimus sprendė ji⁹². T. Kerzos žmona taip pat pirkto spintą, bufetą, lovas. Už jas sumokėjo minėtai komisijai⁹³.

Buvo mėginusių ir pabėgti, bet tai padaryti buvo sunku, nes krūmai buvo nedideli, o už jų plytėjo didelis lygus laukas⁹⁴. Vis dėlto iš sušaudymo vietos, pasak paties T. Kerzos, pavyko pabėgti mažiausiai 6-iems. Mažiausiai, nes būtent tiek buvo rasta ir sušaudyta. Pabėgę žydai pasislėpdavę ūkininkų pagalbinuose pastatuose – tvartuose, daržinėse. Kartais apie besislapstančius žydus pranešdavę patys ūkių savininkai. Atvykę policininkai besislepiančius paprastai sušaudydavo vietoje. Vienas šaudymą pergyvenęs žydas grįžo į Krakės ir buvo rastas pasikoręs savo namuose. Apie pabėgėlių radiją ir sušaudymą T. Kerza pranešdavęs A. Kirkučiui: „Mano veiksmams jis pritarė pilnumoje“⁹⁵.

IŠVADOS

Lietuvos generalinė sritis Antrojo pasaulinio karo metais administraciniu atžvilgiu buvo suskirstyta į apygardas, šios – į apskritis, pastarosios – į valsčius. Kėdainių apskrityje buvo 12 valsčių. Valsčių centruose kompaktiškai gyveno ir žydų bendruomenės.

Pirmi lietuvių partizanų veiksmai karo pradžioje buvo nukreipti prieš besitraukiančią Raudonąją armiją. Vėliau pradėta suimti buvusius tarybų valdžios pareigūnus ir aktyvistus. Žydų pilietinių teisių suvaržymai prasidėjo 1941 m. rugpjūčio viduryje – visi apskrities žydai prievarta buvo apgyvendinti laikinuosiuose getuose, kurie buvo įkurti trijuose apskrities miestuose ar miesteliuose – Kėdainiuose, Ariogaloje ir Krakėse.

Kėdainių gete, be vietinių žydų, taip pat atsidūrė Šėtos ir Žeimių, Ariogalos gete – Josvainių, Krakių gete – Baisogalos, Dotnuvos, Grinkiškio, Gudžiūnų ir Surviliškio žydai. Apie Pernaravos žydus duomenų nerasta.

Getuose žydai praleido maždaug dvi savaites. Rugpjūčio 28–rugsėjo 2 d. minėti getai buvo likviduoti, jų gyventojai sušaudyti. Akcijose dalyvavo vietos policija, baltaraiščių būriai, o Ariogaloje ir Krakėse – ir 13-ojo lietuvių savisaugos bataliono vyrai, kurie kartu su vokiečių motorizuoto dalinio, vadovaujamo J. Hammano, kariškiais važinėjo po visą Lietuvą ir galutinai sprendė „žydų klausimą“. Kėdainių apskrities gyventojų skaičius sumažėjo mažiausiai 3863-imis.

Atlikus Krakių valsčiaus aktyviausių būrio vyrų amžiaus bei socialinės padėties analizę, paaiškėjo, kad dauguma buvo perkopę 30-ties metų ribą ir buvo kilę iš vidutiniųjų valstiečių. Trijuose pagrindiniuose valsčiuose buvo kelios dešimtys žudikų. Jų kaltės jausmą lengvino vadovybės įsakymai, nacistinė propaganda ir žydų priskyrimas „kitų“ („svetimų“) kategorijai.

Likęs žydų turtas atsidūrė buvusių kaimynų, pirmiausia žudynių organizatorių ir vykdytojų rankose.

Nuorodos

¹ A. Bubnys, „Mažieji Lietuvos žydų getai ir laikinos izoliavimo stovyklos 1941–1943 metais“, *Lietuvos istorijos metraštis. 1999 metai*, V., 2000, p. 151–180.

² *Lietuvos žydų žudynių byla: Dokumentų ir straipsnių rinkinys*, sud. A. Eidintas, V., 2001, p. 147–160; A. Eidintas, *Žydai, lietuviai ir holokaustas*, V., 2002, p. 252–278.

³ N. Latvytė, *Holokaustas Trakų apskrityje*, V., 2002, 123 p.

⁴ *Raseinių krašto žydai: Dokumentų ir straipsnių rinkinys*, sud. L. Kantautienė, V., 2004, 272 p.; *Švenčionių krašto žydų tragedija 1941–1944 m.*, sud. G. Geniušienė, Švenčionys, 2002, 80 p.

⁵ *Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944: Dokumentų rinkinys*, d. 2, V., 1973, p. 137.

⁶ P. Kraujelio kvotos 1948 m. rugsėjo 9 d. protokolas ir P. Kraujelio 1948 m. lapkričio 14 d. pareiškimas LTSR saugumo ministerijai, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 58, baudžiamoji byla (toliau – b. b.) Nr. 36309/3, l. 9–10, 27–28. Beje, po 9 dienų P. Kraujelis iš pareigų už girtavimą buvo atleistas, jį pakeitė Šostakas. Žr.: *ibid.*, l. 10.

⁷ Pirmomis karo dienomis dažniausiai stichiškai susidarę būriai visoje Lietuvoje buvo vadinami įvairiai – aktyvistų, sukilėlių, partizanų būriais. Šios sąvokos yra sinonimiškos. Pritarčiau A. Bubnio nuomoni, kad šiais vardais tikėtų vadinti tuos asmenis, kurie pirmomis Vokietijos–TSRS karo dienomis kovojo su atsitraukiančiais raudonarmiečiais ir tarybų valdžios pareigūnais. Tuo tarpu asmenims, įsitraukusiems į ginkluotų būrių veiklą vėliau, t. y. Raudonajai armijai jau pasitraukus iš Lietuvos, ir dalyvavusiems iš esmės tik civilių žmonių areštuose bei žydų žudynėse, labiau tikėtų dar karo metais vietos gyventojų sugalvotas jų įvardijimas – baltaraiščiai. Taip jie buvo vadinami dėl to, kad ant rankovių ryšėjo skiriamąjį baltą raištį. Tekste vartojamos visos šios sąvokos, atsižvelgiant į aptariamą situaciją, suimtiesiems inkriminuojamą veiką. Nereikia pamiršti, kad kiekvienas atvejis galėjo būti ir visiškai individualus. Pavyzdžiui, priklausymu Kraikių baltaraiščių būriui kaltintas Vladas Meškauskas tikino baltą raištį pirmomis karo savaitėmis ryšėjęs dėl to, kad vokiečių nebūtų varomas į kelių remonto darbus: „Paėmiau baltos medžiagos gabalą, uždėjau sviesto gamyklos, kur dirbau, antspaudą, ir užsirišau ant rankovės“ (žr.: V. Meškausko kvo-

tos 1945 m. vasario 16 d. protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. b. Nr. 9398/3, l. 14).

⁸ Randama ir didesnių skaičių – net iki 70-ies. Žr.: L. Lekučio apklausos 1944 m. rugsėjo 19 d. protokolas, *ibid.*, b. b. Nr. 28068/3, l. 34.

⁹ A. Bubnys, *op. cit.*, p. 168.

¹⁰ M. Gylis apklausos 1964 m. sausio 30 d. protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. b. Nr. 47431/3, t. 1, l. 29.

¹¹ L. Lekučio apklausos 1944 m. rugsėjo 19 d. protokolas, *ibid.*, b. b. Nr. 28068/3, l. 34.

¹² Liudytojų parodymuose neretai minima ir karo belaisvių stovykla, kuri buvo įkurta Kėdainiuose, Gedimino g. 29 (dabar – Didžioji g.). Stovykloje esą buvo uždaryta apie 300 žmonių (žr.: A. Renčeliausko kvotos 1950 m. vasario 23 d. protokolas, *ibid.*, b. b. Nr. P-15964, l. 33). Policijos vadas P. Kraujelis karo belaisvių stovyklos viršininku buvo paskyręs Andrių Kaltenį. Prižiūrėtojų birželio pabaigoje buvo vos 4, su stovyklos viršininku – 5 (žr.: A. Kaltenio kvotos 1950 m. kovo 28 d. protokolas, *ibid.*, b. b. Nr. P-15964, l. 111–112). Manytume, kad minėtas kalėjimas ir karo belaisvių stovykla yra vienas ir tas pats objektas, tik karo belaisvių stovyklos kalinių skaičius gerokai padidintas.

¹³ S. Prancičiaus kvotos 1944 m. rugpjūčio 19 d. protokolas, *ibid.*, b. b. Nr. 27496/3, l. 15.

¹⁴ *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944)*, d. 1, V., 1965, p. 132.

¹⁵ VSK prie LTSR MT tardymo skyriaus vyr. tardytojo kpt. Markevičiaus 1964 m. birželio 17 d. nutarimas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. b. Nr. 47431/3, t. 1, l. 166–167.

¹⁶ Už šį ir kitus faktinius patikslinimus autorius dėkingas Kėdainių Daugiakultūrio centro darbuotojai Audronei Pečiulytei.

¹⁷ J. Dailidės liudijimas 1963 m. rugsėjo 11 d., LYA, f. K-1, ap. 58, b. b. Nr. 47431/3, t. 1, l. 205.

¹⁸ J. Kriūno 1964 m. kovo 14 d. pareiškimas VSK, *ibid.*, l. 178.

¹⁹ S. Rackevičiaus liudijimas teismo posėdyje 1945 m. sausio 9 d., *ibid.*, b. b. Nr. 22037/3, l. 146.

²⁰ Ch. Ronderio liudijimas 1957 m. spalio 7 d., *ibid.*, b. b. Nr. 37288/3, l. 135–136.

²¹ Kėdainių Darbo žmonių deputatų tarybos vykdomojo komiteto (toliau – DŽDT VK) 1948 m. rugsėjo 17 d. pažyma, *ibid.*, b. b. Nr. 36309/3, l. 89.

²² *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944)*, d. 1, p. 132.

²³ J. Dailidės 1963 m. rugsėjo 11 d. liudijimas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. b. Nr. 47431/3, t. 1, l. 206. Randama ir kitų duomenų: 150 m ilgio, 3–4 m pločio ir apie 1,5–2 m gylio. Žr.: A. Švėgždės ir A. Vitkausko liudijimai 1963 m. rugsėjo 20 d., *ibid.*, l. 191, 197.

²⁴ V. Silvestravičiaus 1964 m. kovo 11 d. liudijimas, *ibid.*, l. 216.

²⁵ Ch. Ronderio 1963 m. rugsėjo 21 d. liudijimas, *ibid.*, b. b. Nr. 47431/3, t. 1, l. 381.

²⁶ A. Vitkausko 1947 m. rugsėjo 18 d. kasacinis prašymas LTSR Aukščiausiam Teismui, *ibid.*, b. b. Nr. 7851/3, l. 126.

²⁷ V. Gylio parodymai teismo posėdyje 1964 m. liepos 27 d., *ibid.*, b. b. Nr. 47431/3, t. 3, l. 357.

²⁸ VSK prie LTSR MT 1-ojo skyriaus viršininko pplk. Naro 1964 m. birželio 11 d. pažyma, *ibid.*, l. 237.

²⁹ P. Stogevičiaus kvotos 1953 m. balandžio 8 d. protokolai, *ibid.*, b. b. Nr. 25402/3, l. 44.

³⁰ A. Meko kvotos 1950 m. rugpjūčio 15 d. protokolai, *ibid.*, b. b. Nr. 25504/3, l. 46; A. Renčeliaus kvotos 1950 m. vasario 23 d. protokolai, *ibid.*, b. b. Nr. P-15964, l. 33.

³¹ J. Kriuno 1963 m. rugsėjo 13 d. liudijimas, *ibid.*, b. b. Nr. 22037/3, l. 227. Yra ir kitoks liudijimas: esą žydas iš Čižo atėmęs pistoletą, šovęs, bet iš susijaudinimo nepataikęs. Tada kilo grumtynės, kurių metu Čižas buvo pasmaugtas. Žr.: V. Silvestravičiaus liudijimas teismo posėdyje 1964 m. liepos 27 d., *ibid.*, b. b. Nr. 47431/3, t. 3, l. 368.

³² A. Globienė, „Apie Ariogalos žydus“, *Raseinių krašto žydai*, p. 129–134.

³³ Baigiantis karui jis pasitraukė iš Lietuvos, o buvę žemiečiai buvo sutikę jį pabėgėlių stovykloje Vokietijoje anglų zonoje. Žr.: S. Urbono apklausos 1947 m. balandžio 27 d. protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. b. Nr. 36428/3, l. 13.

³⁴ J. Kripo kvotos 1944 m. rugsėjo 22 d. protokolai, *ibid.*, b. b. Nr. 15722/3, l. 13–15. Beje, tas pats liudytojas, praėjus vos kelioms dienoms, savo parodymuose kai kurias detales jau pakeitė: liepos 4 d. vietos partizanai kartu su vokiečiais esą sušaudė 4 ariogalicčius lietuvius: vienas buvęs komunistas, o kiti 3 – tarybų valdžios metais pasirašę už vieno kaimyno ištrėmimą iš Lietuvos. Ir dar: tą pačią dieną esą buvę sušaudyti ir 4 žydai. Žr.: J. Kripo kvotos 1944 m. rugsėjo 27 d. protokolai, *ibid.*, l. 19–20.

³⁵ Ariogalos policijos vadu tapo L. Čepas, šias pareigas ėjęs ir iki Lietuvos okupacijos 1940 m. Žr.:

S. Jankausko liudijimas, *ibid.*, b. b. Nr. P-19074, l. 67.

³⁶ J. Kripo kvotos 1944 m. rugsėjo 22 d. protokolai, *ibid.*, b. b. Nr. 15722/3, l. 13–15. Tiesa, randame ir kitokį liudijimą apie suimtųjų likimą – esą jie buvę išvežti į Raseinius. Žr.: S. Jankausko parodymai 1948 m. birželio 17 d., *ibid.*, b. b. Nr. 36428/3, l. 72.

³⁷ S. Čapliausko 1944 m. spalio 23 d. liudijimas, *ibid.*, b. b. Nr. 15722/3, l. 136.

³⁸ Randame ir kitus skaičius: 500 ar tik 300, tačiau šie skaičiai akivaizdžiai sumažinti (žr.: J. Sabeckio parodymai teismo posėdyje 1949 m. spalio 29 d., *ibid.*, b. b. Nr. P-18793, l. 100).

³⁹ J. Blėdžio 1950 m. kovo 8 d. liudijimas, *ibid.*, b. b. Nr. 18546/3, l. 99.

⁴⁰ *Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944*, d. 2, p. 138.

⁴¹ Prašymai Kėdainių apskrities valdybai, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-1372, ap. 1, b. 1, l. 35–36.

⁴² Šis atstumas liudytojų parodymuose įvairuoja nuo 0,5 iki 2 km.

⁴³ Randame ir skaičių 6. Žr.: V. Lukošiaus parodymai teismo posėdyje 1946 m. gruodžio 28 d., LYA, f. K-1, ap. 58, b. b. Nr. P-19074, l. 56.

⁴⁴ J. Blėdžio 1950 m. sausio 20 d. liudijimas, *ibid.*, b. b. Nr. 18546/3, l. 96.

⁴⁵ J. Kripo kvotos 1944 m. rugsėjo 23 d. protokolai, *ibid.*, b. b. Nr. 15722/3, l. 16.

⁴⁶ V. Kadaravičiaus kvotos 1944 m. lapkričio 18 d. protokolai, *ibid.*, b. b. Nr. 10034/3, l. 10. Tiesa, pasak kai kurių įvykio dalyvių, žydus iš geto išvedę vokiečiai, o baltaraiščiai jiems tik padėję (žr.: J. Sabeckio parodymai teismo posėdyje 1949 m. spalio 29 d., *ibid.*, b. b. Nr. P-18793, l. 100); esą šaudė taip pat vokiečių kareiviai su SS uniformomis, žr.: K. Urbono kvotos 1949 m. gruodžio 1 d. protokolai, *ibid.*, b. b. Nr. 35018/3, l. 19.

⁴⁷ *Lietuvos žydų žudynių byla*, p. 150, 152.

⁴⁸ V. Lukošiaus kvotos 1946 m. lapkričio 29 d. protokolai ir jo parodymai teismo posėdyje 1946 m. gruodžio 28 d., LYA, f. K-1, ap. 58, b. b. Nr. P-19074, l. 47, 56.

⁴⁹ A. Šarafo liudijimas per akistatą su K. Urbonu 1949 m. gruodžio 28 d., *ibid.*, b. b. Nr. 35018/3, l. 69–70.

⁵⁰ A. Pauliukaičio kvotos 1950 m. sausio 31 d. protokolai, *ibid.*, b. b. Nr. 18546/3, l. 18.

⁵¹ K. Urbono kvotos 1950 m. sausio 3 d. protokolai, *ibid.*, b. b. Nr. 35018/3, l. 43. Kitur vietoj

sinagogos nurodyta ir žydų mokykla. Žr.: A. Žeglinsko kvotos 1944 m. lapkričio 24 d. protokolas, *ibid.*, b. b. Nr. 10034/3, l. 37.

⁵² A. Žeglinsko kvotos 1944 m. lapkričio 24 d. protokolas, *ibid.*

⁵³ V. Kadaravičiaus kvotos 1944 m. lapkričio 28 d. protokolas, *ibid.*, l. 14.

⁵⁴ Kėdainių apskrities vykdomojo komiteto finansų skyriaus 1945 m. sausio 13 d. pažymėjimas, *ibid.*, l. 23.

⁵⁵ *Ibid.*, l. 47.

⁵⁶ B. Bankausko kvotos 1949 m. vasario 15 d. protokolas, *ibid.*, b. b. Nr. 13333/3, l. 25.

⁵⁷ *Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944*, d. 2, p. 394.

⁵⁸ Ariogalos valsčiaus DŽDT VK pirmininko 1949 m. gruodžio 27 d. pasirašytas pažymėjimas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. b. Nr. 35018/3, l. 90. Įdomu, kad to paties pirmininko pora mėnesių anksčiau pasirašytame pažymėjime minimas mažesnis kačių – 730. Žr.: *ibid.*, b. b. Nr. P-18793, l. 70.

⁵⁹ J. Sabeskio parodymai teismo posėdyje 1949 m. spalio 29 d., *ibid.*, l. 100.

⁶⁰ S. Čepaitė, L. Pupšaitė, S. Šmigelskytė, *Kraikių žydai*, Krakės, 2002, visuomeninės organizacijos „Atminties namai“ archyvas, 2001–2002 m. rašinių konkursas, darbas Nr. 26.

⁶¹ *Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944*, d. 2, p. 394.

⁶² Dotnuvos rajono DŽDT VK pirmininko 1950 m. rugpjūčio 17 d. pažyma, LYA, f. K-1, ap. 58, b. b. Nr. 10864/3, l. 166; A. Valaičio kvotos 1951 m. spalio 26 d. protokolas, *ibid.*, b. b. Nr. 20096/3, l. 74.

⁶³ T. y. birželio 27 d., nes vokiečiai į Krakės įžengė birželio 26 d. Žr.: A. Valaičio teismo posėdžio 1952 m. kovo 22 d. protokolas, *ibid.*, l. 349.

⁶⁴ J. Berniukevičiaus 1951 m. gruodžio 1 d. liudijimas, *ibid.*, l. 249–250.

⁶⁵ A. Valaičio teismo posėdžio 1952 m. kovo 22 d. protokolas, *ibid.*, l. 347–348.

⁶⁶ J. Berniukevičiaus 1951 m. gruodžio 1 d. liudijimas, *ibid.*, l. 250–251.

⁶⁷ A. Valaičio kvotos 1951 m. spalio 26 d. protokolas, *ibid.*, l. 64–76. Beje, atlikus aktyviausių būrio vyrų amžiaus bei socialinės padėties analizę, aiškėja, kad dauguma buvo perkopę 30-ties metų ribą ir buvo kilę iš vidutiniųjų valstiečių.

⁶⁸ LTSR KGB tardymo dalies vyr. tardytojo kpt. Akkuratovo 1951 m. spalio 30 d. nutarimas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. b. Nr. 20096/3, l. 270.

⁶⁹ 1952 m. vasario 21 d. kaltinamoji išvada A. Valaičiui, *ibid.*, b. b. Nr. 20096/3, l. 325.

⁷⁰ A. Valaičio teismo posėdžio 1952 m. kovo 22 d. protokolas, *ibid.*, l. 346.

⁷¹ Komiteto nariai rinko drabužius, pinigines lėšas vokiečių armijai bei asmenims, nukentėjusiems nuo tarybinės armijos.

⁷² A. Valaičio teismo posėdžio 1952 m. kovo 22 d. protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. b. Nr. 20096/3, l. 349.

⁷³ A. Valaičio kvotos 1951 m. spalio 27 d. protokolas, *ibid.*, l. 100–101.

⁷⁴ Dotnuvos rajono DŽDT VK pirmininko Murnikovo parengta pažyma, *ibid.*, l. 296. Kitur teigiama, kad jie buvo sušaudyti pačiose Krakėse. Žr.: J. Sarapo kvotos 1944 m. rugpjūčio 19 d. protokolas, *ibid.*, b. b. Nr. P-19723, l. 63–64; T. Kerzos kvotos 1962 m. rugpjūčio 8 d. protokolas, *ibid.*, b. b. Nr. 47208/3, t. 1, l. 128–129 (beje, čia taip pat neminima, kad šiedu priklausę tarybiniam aktyvui); V. Kybarto liudijimas 1962 m. rugpjūčio 24 d. akistatoje su T. Kerza, *ibid.*, l. 166–167.

⁷⁵ T. Kerzos kvotos 1962 m. liepos 6 d. protokolas, *ibid.*, l. 61.

⁷⁶ Sukilėlių būrys susiorganizavo dar prieš karą. Jam vadovavo Simonas Liauksminas. 1941 m. liepos–rugpjūčio mėn. būrio narių skaičius išaugo iki 50-ties žmonių. Žr.: LTSR Radviliškio aps. MGB skyriaus viršininko pplk. Kobelevo 1950 m. birželio 13 d. pažyma, *ibid.*, b. b. Nr. 10864/3, t. 6, l. 167.

⁷⁷ V. Venclausko liudijimas teismo posėdyje 1947 m. spalio 10 d., *ibid.*, b. b. Nr. 8276/3, l. 81–82.

⁷⁸ Būryje buvo 20–25 vyrai. Žr.: M. Kelpšos kvotos 1953 m. kovo 8 d. protokolas, *ibid.*, b. b. Nr. 26548/3, l. 27.

⁷⁹ Būriui priklausė apie 25 vyrus. Žr.: J. Liubomirsko kvotos 1944 m. spalio 7 d. protokolas, *ibid.*, b. b. Nr. P-17013, l. 12.

⁸⁰ S. Kilinsko kvotos 1944 m. rugpjūčio 30 d. protokolas, *ibid.*, b. b. Nr. 28127/3, l. 31.

⁸¹ *Ibid.*, l. 30.

⁸² T. Kerzos kvotos 1962 m. liepos 6 d. protokolas, *ibid.*, b. b. Nr. 47208/3, t. 1, l. 61–62.

⁸³ T. Kerzos (dar Kazio Petraičio pavarde) 1962 m. pareiškimas VSK pirmininkui, *ibid.*, l. 34.

⁸⁴ T. Kerzos kvotos 1962 m. liepos 6 d. protokolas, *ibid.*, l. 62–64.

⁸⁵ *Ibid.*, l. 64.

⁸⁶ *Ibid.*, l. 65.

⁸⁷ Ibid., l. 66.⁸⁸ Ibid., l. 68–69.⁸⁹ Ibid., l. 71.⁹⁰ Ibid., l. 72.⁹¹ P. Matiuko kvotos 1962 m. rugpjūčio 18 d. protokolas, *ibid.*, t. 2, l. 85–86.⁹² T. Kerzos kvotos 1962 m. liepos 6 d. protokolas, *ibid.*, t. 1, l. 73.⁹³ T. Kerzos kvotos 1962 m. rugpjūčio 3 d. protokolas, *ibid.*, l. 118.⁹⁴ T. Kerzos kvotos 1962 m. liepos 6 d. protokolas, *ibid.*, l. 70.⁹⁵ T. Kerzos kvotos 1962 m. liepos 9 d. protokolas, *ibid.*, l. 83–89.

Gauta 2005 03 07

Lietuvos gyventojų genocido
ir rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, Vilnius

Valentinas Brandišauskas

HOLOCAUST IN THE DISTRICT OF KĖDAINIAI

Summary

During World War II the General Commissariat of Lithuania was administratively divided into Commissariats (Ger. *Gebiet*), which in turn were subdivided into districts (Ger. *Kreis*), and the latter – into rural counties (Lith. *valsčius*, Ger. *Amtsbezirk*). The district of Kėdainiai comprised 12 rural counties in which the Jews lived in compact communities.

The first operations of the Lithuanian partisans at the beginning of the war were targeted at the retreating Red Army. Later, they arrested former officers and activists of the Soviet authorities. The restrictions of the Jews' civil rights were begun in mid-August 1941 – all Jews of the district were confined in transitory ghettos which had been established in three district towns or townships – Kėdainiai, Ariogala and Krakės.

Along with the local Jews, there were also those from Šėta and Žeimiai, confined in the Kėdainiai ghetto, the Jews from Josvainiai – in the Ariogala ghetto, and the Jews from Baisogala, Dotnuva, Grinkiškis, Gudžiūnai and Surviliškis – in the Krakės ghetto. Yet, no data has been found concerning the Jews of Pernarava.

The Jews remained in the ghettos approximately two weeks. Between 28 August and 2 September, the above men-

tioned ghettos were liquidated and their inmates shot. The local police and the "white armband" squads took part in the operations. In Ariogala and Krakės, the men of the 13th Lithuanian self-defence battalion were also present. They, together with officers of the German motorised unit led by Joachim Hamman, were traversing Lithuania and implementing the final solution to the "Jewish question". The number of inhabitants of Kėdainiai district decreased by at least 3,863 persons.

An analysis of the most active men of the unit of Krakės rural county, including their age and social status, it appears that most were over 30 and originated from the medium peasant stratum. There were several score murderers in the three main rural counties. Their own sense of guilt was lessened and rationalised by the orders they received from the authorities, the influence of Nazi propaganda, and the fact that the Jews had been assigned to the category of the "others" ("strangers"). Jewish property fell into the hands of their former neighbours, most of all, in the hands of the organisers and implementers of the massacres.

Andrius Skorupskas

Sovietinės ideologinės cenzūros raida Lietuvoje (1964–1989 m.)

Straipsnyje apžvelgiama sovietinė ideologinė cenzūra Lietuvoje 1964–1989 m. laikotarpiu. Daugiausia dėmesio skiriama sovietinės cenzūros vykdomosioms institucijoms, cenzūros formoms ir pavyzdžiams.

IVADAS

Sovietinės totalitarinės sistemos plėtimasis ir jos funkcionavimas turėjo griežtai nustatytą ir sutelktą politinį-ideologinį pagrindą, siekiantį kontroliuoti visas gyvenimo sritis. Nuomonių įvairovės ar bet kokios laisvamanybės kaip kompromiso negalėjo būti, nes ligistas represinis sovietinės sistemos organizmas, kuriam svarbiausia buvo vidinė kontrolė, sugebėdavo „suvirškinti“ kiekvieną oponuojantįjį oficialiai partijos linijai. Siekiant sutvirtinti tokį didelį darinį buvo sukurta specialios į įvairių veiklos pobūdį nukreiptos struktūros, kurios įgyvendino oficialius komunistų partijos idealus. Nuo jų neatsiejamas ir viešosios – laisvosios minties „uzurpatorius“ ir „nuodytojas“ Glavlitas, apibūdinamas kaip sovietinės ideologinės cenzūros tvirtovė. Socialistinės stovyklos sistema, kuriai tiesiogiai vadovavo SSRS, nesitenkino vien kariniu pajėgumu matuojamo išorinio saugumo ar pasaulinio ekonominio potencialo garantu. Greta taikytas ir vidaus auklėjimas, kitaip tariant, visuomenės spau-

dimas ir kontrolė. Reikalauta beatodairiškai paklusti vietos komunistų partijai, o plačiąja prasme – paties režimo esmei. Glavlitas, ideologiniu raugu persmelkęs politinio idealistinio funkcionavimo sistemą, nuosekliai muštravo visuomenę ir patį sovietinį individą – *homo sovieticus*. Pastarojo savarankišką kritišką mąstymą bei pasirinkimo teises ir laisvės gniuždė ir riboję „kūjo ir pjautuvo“ dogmos, o Josifo Stalino valdymo laikotarpiu jos buvo beatodairiškai naikinamos.

Sovietinė ideologinė cenzūra – tai vienas iš ideologinių režimo normų įgyvendinimo įrankių, kaip ir efektyviai veikęs komunistinės santvarkos savisaugos metodas, kuris padėjo išankstiniu prevenciniu, o vėliau represiniu būdu išvengti viešai priimtų normų pažeidimo ar net galimo „socialistinio gėrio“ kompromitavimo bei kritikavimo apraiškų. Iš visuomenės buvo atimta ir teisė gauti tiesioginę informaciją; ją rengiant ir apdorojant reikėdavo pereiti Glavlito cenzūros filtrus, kartais net klastoti faktinę tiesą ir saugotis, kad nebūtų viešai paskelbtos „valstybės paslaptys“. Glavlitas jų intensyviai ieškojo pirmiausia kultūros baruose, ypač literatūroje, kur jo nurodymu ištisai šalintos neva režimą šmeižiančios, diskredituojančios, „buržuazinį nacionalizmą“ propaguojančios „menkos meninės vertės“ leidinių vietos. Žymaus rusų rašytojo A. Kuznecovo, pasiprašiusio politinio prieglobsčio Vakaruose, mintys, iš-

sakytos jam išvykus į užsienį, apie politinės cenzūros sistemą SSRS visa tai patikslina ir leidžia susidaryti bendrą vaizdą. 1969 m. jis interviu metu sakė: „Tai labai sudėtinga sistema. Redaktorius atsakingas Glavlitui, tai yra cenzūrai. Cenzūra atsakinga partijos ideologiniam skyriui. KGB prižiūri, kad būtų elgiamasi lojaliai. Cenzūra gauna nurodymus iš Centro komiteto. Ji turi prižiūrėti, kaip valstybės paslaptys saugomos spaudoje, taip pat turi išimtinę teisę kištis į kultūros reikalus. Redaktoriai ir lektoriai iš patirties puikiai susipažinę su cenzūros darbu: jei cenzūra keletą kartų pateikė pastabų dėl vienos ar kitokios klaidos, vis akivaizdžiau, ką galima rašyti, o ko – ne [...]. KGB šalyje yra tikrasis šeimininkas, taip pat ir kūrybinės inteligentijos teisėjas“¹. Glavlito diktatu dažnai buvo nepatenkinti ne tik buvusieji kuriamos socialistinės santvarkos opozicijoje, bet ir tie, kurie jam nuolat nuolaidžiavo arba buvo pragmatiškesni, nes tik jis garantuodavo nors ir ribotas, bet vis saugesnes kūrybines sąlygas, kaskart įvairiai mėginant atsišlieti nuo perdėto ideologinio karkaso.

Ideologinės cenzūros poveikis ir intensyvumas įvairiais sovietinio režimo laikotarpiais buvo nevienodas. Totalią ar net despotišką stalininę kontrolę 1956 m. oficialiai pakeitė radikalūs Nikitos Chruščiovo pūstelėti destalinizacijos vėjai ir daugeliui vilčių teikęs „atšilimas“. Vis dėlto, ypač žvelgiant visuomeniniu-kultūriniu požiūriu, po 1956 m. Lenkijoje ir Vengrijoje kilusių neramumų jis pamažu virto griežtėjančia ir prie senų vertinimo normų grįžtančia socialistinio gyvenimo realybe. Naujas ideologinės cenzūros laikotarpis prasidėjo 1964 m., kai iš SSKP CK pirmojo sekretoriaus ir SSRS vyriausybės vadovo pareigų buvo nušalintas avantiūrizmu apkaltintas N. Chruščiovas, vėl susvyravo politinio režimo stabilumas ir trumpai (SSRS iki 1968 m.) susilpnėjo ideologinė cenzūra. Beveik du dešimtmečius trukusio Leonido

Brežnevo valdymo laikotarpiu vis labiau vengta bet kokių visuotinių politinių pokyčių ir net atsigręžta į savotišką „neostalinistinio“ režimo modelį. Jo kūrėją ir proteguotoją L. Brežnevą, o giliau pažvelgus – ir patį laiką, labai taikliai apibūdino vienas žymiausių britų istorikų Normanas Daviesas: „Kitaip negu Stalinas, jis neišžudė milijonų; kitaip negu Chruščiovas, jis nesigriebė „idiotiškų sumanymų“; kitaip negu Gorbačiovas, jis nesugriovė jam patikėtos sistemos“². Pamažu išivyravus stagnacijai arba, kitaip tariant, sąstingiumui, pačiam režimui dreifuojant nekintamumo ir nuolatinio spaudimo kryptimis, susidarė palanki padėtis plėtotis sovietinei ideologinei cenzūrai, kuri „ypač griežta buvo XX a. 7–9 dešimtmečiais“³. Pokyčiai pačioje komunistinėje santvarkoje prasidėjo 1985 m., kai vos vegetuojantį komunistinį režimą iki tol netaikytomis liberaliomis priemonėmis mėgino išgelbėti jauniausias to meto Politinio biuro narys Michailas Gorbačiovas, tapęs ir pirmuoju SSKP CK sekretoriumi. Ideologinė cenzūra ne iš karto imta riboti ar eliminuoti iš viešojo gyvenimo, nors pertvarka ir viešumo politika diktavo visai ką kita. Visgi ir taip jau byrantis režimo mechanizmas ar net pašlijęs ideologijos ortodoksijos supratimas bei nenuginčijamos visuomeninės-kultūrinės raidos šiuolaikiškumo realijos, taip pat viešumas pamažu užkirto kelią iki tol plačiai taikytai cenzūrai. Pagaliau ją vykdęs Glavlitas ir jo padaliniai buvo nustumti į antrą planą ir paprasčiausiai nunyko kaip netrukus ir visa sovietinė imperija.

Istoriografinė medžiaga, susijusi su 1964–1989 m. sovietinės cenzūros raidos Lietuvoje laikotarpiu, nėra labai gausi. Savime suprantama, tai galėjo lemti dar visai nesenos praeities – santykinė riba laikant 1990 m. – realijų neadekvatus vertinimas, be to, viena iš priežasčių galėtų būti ta, kad „vyresniosios kartos istorinėje sąmonėje tik laikotarpis iki šeštojo dešimtmečio vidurio

yra sovietinio blogio įsikūnijimas, kurį nesusunkiai galima reflektuoti⁴. Vėlesnis sovietmečio laikotarpis kokybiškai jau buvo kitoks, normalesnis ir siejamas su kompromisiniu prisitaikymu prie tikrovės, tad nuo jo labiau ir neatsiribojama.

Pirmiausia minėtini du svarbūs darbai, kuriuose apžvelgiama ideologinės kontrolės raida visos Sovietų Sąjungos mastu (tai leistų temą nagrinėti platesniame kontekste). Pirmasis iš jų – Rusijoje 2002 m. išleista istorijos mokslų kandidatės Tatjanos Gorjaevos monografija „Politinė cenzūra TSRS 1917–1991 m.“ Autorė skiria ir aptaria kelis sovietinės (politinės) cenzūros raidos etapus, kurių du bene pagrindiniai yra glaudžiai susiję su pasirinktos temos tyrimais: 1) politinės cenzūros modernizacijos etapas (1956–1968 m.), 2) politinės cenzūros etapas, siejamas su stagnacijos ir SSRS valdžios bei ideologijos krizės laikotarpiu (1969–1991 m.). Istorinė medžiaga vertinga dėl pateiktų sovietinės cenzūros apraiškų pavyzdžių, kurie daugiausia susiję su SSRS visuomeninio-kultūrinio gyvenimo plotme. Tačiau svarbiausia, kad monografijoje pateikiami cenzūros vykdomųjų institucijų veiklos principai, kurie panašūs į LSSR cenzūros sistemoje taikytus principus.

Kitas dėmesio vertas darbas – dar 1997 m. tos pačios autorės ir kitų mokslo darbuotojų iniciatyva išleistas dokumentų ir straipsnių rinkinys „Tarybinės politinės cenzūros istorija: dokumentai ir komentarai“.

Gana įvairiai vertinamame lietuvių autorių straipsnių ir dokumentų rinkinyje „Rašytojas ir cenzūra“, išleistame 1992 m., pateikiama išsamesnės, o teminiu atžvilgiu – konkretesnės medžiagos (ypač turint galvoje, kad sovietinė cenzūra buvo akivaizdžiausia literatūros kūrybinėje srityje). Reikšmingiausią leidinio dalį sudaro su sovietine ideologine cenzūra chruščioviniu ir brežneviniu laikotarpiais susidūrusių rašytojų, poetų (paisiusių nustatytų apribojimų ir tų, kurie juos stengėsi apeiti), leidyklų redaktorių ir pačiose cen-

zūros įstaigose dirbusių ar bent su jomis artimai susijusių asmenų prisiminimai. Nors „jau pats atsiminimų žanras yra literatūra, kur atsimenantysis kuria jam patinkantį (teigul ir pasąmoningai) personažą, kurį vadina savimi“⁵, tai nemenkina medžiagos objektyvumo. Tik pavienės istorinės smulkmenos čia pasako daugiau nei tiesioginis dėstymas. Tiesa, knyga sukėlė diskusijų dėl vadinamojo „teisuolių“ ir „prasikaltusiųjų“ praeityje įvardijimo⁶, tačiau nuo to reikėtų atsiriboti ir labiau kreipti dėmesį į faktinės medžiagos vertę. Vis dėlto esama ir kritiškų pastabų: „Medžiagos iš archyvų, įvairių ataskaitų, protokolų bei nurodymų knygoje pateikiama mažiausiai, o ir tie su skliaustais ir daugtaškiais, kupiūruoti. Juk tai – vertingiausia, patikimiausia leidinio dalis, padėsianti ne tik mums patiems susigaudyti, kaip čia kas buvo, o ir istorikams“⁷.

Iš visos istoriografinės medžiagos objektyvumu ir grynai istoriniu pobūdžiu bene labiausiai išsiskiria Arūno Streikaus straipsnis „Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1956–1989 m.“ Pagrindinis šio straipsnio tyrimo objektas yra sovietinė ideologinė cenzūra ir jos funkcionavimo mechanizmas.

Gana plačiai sovietinės ideologinės cenzūros „fenomeną“ apžvelgė ir Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos (toliau – LNMB) mokslinio tyrimo skyriaus vedėjas Vytautas Rimša bibliotekos leidinyje „Šiandien aktualu“. Jis paskelbė nemažai straipsnių, kuriuose aptariami dėl cenzūros bibliotekų ir visuomenės patirti materialiniai nuostoliai, cenzūros įstaigų veiklos ir kontrolės sistemos ypatumai, cenzūros siekis nuolat kontroliuoti dvasinį visuomenės gyvenimą, veikti šalies autorių kūrybinę mintį ir visą kūrybos procesą. V. Rimša aprašo ir įvairias represijos priemones, būdus ir metodus, kuriuos režimo cenzūra dažniausiai naudojo nepaklusniems kūrėjams drausminti, jų neigiamus padarinius patiems kūrėjams ir kt.⁸

Išskirtina ir savita leidinių ar straipsnių grupė, savo tematika glaudžiai susijusi su sovietinės ideologinės cenzūros sąvoka. Tai darbai, kuriuose aptariamas knygų ir kitų leidinių cenzūravimas ir net jų naikinimo niuansai, publikacijos teisių suvaržymai, taip pat bendra spaudos kontrolė. Šiuo atžvilgiu minėtinas Vandos Stonienės išsamus tyrimas „XX amžiaus Lietuvos knyga (1904–1990)“, kuriame aptariama knygų leidybos ir spaudos specifika. Knygos skyriuje „Antrosios sovietinės okupacijos metų knyga“ bendrais bruožais atskleidžiamas Glavlito, taip pat visos sovietinės cenzūros sistemos vaidmuo knygų ir spaudos leidybos srityje. Knygų komplektavimo savitumus sovietmečiu ir Lietuvos bibliotekų fondų raidą išsamiai tyrinėjo bibliotekininkystės istorikas Klemensas Sinkevičius. Jo penkių dalių straipsnyje „Šešiabriaunio spaudos imperija. LNB specfondo istorijos bruožai“ (paskelbtas leidinyje „Tarp knygų“ (2000 m. Nr. 5–10) remiantis archyvine bei dokumentine medžiaga plačiai apžvelgiama cenzūros įstaigų nurodymu kurta specialiųjų fondų sistema LSSR bibliotekose. Nemažai dėmesio autorius skiria ir sovietinės cenzūros raidai. Jis aprašo ne tik taikytus represinius metodus ribojant bibliotekų fondus, bet ir pateikia nemažai Glavlito vidaus administracijos pobūdį rodančių niuansų. Kai kuriuos sovietinės cenzūros ardomojo poveikio bibliotekoms padarinius atskleidžia K. Sinkevičiaus iniciatyva sudarytas teminis mokslo darbų rinkinys „Lietuvos bibliotekų fondų istorija XX amžiuje“ (1994 m.).

Skelbtą istoriografinę medžiagą papildė archyvų dokumentai. Jų nėra daug, mat, kaip pažymėjo Arvydas Sabonis, sovietinės cenzūros įstaiga „išnykdama užkapstė savo veiklos pėdsakus“: atsiėmė iš leidyklų bei spaustuvių savo slaptąsias instrukcijas⁹, o prieš tai, 1984 m. pradžioje, LSSR Glavlito viršininko pavaduotojas Borisas Gurvičius pasirašė dokumentų ir medžiagos su grifu „tarnybiniam

naudojimui“ sunaikinimo Grigiškių popieriaus fabrike aktą¹⁰. Tad nėra išlikusio nė vieno pagrindinio normatyvinio sovietinės cenzūros dokumento, „Draudžiamų skelbti spaudoje žinių sąrašo“, sutrumpintai vadinamo „Sąrašu“, nei visoms organizacijoms, rengiančioms medžiagą spaudai ir platinimui, bei spaustuvioms taikytų „Vieningųjų neslaptų leidinių spausdinimo taisyklių“ pavyzdžio. Vis dėlto išlikę dokumentai leidžia susidaryti bent jau bendrą vaizdą apie sovietinės cenzūros organizacinę sistemą Lietuvoje ir jos ryšį su vadovaujančiomis SSRS cenzūros įstaigomis. Kadangi Glavlitas buvo viena svarbiausių ideologinės cenzūros mechanizmo sudedamųjų dalių, tai šiame straipsnyje daugiausia remtasi aptariamojo laikotarpio LSSR Glavlito metinėmis ataskaitomis (Lietuvos centrinis valstybės archyvas, f. R-522), kuriose aptariamos pirminės (rus. *предварительный*) ir paskesniosios (rus. *последующий*)¹¹ kontrolės rūšys, atskleidžiami LSSR Glavlito 1-ojo ir 2-ojo skyrių veiklos ypatumai. Jose pateikiami metinio darbo pajėgumo rodikliai kontroliuojant spaudos leidinius, muziejus ir knygų fondus, leidyklas ir spaustuves bei iš užsienio gaunamą literatūrą. Pastarosios kontrolės metinei apžvalgai yra skirtos atskiros bylos – LSSR Glavlito metinės ataskaitos apie užsienio literatūros kontrolę. Įdomu sužinoti, kaip cenzūros vykdytojai vertino kai kurias Lietuvoje leistas ar bent jau mėgintas išleisti knygas, taip pat pavienių straipsnių turinį įvairaus pobūdžio leidiniuose. Kiekvieną atvejų pateikiama „kenksmingumo“ ir „šmeižto“ (vietiniai ir iš užsienio gaunami leidiniai) ar „Sąrašo“ normų pažeidimo (daugiausia vietiniai leidiniai) motyvacija. LSSR Glavlito vidaus darbo specifiką atskleidžia ir Glavlito pirminės partinės organizacijos 1964–1974 m. susirinkimų protokolai bei susirašinėjimas su Lietuvos SSR partiniais organais, saugomas Lietuvos ypatingajame archyve (f. 7759, 1771).

SOVIETINĖS IDEOLOGINĖS CENZŪROS YPATUMAI LIETUVOJE 1964–1972 M.

1964–1972 m. laikotarpį, turėdami galvoje LSSR veikusias sovietinės ideologinės cenzūros poveikio tempus, galime laikyti pereinamuoju. 1964-ieji, kaip temos atskaitos metai, siejami ne vien su politiniais pokyčiais pačioje SSRS. Tai buvo ir savotiškas atotrūkio momentas ideologinės kontrolės sistemoje, metų pabaigoje atsiradus trumpos politinės dezorientacijos galimybei. Partinės vadovybės santykiai su inteligentija tiesiogiai priklausė nuo valstybės vadovų kaitos: tiek N. Chruščiovo, tiek L. Brežnevo „apšilimo“ valdžioje laikotarpiu kultūros reikalai paprastai likdavo nuošalėje, todėl susidarydavo tariamo „varžtų atleidimo“ įspūdis, tačiau po dvejų trejų metų grįždavo įprastas prievartos režimas¹². Vis dėlto tikslumo sumetimais 1964-uosius dar reikėtų susieti su tiesioginiu chruščiovinės cenzūros sistemos funkcionavimu, todėl tik tų metų pabaigoje padėtis šiek tiek pasikeitė.

Dar 1963 m. prasidėjo formalizmo ir abstrakcionizmo „recidyvų“¹³ kritika literatūroje ir mene, kurią inicijavo N. Chruščiovas¹⁴, pats nurodinėjęs menininkams, kaip reikia kurti. Šios kritikos atgarsiai netrukus pasiekė ir Lietuvą. Tuo metu persigrupavo sovietinės cenzūros vykdymo iniciatyvos. Tai lėmė pirmiausia atitinkami pokyčiai SSRS viešosios kontrolės sistemoje. Svarbu paminėti, kad pastaruosius sukėlė vis labiau SSRS ryškėjančios disidentizmo ir judėjimo už žmogaus teises apraiškos, suskaldžiusios šalies kultūrą į oficialiąją, akylai prižiūrimą ir kontroliuojamą ideologinės cenzūros, ir į neoficialiąją, kurios sklaidai didelę įtaką turėjo „tamizdatas“ ir „samizdatas“¹⁵. Sovietų valdžios atžvilgiu opoziciškai nusiteikusios jėgos ėmė vis labiau telktis apie neoficialiąją kultūrą. Tai paskatino partinę vadovybę imtis atitinkamų priemonių, kurias praktiškai galėjo įgyvendinti jau ne

cenzūros sistemos įstaigos, o represinis KGB. Kadangi LSSR Glavlitas nebuvo atskleidęs didelių ideologinių klaidų meno kūriniuose, 1963 m. tokios iniciatyvos SSRS pavyzdžiu ėmėsi vietinis KGB padalinys; jis pradėjo smarkiau kontroliuoti kultūrinį gyvenimą, siūlė partinei vadovybei savo „paslaugas“ pritaikant atitinkamas represines priemones menininkams, labiausiai nukrypusiems nuo partijos linijos. KGB vaidmuo vykdant ideologinę kontrolę didėjo, vis mažiau viešajame gyvenime toleruojant su oficialia kultūros koncepcija nesutampančias mintis ir jų raiškos būdus¹⁶. Dėl to LSSR Glavlitas bent jau laikinai buvo nustumtas į antrą planą.

Ideologinės kontrolės vykdytojo vaidmens persiskirstymą tarp LSSR Glavlito ir KGB pastarojo naudai rodo ir tai, kad SSKP CK ir SSRS MT 1963 m. rugpjūčio 10 d. nutarimu SSRS Glavlitas nuo 1963 m. rugpjūčio iki 1966 m. rugpjūčio buvo netekęs savarakiškos valdybos prie SSRS MT statuso ir tapęs Spaudos komiteto padaliniu. Jam iškilo didelė grėsmė jo paties veiklos srityje, be to, krito jo autoritetas, pablogėjo materialinė padėtis, pagaliau pasikeitė hierarchinė padėtis nomenklatūros privilegijų atžvilgiu¹⁷. Atitinkamai ir jo padalinys Lietuvoje jau negalėjo tiesiogiai kreiptis į LKP vadovybę¹⁸; tokia teise nuo šiol vis dažniau naudojosi KGB. LSSR Glavlito subordinaciją Spaudos komitetui atskleidžia ir jo oficialus pavadinimas, 1963 m. įtrauktas į sovietinės administracijos vartoseną – LSSR MT valstybinio spaudos komiteto karinių ir valstybinių paslapčių spaudoje saugojimo valdyba.

Nors po N. Chruščiovo nušalinimo 1964 m. spalio mėnesį aprimo jo inspiruota kampanija prieš formalistinį ir abstraktųjį meną, visgi KGB neatidavė savo prioritetinių pozicijų ir kurį laiką dar kontroliavo kultūrinį šalies gyvenimą. Tik pasikėtus SSRS politinei-ideologinei padėčiai, senosios chruščiovinės santvarkos potvarkiai, dėl kurių vis dažniau į viešumą patekdavo sovietų valdžiai

nepalankus turinys, naujajai netiko, tad jau SSRS MT 1966 m. rugpjūčio 18 d. nutarimu SSRS Glavlitui buvo gražintas savarankiškos žinybos statusas, mat buvo suvokta, kad tik jis gali efektyviausiai veikti plėtojant cenzūros sistemą. Atsižvelgiant į SSRS vykstančius administracinius pokyčius, savarankiškos institucinės veiklos paritetas taip pat buvo suteiktas LSSR Glavlitui. Pagal sąjunginį administracinį modelį Glavlitas 1966 m. oficialiai buvo pavadintas Vyriausiąja valstybinių paslapčių spaudoje saugojimo valdyba prie LSSR Ministrų Tarybos. Jau 1967 m. jis vėl ėmėsi nevaržomos ideologinės cenzūros. LSSR Glavlitui sugrįžus prie jam patikėtos viešosios kontrolės „misijos“, ideologinės cenzūros sistema jau ankstyvojo brežnevinio laikotarpio sąlygomis ėmė pamažu konsolidotis. Tiesa, kitaip negu SSRS, Lietuvoje tas procesas šiek tiek užtruko. Ideologinė cenzūra sustiprėjo tik apie 1972 m. Vis dėlto „Glavlito atskirti nuo KGB jokių būdu neįmanoma“¹⁹, nes ši saugumo struktūra ir toliau aktyviai darbavosi ideologinės kontrolės mechanizme.

Kaip pažymi istorikas Vytautas Tininis, 1964 m. valstybinis perversmas Maskvoje didesnės įtakos Lietuvos kultūrai iš pradžių neturėjo²⁰. LSSR Glavlito įtakos susilpnėjimas ir visuomeninė nuojauta, kad įsibėgėjant naujam politikos kursui atsirado tam tikrų galimybių, sudarė nors ir trumpalaikes, tačiau gana palankias sąlygas kultūrinei raiškai plėtotis. 1963 m. buvo pertvarkomas leidybinis darbas visos Sovietų Sąjungos mastu, taigi ir Lietuvoje. Leidybai vadovauti buvo įsteigtas jau minėtas SSRS spaudos komitetas, o Lietuvoje – jam pavaldus respublikinis Spaudos komitetas. Pastarųjų žinion, pertvarkant cenzūros sistemą, ir pateko atitinkamai SSRS bei LSSR Glavlitai, sovietinės vadovybės nutarimu trumpam atitraukti nuo viešosios kontrolės darbo.

1964 m. Lietuvos leidykloms (Maskvos pavyzdžiu) buvo duoti nauji pavadinimai:

politinės literatūros leidykla tapo „Mintimi“, pedagoginės – „Šviesa“, grožinės – „Vaga“²¹. Specializuojantis leidykloms bei šiek tiek susilpnėjus ideologinei kontrolei, susidarė palankios sąlygos Lietuvos leidėjams praplėsti iki tol buvusį menką knygų ir kitų leidinių „repertuarą“ (žr. 1 lentelę).

1 lentelė. Knygų leidyba Lietuvoje 1950–1980 m.

Metai	Bendras knygų skaičius
1950	1073
1955	1852
1965	2161
1970	2186
1975	1875
1980	1672

* Lentelė sudaryta pagal: V. Stonienė, *XX amžiaus Lietuvos knyga (1940–1990)*, V., 2000, p. 82.

Septintojo dešimtmečio antroje pusėje pirmą kartą lietuvių kalba buvo išleisti pasaulinių literatūros klasikų amerikiečių rašytojų Jerome'o Salingerio ir Johno Updike'o kūriniai, pasirodė pirmieji Albert'o Camus ir Franzo Kafka'os vertimai²². Tuo metu Lietuvos rašytojai greta privalomos socialistinio realizmo koncepcijos ėmė derinti naujas ir gana modernias išraiškos formas. Žymiausias lietuvių prozos kūrinys, kuriame socialistinį realizmą mėginta priderinti prie realaus pasaulio sudėtingumo ir išreikšti tai šiuolaikine forma, buvo Jono Avyžiaus romanas „Kaimas kryžkelėje“ (1964 m.). Jame autorius mėgino atskleisti kolūkių trūkumus ir moralinį bei socialinį chaosą. Pirmasis lietuvių prozoje panaudojęs sąmonės srautą Mykolas Sluckis romane „Adomo obuolys“ (1966 m.) gana kritiškai pažvelgė į tuometinės inteligentijos problemas, kurios neišvengiamai lėmė biurokratinio mentaliteto susiformavimą²³. Pažymėtina, kad panašių kūrybinės minties tendencijų aptinkama daugelio to meto rašytojų kūrinuose. Grožinės literatūros leidykla (nuo 1964 m. „Vagos“ lei-

dykla) pradėjo leisti „Lituanistinės bibliotekos“ seriją. Pirmą kartą visuomenei buvo pristatyta žinomų išeivijos autorių Jurgio Savickio ir Jurgio Baltrušaičio kūryba. Be kita ko, Lietuvos kinematografija, anksčiau nieko vertingo nesukūrusi, taip pat ėmė gvil-denti svarbias temas. 1966 m. pasirodė du pagal sovietų standartus neeiliniai filmai – Vytauto Žalakevičiaus „Niekas nenorėjo mirti“ ir Raimondo Vabalo „Laiptai į dangų“, kuriuose buvo nagrinėjama tuo laikotarpiu labai opi tema – pokario partizanų pasipriešinimas. Nors recenzentai pabrėžė, kad abu filmai yra ideologiškai teisingi, jiems nestigo meniškumo, o jų interpretacijos atrodė įmanomos ir kartu ideologiškai abejotinos. Apie pirmąjį filmą dabar pasigirsta prieštarūnų nuomonių, neva „filme nieko nėra būdingo ano meto Lietuvos kaimui, viskas apversta aukštyn kojom. Tai kinematografininkų kompartijai padaryta tautos ir valstybės klastotė“²⁴.

1964–1966 m. LSSR Glavlitas jokių rimtesnių pastabų nepadarė. Kaip teigiama metinėje ataskaitoje, 1964 m. „daugiau dėmesio buvo skirta artėjančiam Tarybų Lietuvos išvadavimo 20-mečio minėjimui ir tam, kad miestų ir rajoninėje spaudoje nepasirodytų nepageidaujamų reiškinių“²⁵, tačiau kontroliuojamuose leidiniuose didelių pažeidimų nepastebėta. Vėliau, 1965 m., iš SSRS Glavlito gavus naują „Draudžiamų skelbti spaudoje žinių sąrašą“, su jo apribojimais daugiausia ir buvo susipažįstama. Jo reikalavimai buvo privalomi ne tik Glavlito darbuotojams, bet ir visiems leidyklų bei redakcijų darbuotojams, atsakingiems už redagavimą, ministerijoms, žinyboms, valstybinėms bei visuomeninėms organizacijoms, rengiančioms publikacijas²⁶. „Sąrašas“ galiojo visoje šalyje, jokių regioninio, žinybinio nei kitokio pobūdžio išimčių jame nenumatyta. „Sąrašo“ pagrindą sudarė valstybės paslaptys, tvirtinamos SSRS MT nutarimu, taip pat žinybinių

paslapčių sąrašai, sudaromi SSRS ministerijose, komitetuose bei centrinėse mokslinio tyrimo įstaigose²⁷.

Padidėjus leidėjų iniciatyvoms, jau 1966 m. LSSR Glavlito metinėje ataskaitoje pažymima, kad leidyklos vis dažniau priima savarankiškus sprendimus, neatsižvelgdamos į Glavlito nuomonę bei reikalavimus, be to, leidyklos ir spaustuvės neva pavėluotai siunčia kontrolinius leidinių egzempliorius. Tai paskatino Glavlitą kreiptis į Spaudos komitetą, kuris tų pačių metų liepos 5 d. išleido įsakymą greitai atitaisyti cenzūros dokumentų pažeidimus ir įpareigojo visus spaustuvių vadovus laikytis „Vieningųjų spausdinimo taisyklių“ reikalavimų bei įsakymų dėl privalomų egzempliorių siuntimo tvarkos²⁸. Minimos „Vieningosios spausdinimo taisyklės“ buvo dar vienas Glavlito kontrolės sistemos dokumentas, tiesa, ne toks slaptas kaip „Sąrašas“. Jose buvo aprašyta visa spausdinimo procedūra, pradedant užsakymo apiforminimu spaustuvėje ir baigiant spaudinių atidavimu bei laužinių sunaikinimu. Spaustuvių vadovams, pažeidusiems nustatytą tvarką ir išspausdinusiems žinias, sudarančias „valstybės paslaptį“, grėsė atsakomybė pagal Baudžiamąjį kodeksą²⁹. Nustatyta tvarka kiekviena leidykla ir spaustuvė turėjo siųsti privalomus kontrolinius egzempliorius archyvams ir bibliotekoms, taip pat valdžios instancijoms ir partinėms įstaigoms. Visa tai sudarė galimybę ne tik pirminei, bet ir paskesniajai cenzūrai. Pagal jų pobūdį ir cenzūros įtakos sritis LSSR Glavlitas buvo suskaidytas į du skyrius. 1-asis skyrius (vidutiniškai 12 cenzorių), suskirstytas į dvi ar tris veiklos grupes (laikraščių, knygų ir žurnalų bei radijo ir televizijos), vykdė pirminę daugiatiražių rajoninių ir respublikinių laikraščių, kitos smulkiosios spaudos, tarnybinės dokumentacijos, žurnalų leidybos, muziejų ir parodų, teatro repertuaro, kino studijų bei radijo medžiagos kontrolę. Šio skyriaus cenzoriai nuolat peržiūrindavo į vaizdo juostas įrašy-

tas televizijos laidas ir susipažindavo su jų turiniu, taip pat prižiūrėjo telegramų agentūros ELTA veiklą³⁰. 2-asis skyrius (vidutiškai 3 cenzoriai)³¹ prižiūrėjo smulkiają, nuo pirminės kontrolės atleistą rajoninę spaudą, spaustuves, bibliotekų bendruosius fondus, visus 8 valstybės specialiuosius fondus (iš jų 6 Vilniuje, 2 Kaune), knygų prekybos centrus, muziejus ir parodas. Šis skyrius labiau orientavosi į paskesniąją kontrolę, nes laikraščiai buvo tikrinami jau jiems pasirodžius, o knygos ir žurnalai – pasirašius juos spaudai. Be to, skyrius su Glavlito viršininko pavaduotojo žinia instruktudavo jam pavaldžias Kauno, Klaipėdos ir Šiaulių miestų vietines cenzūros įstaigas; joms buvo siunčiami SSRS Glavlito biuleteniai ir mokomosios užduotys, taip pat laiškai, kuriuose aiškinami tam tikri „Sąrašo“ apribojimų paragrafai³².

1967 m. padėtis ėmė po truputį keistis. LSSR Glavlitas, atsipalaidavęs nuo Spaudos komiteto, ėmėsi kuo skubiau „reabilituoti“ susilpnėjusią ideologinę cenzūrą. Kaip rodo metinė ataskaita, tais metais būta kur kas daugiau išbraukimų dėl ideologinių motyvų nei anksčiau. Daugiausia pastabų sulaukė „Vagos“ ir „Minties“ leidyklų leidžiamos knygos³³. Pirmiausia dėl „politinio-ideologinio pobūdžio klaidų“ įspėtas rašytojas Juozas Baltušis, knygoje „Tėvų ir brolių takais“, išleistoje sugrįžus iš kelionės po JAV, neva aukštinęs amerikiečių moralę, toleranciją, jų patriotizmą bei gyvenimo būdą. „Koreguota“ ir rašytojo Vytauto Petkevičiaus knyga „Apie duoną, meilę ir šautuvą“, kurioje „sutirštin-tai pateikti neva neteisėti Saugumo komiteto tardymo organų darbo metodai“³⁴ ir aprašomos nepakeliamos gyvenimo sąlygos lageriuose. Pastebima ir tai, jog „Širvio medžia-goje yra ryškių nuotaikų, kad CK ir partiniai organai neleidžia rašyti to, ką rašytojas nori, kad jie rašytoją tiesiog „rėmina“ [...]. Dėl Širvio konsultuotasi su Rašytojų sąjunga, kuri pripažino, kad medžiaga buvo labai subjek-

tyvi“³⁵. LSSR Glavlito nurodymu uždrausta leisti brošiūrą „Lietuvos TSR dermatologų ir venerologų XVI mokslinės konferencijos pranešimų tezės“, mat joje procentinėmis išraiškomis pateikti duomenys, rodantys spartų veneros ligų plitimą respublikoje. Jau 1967 m. rugpjūčio 31 d. įvykusiame LSSR Glavlito partinės organizacijos atviraime susirinkime svarstytas „ideologinės kontrolės padėties spaudos leidiniuose“ klausimas. Glavlito vadovybė stengėsi išsklaidyti kai kurių cenzorių abejones dėl ideologinės cenzūros metodų tinkamumo, siūlė taikyti darbo praktikoje principą „geriau pašalinti“ ir pabrėžė, kad „cenzorius turi būti geru kritiku ir stovėti aukščiau už patį rašytoją“³⁶.

Visgi režimo liberalėjimo vizijas, bent jau pačioje SSRS, galutinai išsklaidė 1968 m. įvykiai Čekoslovakijoje, privertę sovietų valdžią griebtis atitinkamų priemonių ir dar labiau stiprinti viešąją kontrolę. SSRS vadovybė suvokė, kad Vengrijos (1956 m.) ir Čekoslovakijos įvykius labiausiai inspiravo kūrybinė inteligentija³⁷. Dėl to šalies inteligentus stengtasi drausminti ir daryti visai pavaldžius partijos organams. Septintojo dešimtmečio pabaigoje menininkų kūrybinės laisvės buvo vis labiau varžomos; tai lėmė ir naujas SSKP ideologijos – stalinizmo atgaivinimo – kursas³⁸. SSKP CK ideologijos sekretoriaus Michailo Suslovo iniciatyva pamažu buvo grįžtama prie šiek tiek modifikuotos stalininės kultūros sampratos. Pagaliau 1969 m. sausio 7 d. buvo priimtas SSKP CK nutarimas „Dėl spaudos organų, radijo, televizijos, kinematografijos, kultūros ir meno įstaigų vadovų atsakomybės už spausdinamos medžiagos ir repertuaro idėjinį politinį lygį padidinimo“³⁹. Atitinkamas LKP CK nutarimas buvo priimtas vasario mėnesį; jame numatytos priemonės, kaip reikėtų šį SSRS vadovybės nutarimą įgyvendinti⁴⁰. Vadovaudamasis SSKP CK nutarimu LKP CK griežtai įvertino visų kūrybinių sąjungų ir kultūros įstaigų darbą, taip pat pakeitė kultūros žurnalų „Kultūros barai“

ir „Nemunas“ redaktorius. Atsakomybė už kūrybos idėjiškumą bei santykį su sovietine tikrove nutarimais perkelta autoriams ir redaktoriams. Savicenzūra (arba vadinamasis „vidinio cenzoriaus“ poveikis), kuri per kelis dešimtmečius daugeliui kūrėjų buvo tapusi vienintele saviraiškos ir išlikimo viešajame gyvenime sąlyga, tapo ir „socialistinės kūrybinės laisvės“ sinonimu⁴¹. Leidyklų, laikraščių ir žurnalų redakcinės kolegijos taip pat privalėjo prisiimti atsakomybę už spausdinamų kūrinių „idėjinį ir meninį lygį“.

Po šių nutarimų LSSR Glavlitas dar labiau sugriežtino cenzūrą. LSSR Glavlitui atsisikaitant už darbą 1968 m., SSRS Glavlito vyresnybė pastebėjo, kad jo padalinys atliko „žymų darbą saugant valstybės paslaptis“⁴², nors anksčiau jis dažnai vertintas tik vidutiškai. Kaip rodo metinės ataskaitos, 1969 m. LSSR Glavlitas padarė 13 politinio-ideologinio pobūdžio pataisymų, o 1970 m. jų padaugėjo beveik dvigubai – 34. Iš jų 13 padaryta dėl „Vagos“ leidyklos leistos grožinės literatūros, 7 – dėl „Minties“ leidyklos leistos visuomeninės-politinės literatūros⁴³. LSSR Glavlito cenzoriai atkreipė dėmesį į pavienių autorių tendenciją savo kūriniuose iš „ypač subjektyvių pozicijų“ aptarti kai kuriuos Stalino asmenybės kulto laikotarpio klausimus, taip pat į mėginimus spausdinti eilėraščius ar kitokio pobūdžio kūrinius, kuriuose ne tik „iškraipoma tarybinė tikrovė, bet ir išjuokiami tarybinių institucijų vadovai“⁴⁴. Jautriausiai reaguota į mėginimus netradiciškai pavaizduoti partijos ir valstybės vadovus, ypač atkreiptas dėmesys, kad netinkama maniera atliktos V. Lenina vaizduojančios iliustracijos. 1969 m. kilo triukšmas dėl V. Lenino 100-osioms gimimo metinėms skirto Valerijono Galdiko lino raižinių albumo „Vladimiras Iljičius Leninas“; po metų dėl iliustracijų Vladimiro Majakovskio poemai „Vladimiras Iljičius Leninas“ užsipultas grafikas Stasys Krasauskas. Pareikšta daug pastabų ir dėl kitokio pobūdžio iliustracijų bei fotografijų, ne-

va atliktų abstrakcionizmo maniera, neretai net atspindinčių „vulgarų“ turinį. Vaizdinę medžiagą cenzūra dar labiau puolė 1971 m. Tais metais padaryta 15 politinio-ideologinio pobūdžio pataisymų, beveik visi jie susiję su dailės kūrinių, pasižyminčių „abstrakcionistiniu-formalistiniu ir banaliu turiniu ar nekokybišku jų atlikimu“, publikacijomis. „Vagos“ leidyklai pasiūlyta ištaisyti ar pakeisti „netinkamas“ iliustracijas leidinyje „Poezijos pavasaris. 1970 m.“ (ilustracijos „Vasara“, „Auka“, „Kosminis motyvas“); iš knygos „Šiuolaikiniai Lietuvos dailininkai – Aloyzas Stasiulevičius“ išimtos šio dailininko septynios reprodukcijos; iš albumo „Lietuvos fotografija“ pašalinta net penkiolika neva sovietinę tikrovę iškraipiančių fotonuotraukų. „Dailės“ kombinatui neleista spausdinti atvirukų „Su pavasariu“ (dėl pavaizduotų velykinių margučių) ir „Su Naujaisiais metais!“ (dėl atviruke pavaizduotos karūnos ir kryžiaus)⁴⁵. Nepriimtinių iliustracijų aptikta ir periodiniuose leidiniuose, todėl jau 1971 m. pabaigoje LKP CK Kultūros skyrius surengė pasitarimą tema „Dailės propaganda masinės informacijos priemonėse“, kuriame buvo puola mos žurnalų „Švyturys“ ir „Jaunimo gretos“ redakcijos. Viešosios kontrolės vykdytojais išskirtinį dėmesį vaizduojamajam menui skyrė dėl to, kad dailė tuo metu buvo bene labiausiai nutolusi nuo oficialiai pripažintų meno standartų. Kitaip negu rašytojai, dailininkai nebuvo materialiai priklausomi nuo valdžios pripažinimo⁴⁶.

Nepaisant tokių ideologiškai perdėtų dailės kūrinių vertinimų, septintojo dešimtmečio pabaigoje–aštuntojo dešimtmečio pradžioje kitos kultūrinės raiškos formos, nors ir stipriau kontroliuojamos, dar galėjo laisviau plėtotis. Tai pasakytina ir apie teatro veiklą, ypač – apie literatūros leidybą. Pavyzdžiui, dar 1968 m. pasirodė įvairias biurokratinės ir socialinės ydas išjuokianti Kazio Sajos absurdo principu parašyta drama „Mamutų medžioklė“, 1969 m. buvo išleistas

Šatrijos Raganos raštų dvitomis, rašytojo Mariaus Katiliškio romanas „Miškais ateina ruduo“, 1970 m. – K. Sajos pjesė „Šventėžeris“, kurioje aprašomi neigiami perdėtos melioracijos padariniai, taip pat išleisti kai kurie lietuvių išeivio Igno Šeiniaus kūriniai. Dešimtmečio pabaigoje į politinį-ideologinį mechanizmą pamažu buvo įtraukiami ir kiti lietuvių išeivijos (egzodo) menininkai: 1971 m. pasirodė poeto ir kinematografininko Jono Meko „Poezija“, 1972 m. – cenzorių apkarpyta Algimanto Mackaus poezijos rinktinė⁴⁷. Nors ir smarkiai cenzorių apkarpyti, „Lituanistinės bibliotekos“ serijoje buvo išleisti „buržuazinės Lietuvos“ veikėjų Jono Basanavičiaus ir Antano Baranausko raštai. Neatitinkanti politinių-ideologinių reikalavimų buvo ir intelektualė Tomo Venclovos kūryba. Poeto trečiasis rinkinys „Kalbos ženklas“ pasirodė 1972 m.

Bene didžiausią iššūkį socialistinio realizmo kanonams metė literatūros kritikas Vytautas Kubilius, tais pat metais žurnalo „Nemunas“ antrajame numeryje paskelbęs straipsnį „Talento mįslės“. Pabrėždamas talento kūryboje išskirtinumą („Talentas – vienintelė meninės produkcijos aukso valiuta, kuria galima pasitikėti. Vienintelė galia, varinėjanti gyvybės kraują žodžių ląstelėmis. Vienintelė sąlyga, be kurios nėra meno“), V. Kubilius išdrįso atvirai suabejoti tuometinės (sovietinės) rašytojų „hierarchijos“ kūrybos verte. Jis išskyrė dvi rašytojų kategorijas, kurias sukūrė pati sovietinės konjunktūros specifika: „...kokia būtų įdomi ir netikėta dabartinės literatūros panorama, sudaryta ne pagal nusistovėjusią nomenklatūrą, o pagal talentų kalibrus! Kai kurie „vedantieji rašytojai“, be abejonės, atsidurtų kukliame petite, o bevardžiai („ir kiti“) galbūt užimtų paradinį plotą“⁴⁸. Straipsnis sukėlė neigiamą partokratų reakciją, o autorius buvo kuo griežčiausiai įspėtas.

Kiek kitaip susidūrimas su viešosios kontrolės įstaigomis dar 1971 m. baigėsi rašy-

tojui Jonui Laucei, mėginusiam leidybai parengtame romane „Negandų metai“ teigiamai pavaizduoti pokario lietuvių partizaninį pasipriešinimą. Už mėginimus „reabilituoti banditizmą“ romano rankraštis buvo sulaukytas, o autoriui KGB iniciatyva sukurpta baudžiamoji byla. Tais pačiais metais J. Lauce buvo nuteistas dvejus metus kalėti⁴⁹. Kėlimo kamera rašytoją išgelbėjo nuo priverstinio gydymo psichoneurologinėje ligoninėje. Sovietinė cenzūra ir saugumas nepaklusnių rašytojų priverstinį gydymą psichiatrijos ligoninėse neretai naudojo savo juodiems politinio persekiojimo darbams paslėpti ir pateisinti prieš visuomenę⁵⁰.

Tokia savotiška „kultūrinės autonomijos“ pusiausvyra šalyje išsilaikė tik iki 1972 m. įvykių Kaune, kurie atskleidė visuomenės nepasitenkinimą režimo vykdomais visuotinių laisvių suvaržymais. Po Romo Kalantos susideginimo valdančioji viršūnė suskato keisti kultūrinės spaudos redaktorius, versdama visą kaltę kultūrai, kurioje atsirado „nusivylimo nuotaikos, pesimizmas, netikėjimas socializmu bei moraliniu žmogaus progresu“⁵¹.

SOVIETINĖ IDEOLOGINĖ CENZŪRA LIETUVOJE 1972–1985 M.: NUO GRIEŽTO IDEOLOGINIO SPAUDIMO IKI POLITINIŲ PERMAINŲ SSRS

1968 m. įvykius Prahoje savotiškai galima susieti su 1972 m. įvykiais Kaune. Bendras ir socialistinės stovyklos „kankinystės“ – „gyvojo deglo“ simbolis: Janas Palachas – Romas Kalanta. Tik čekai buvo linkę užstoti savąją novatoriškai nusiteikusią vietos komunistų partijos vadovybę, veikiau priešindami visi SSRS agresijos mastui, o lietuviai tapo savosios santvarkos represinio tramdymo taikiniu. Po R. Kalantos susideginimo Kaune kilę neramumai viešai buvo

traktuojami kaip „pavienių atsitiktinių asmenų chuliganiški veiksmai“, tačiau neoficialiai aiškindamasi šių įvykių priežastis LKP vadovybė manė, kad viena iš jų buvo ir nepakankama kultūrinio gyvenimo kontrolė. Visgi LKP oficialiai įsitraukė į „kaltininkų“ paiešką. 1972 m. birželio 14 d. vykusiame LKP partinio aktyvo susirinkime, formaliai skirtame tarptautinei padėčiai aptarti, tuometinis LKP CK pirmasis sekretorius Antanas Sniečkus nurodė pagrindinius visų „provokacijų“ sumanytojus. Anot jo, pirmiausia buvo kalta pati Kauno humanitarinė inteligentija; jis paminėjo ir jau per anksčiau partinius susirinkimus kritikuotą žurnalą „Nemunas“, kuris spausdino ideologiškai nepriimtinius straipsnius. Buvo užsipulti Kauno teatro vadovai, dramaturgai ir rašytojai, neva ėmę pernelyg daug rašyti apie Lietuvos istoriją. Iš partinių ir komjaunimo organizacijų pareikalauta gerinti ideologinį darbą, siekiant užtikrinti „ryžtingą puolimą visu idėjiniu teoriniu frontu, didelį politinį budrumą“, duoti „ryžtingą atkirtį buržuazinės ideologijos apraiškomis“⁵². Griežtomis priemonėmis siekta sustiprinti viešojo gyvenimo kontrolę, dar labiau didinant ideologinės cenzūros poveikį.

Atsižvelgiant į režimui nepalankias aplinkybes, meno ir literatūros, kaip vieno iš „pavojaus katalizatorių“, klausimai buvo aptarti ir 1972 m. liepos 3 d. įvykusiame LKP CK plenumo. LKP CK ideologijos sekretorius Antanas Barkauskas priekaištavo rašytojams dėl jų kūryboje vyraujančio pesimizmo, nihilizmo, propaguojamo absurdo ir beprasmių variacijų; „trūkumų“ išvelgta ir kai kurių leidyklų darbe.

Režimo „niaukimosi“ atmosferą ryškiausiai atspindėjo 1972 m. rugpjūčio 26 d. „Tiesoje“ išspausdinta Vito Areškos recenzija „Chaosas poetizavimas“ – apie naujus poeto Sigitos Gedos eilėraščius rinkinyje „26 rudens ir vasaros giesmės“ (1972 m.). Čia buvo kritikuojama S. Gedos „subjektyvi, perdėm in-

dividualistinė vaizdavimo maniera“⁵³. Nors recenzijos tonas buvo palyginti santūrus, joje išreikštas oficialus nepasitenkinimas aiškiai rezonavo kultūros sluoksniuose. Pažymėtina ir tai, kad „Tiesa“, priklausiusi komunistų partijos įtakai, iki tol nespausdino poezijos recenzijų, o dabar jau ėmė tarnauti viešai „nepageidaujamų“ reiškinių kritikai⁵⁴.

Suprasdama dėl nepakankamos ideologinės kontrolės išryškėjusius „padarinius“ bei vis stipriau kritikuodama kultūrinės raiškos formas ir jos specifiką, sovietų valdžia ėmė kuo skubiau keisti su kultūros priežiūra ar jos sklaida susijusių struktūrų vadovus. Pirmiausia įvyko pertvarkymai pačioje komunistų partijoje: LKP CK Propagandos ir agitacijos skyriaus vedėju vietoj Prano Mišučio buvo paskirtas dogmatiškomis pažiūromis pasižymintis Juozas Kuolelis⁵⁵. Tais pat metais pakeisti kultūros savaitraščio „Literatūra ir menas“, kultūros publicistinio žurnalo „Kultūros barai“ ir tuo metu madingo jaunimo žurnalo „Nemunas“ vyriausieji redaktoriai. Paskyrus naujus redaktorius, pastebimai pasikeitė ir šių leidinių tonas.

Itin ryškios permainos įvyko knygų leidybos srityje. 1972 m. buvo pakeistas ilgametis „Vagos“ leidyklos direktorius (šias pareigas ėjęs dar nuo 1953 m.) Jonas Čekys, pasižymėjęs tolerantišku požiūriu į įvairialypį knygų „repertuarą“ ir leidykloje tai nuolat protegavęs⁵⁶. Iš pareigų atleistas ir Spaudos komiteto pirmininkas Feliksas Bieliauskas. Respublikinis Spaudos komitetas buvo pavadintas LSSR leidyklų, poligrafijos ir knygų prekybos reikalų komitetu, kuris buvo atsakingas už visą Lietuvos knygų leidybos, gamybos ir platinimo organizavimą. Sugriežtėjus knygų leidybos tvarkai, buvo smarkiai sumažinti „Vagos“ leidyklos rengiamų leidinių planai (iš jų išbraukti Romualdo Lankausko „Atšvaitai jūros veidrodyje“, Jono Mikelinsko „Laukinė obelis“, Antano Miškinio dienoraščio publikacija ir kt.). Iš-

vežtas į makulatūrą Vilniaus universiteto bibliotekos trečiasis „Mokslinės bibliotekos metraštis“ (tiražas 2000 egz.). Beveik visi metraščio straipsniai buvo skirti Lietuvos istorijai, o sprendimą jį sunaikinti nulėmė jame išspausdintas iš lotynų kalbos išverstas Lietuvos kanclerio Alberto Goštauto memorialas karalienei Bonai⁵⁷. Lietuvos dailės muziejus Vilniuje buvo 300 egzempliorių tiražu išleidęs katalogą „Mūsų jūra“. Dailininko Jono Kuzminskio medžio raižinio „Ant kranto marės, Palangos miestelė“ reprodukcijoje buvo pavaizduotas Kęstučio ir Birutės pirmasis susitikimas; ant Kęstučio apsiausto nupieštas Vytis ir buvo pretekstas neleisti šio katalogo platinti; vėliau daugelis katalogo egzempliorių buvo sunaikinti.

Stiprėjant viešajai kontrolei, savo veiklą dar labiau išplėtė LSSR Glavlitas ir LSSR KGB. Glavlitas itin atkreipė dėmesį į jaunimui skirtus laikraščius „Komjaunimo tiesa“, „Lietuvos pionierius“ bei žurnalus „Nemunas“ ir „Moksleivis“⁵⁸. Turint galvoje aktyvų jaunimo dalyvavimą Kauno įvykiuose, juose pateikta informacija „dėl prieštarų politinių motyvų“ buvo išimta ar bent jau pataisyta. Tuometiniam Vilniaus valstybiniam V. Kapsuko universitetui (dab. Vilniaus universitetas) neduota leidimo spausdinti Aldonos Gaigalaitės monografijos „Lietuvos TSR istorijos istoriografija ir šaltiniai“. Padidėjusį Glavlito budrumą rodo ir tai, kad jo nurodymu 1972 m. iš specialiųjų fondų į bendruosius fondus sugrąžinta tik 560 leidinių, o į specialiuosius fondus perduota jau 4285 leidiniai; tuo tarpu dar 1971 m. šis santykis buvo kur kas mažesnis: iš specialiųjų fondų į bendruosius fondus sugrąžinti 1806 leidiniai, o į specialiuosius fondus pateko 3722 leidiniai⁵⁹. Į viešosios kontrolės darbą aktyviai įsitraukęs KGB uždraudė spausdinti „iš nacionalistinių pozicijų“ parašytą Antano Tylos istorinę monografiją „Garšių švietėjai“ ir prozininko Juozo Apučio romaną „Skruzdėlynas Prūsijoje“. Tais

pat metais teatras neteko galimybės diskutuoti šiuolaikiniais klausimais, naudodamasis istorinės dramos aliuzijomis⁶⁰. Saugumas itin susidomėjo Kauno valstybinio dramos teatro vyriausiojo režisieriaus Jono Jurašo novatoriška veikla. 1972 m. rudenį režisierius buvo priverstas palikti teatrą. Protestuodamas prieš valdžios kišimąsi į jo darbą, J. Jurašas pradėjo dirbti akmenskaldžiu.

1972 m. LKP CK sekretoriatas priėmė specialų nutarimą dėl emigracinės literatūros gavimo, kontrolės ir naudojimo⁶¹. Paštu patenkančios literatūros kontrolė buvo organizuojama Vilniaus tarptautinio pašto skyriuje; šioms pareigoms Glavlitas buvo paskyręs vieną ar du cenzorius. Šiame darbe dalyvavo ir KGB, taip pat prižiūrėjęs iš užsienio gaunamus siuntinius su literatūra. Konfiskuoti ir dažniausiai adresatų nepasiekę emigraciniai leidiniai buvo saugomi Glavlito prižiūrimose 8 bibliotekų specialiuosiuose fonduose (Partijos istorijos institute prie LKP CK, Respublikinėje bibliotekoje, Knygų rūmuose, tuometiniame Vilniaus valstybiniame V. Kapsuko universitete, Mokslų akademijos centrinėje bibliotekoje, Lietuvių kalbos ir literatūros institute, Kauno politechnikos institute ir Kauno viešojoje bibliotekoje). Konfiskuoti emigraciniai leidiniai pagal „kenksmingą“ medžiagos turinį buvo skirstomi į du žymėjimo tipus: pasižymintys bent kiek antisovietinėmis tendencijomis ar kitomis oficialiai ideologijai nepriimtinais nuostatomis žymėti vienu šešiakampiu spaudu, o tie, kuriuos sudaro „ypatingai kenksminga medžiaga“, – jau dviem šešiakampiais spaudais. Pastarieji eiliniam skaitytojui praktiškai buvo neprieinami. Pavieniai tokių leidinių egzemplioriai buvo perduodami „susipažinti“ LKP CK, KGB ir Lietuvos SSR užsienio reikalų ministerijai. Naudojimasi iš užsienio gaunamos literatūros leidiniais, kurie nuolat papildydavo specialiuosius fondus, LSSR Glavlitas 1972 m. smarkiai apribojo. Tais metais itin padaugėjo dviem šešiakam-

piais spaudais žymimų emigracinių „reakcinių-nacionalistinių“ laikraščių ir žurnalų, kuriuose neva „šmeižiamos“ SSRS ir Lietuvos SSR partinės vadovybės⁶². Apie leidinius, pateikiančius tokio turinio medžiagą, informuotas ir LKP CK⁶³. 1972 m. jam perduoti 866 konfiskuotos literatūros egzemplioriai (1971 m. – tik 140 egz.). Pasak LSSR Glavlito viršininko Mykolo Slizevičiaus, „reakciniuose“ lietuvių emigrantų laikraščiuose „ypač daug rašoma apie Romo Kalantos susideginimą Kaune š. m. gegužės 14 d. ir po to kilusias chuliganų riaušes [...]. Laikraščiai džiūgauja, kad „Lietuvos neramumai sukrėtė Kremlių“⁶⁴. Emigracijoje leisti laikraščiai pabrėžė politinį demonstracijų pobūdį, o tai neišvengiamai kirtosi su oficialiąja masinio chuliganizmo versija. Be to, tikrintos ir iš užsienio siunčiamos plokštelės bei magnetinės juostos su įrašais lietuvių kalba.

LSSR Glavlitas kontroliavo ne tik iš užsienio patenkančią į šalį literatūrą, bet ir iš šalies išsiunčiamus rankraščius, fotografijas ir spausdintą produkciją, kuri savo turiniu galėjo diskredituoti „tarybinio gyvenimo tikrovę“. Leidinių, siunčiamų į užsienį paštu, kontrolė taip pat organizuota minėtame Vilniaus tarptautinio pašto siuntų pervežimo skyriuje. Darbas buvo atliekamas palaikant tiesioginį ryšį su KGB. Buvo nepraleidžiami politinio turinio leidiniai ar „Sąrašo“ apribojimus pažeidžiančios fotonuotraukos, geografiniai žemėlapiai, dokumentų kopijos, magnetinės juostos su politiškai nepageidaujamų kalbų įrašais, knygos, kurios pagal cenzūros dokumentus priskirtos prie išimtinų, bei pavieniai leidiniai, neįeinantys į „TSRS spaudos katalogą“⁶⁵. Pavyzdžiui, 1972 m. vasarą dėl politinių motyvų buvo sulaikyta dailininko Gerardo Bagdonavičiaus į JAV siūsta banderolė; joje šalia kitos medžiagos buvo perfotografuota vinjetė, pavadinta „Šiaulių žymesnieji žmonės“, kurioje įdėtos buvusių šaulių rinktinės vado A. Kurpiaus, apskrities policijos

vado S. Peleckio ir kitų „buržuazinės Lietuvos“ veikėjų nuotraukos. Tų pačių metų rudenį buvo konfiskuota M. Liubeckio į Izraelį siūsta banderolė, kurioje „be kitų nuotraukų yra įdėti nufotografuoti aplūžę namai, nešvarūs namai ir balkonai, vaikas prie aptrupėjusio ir neremontuojamo namo sienos, moteris su rakandais prie labai vargingo buto durų [...]. Šios nuotraukos, kaip iliustruojanti medžiaga, gali būti panaudotos antitarybiniais tikslais, šmeižiant tarybinės liaudies gyvenimą, klastojant faktus ir kurstant antitarybinę isteriją [...]“⁶⁶. LSSR Glavlito metinėje ataskaitoje pažymima, kad ypač padaugėjo privatiems asmenims į Izraelį siunčiamų banderolių, susidedančių iš mokslinių, mokslinių-techninių, informacinių ir meninės pakraipos leidinių⁶⁷. Kaip alternatyva tokiems „nepageidautiniams“ reiškiniams aštuntajame dešimtmetyje gausiai pradėta leisti oficialioji užsienio skaitytojui skirta informacinė medžiaga, tačiau ji veikiau tarnavo propagandiniais tikslams nei realiai atspindėjo Lietuvos gyvenimo tikrovę.

Ideologinė cenzūra sugriežtėjusios viešosios kontrolės sąlygomis. Nuo 1973 m. vėl padaugėjo Glavlito įsakymų išimti iš bibliotekų ir knygų prekybos tinklo nepatikimais tapusių autorių knygas. Tais metais neleista spausdinti 60 įteiktų rankraščių: 50 iš jų „Vagos“ leidykloje, 9 – „Šviesos“ ir 1 „Minties“ leidykloje. „Vagos“ leidykloje dėl „nepakankamai“ nušviestų ir marksistiškai įvertintų to meto sąlygų buvo atmestas Onos Narbutienės rankraštis „Juožas Naujalis“, dėl „neteisingai“ pavaizduoto sovietinio gyvenimo – E. Tamulio „Žodžiai“ ir kt.⁶⁸ Dar 69 rankraščiai gražinti taisyti iš esmės. „Vagos“ leidykla, užsitraukusi bene didžiausią visuomenės „dorovės sergėtojų“ rūstybę, buvo kritikuojama dėl klaidų leidžiant literatūrinio palikimo knygas: griežtai sukritikuotas „Lietuvių liaudies dainynas“, Jono Biliūno raštų dvitomis ir kiti leidiniai.

Sovietinei ideologinei politikai ypač neparankūs buvo ir Lietuvos istorijos tyrimai, todėl apie juos stengtasi arba apskritai nutylėti, arba pateikti suklasztotas marksizmo-leninizmo doktrinių bei žiugždiškosios metodikos pagrindu „nušlifuotas“ idėjas. Lietuvos mokslininkams buvo priekaištaujama dėl Lietuvos istorijos periodizavimo (nesuderinto su Rusijos istorija), dėl teigiamo Katalikų Bažnyčios vaidmens vertinimo istoriniuose veikaluose, apskritai pernelyg didelio dėmesio feodalinės Lietuvos istorijai⁶⁹. Kritikuota autorių kolektyvo knyga „Lietuvos pilys“, istorikų Mečislovo Jučo ir Broniaus Dundulio Lietuvos feodalizmo laikotarpio darbai. Po kritikos „Mokslo“ leidyklos 1974 m. plane iš 18 Lietuvos istorijos veikalų, skirtų LDK laikotarpiui, liko tik 2⁷⁰. Bene didžiausias LSSR Glavlito laimikis buvo jau 1979 m. „Lituanistinės bibliotekos“ serijoje turėjusi pasirodyti Alberto Vijūko-Kojelavičiaus „Lietuvos istorija“. Praėjęs visus cenzūros sietus, rankraštis buvo surinktas ir pasirašytas spaudai, tačiau „sprogimo banga trenkė iš Maskvos [...]. Niekas nedrįso prieštarauti Maskvos cenzorių cenzoriui Romanovui, net ir nesiūlė kaltuosius bausti, o tik nutarė rankraštį deponuoti, padėti į archyvą“⁷¹. Knygos spausdinimą įsakyta sulaukyti dėl antirusiškų minčių bei „feodalinės klasės“ idealizavimo ir išaukštinimo tendencijų⁷². Išspausdintas veikalo tiražas LSSR Glavlito nurodymu buvo greitai sunaikintas, o jį redagavęs „Vagos“ redaktorius Jonas Pilypaitis nubaustas.

1973 m. pabaigoje prasidėjo KGB puolimas prieš dar 1972 m. kovo 19 d. pasirodžiusią „Lietuvos Katalikų Bažnyčios kroniką“ (toliau – LKB „Kronika“) ir religinę veiklą Lietuvoje. Pažymėtina, kad LKB „Kronikoje“ buvo daug rašoma ne tik apie religinių teisių pažeidimus, bet ir apie bendruosius tautinius reikalus, taip pat plačiai nagrinėjama ideologinių reikalavimų įtaka Lietuvos kultūrai. Per metus buvo suimti keli

aktyvūs jos platintojai. Penki iš jų 1974 m. gruodžio mėnesį buvo teisiami, kaltinant juos platinus „šmeižikiškus prasimanymus, nukreiptus prieš sovietinę santvarką“⁷³.

Lietuvos inteligentija buvo verčiama dalyvauti sovietiniam režimui nelojalių inteligentų smerkimo kampanijose. Antai 1974 m. ji buvo raginama pasmerkti iš SSRS ištremtą rusų rašytoją ir disidentą Aleksandrą Solženicyną bei jo kūrybą, demaskuojančią sovietinę tikrovę. SSRS Glavlito 1974 m. vasario 14 d. įsakymu visi jo veikalai visomis kalbomis iš bibliotekų turėjo būti pašalinti⁷⁴. Vėliau politinės konjunktūros principu organizuota ir Andrejaus Sacharovo, kovotojo už žmogaus teises ir masinį nusiginklavimą SSRS, pažiūrų smerkimo kampanija. Be kita ko, SSRS Glavlito 1974 m. spalio 30 d. įsakymu iš bibliotekų fondų turėjo būti pašalinti sovietinei sistemai „nusikaltusių“ rusų rašytojų Andrejaus Siniavskio, A. Galičo, 1976 m. rugpjūčio 13 d. įsakymu – Viktoro Nekrasovo, Anatolijaus Gladilino, 1976 m. lapkričio 5 d. įsakymu – Vsevolodo Azarovo, A. Zinačevo, 1976 m. lapkričio 19 d. įsakymu – I. Bončkovskio veikalai⁷⁵. Atitinkamai ir LSSR Glavlitas 1975 m. balandžio 24 d. ir 1978 m. gegužės 10 d. įsakymais nurodė iš bibliotekų fondų pašalinti užsienyje apsigyvenusius Lietuvos rašytojų Aušros Sluckaitės, Tomo Venclovos⁷⁶ ir Sauliaus Tomo Kondroto Lietuvoje išleistus veikalus. Cenzorių „nemalonėn“ pateko ir 1972 m. į Izraelį emigravusio prozininko Icchoko Mero romanas „Ant ko laikosi pasaulis“, iš kurio vien dėl nepageidaujamos emigracijos fakto buvo pašalintos režimui nepriimtinos vietos ar net ištisos teksto dalys⁷⁷. Emigravusių rašytojų pavardės cenzoriai nuolat braukė iš įvairių straipsnių ir mokslinių leidinių.

Nors režimas ir stiprino vientisą ideologinę centralizaciją, iš užsienio besiskverbianti moderni vakarietiška kultūra negalėjo nepaveikti imlaus proto, nusivylusio šablonine ir dvasinės ekspresijos laisves varžančia so-

vietinė dogmatika. Pirmiausia tai palietė nepastoviausią ir judriausią Lietuvos visuomenės dalį – jaunimą, kuris jautė daug didesnę dvasinės ir kūrybinės laisvės poreikį. Pirmiausia jaunatviškos išraiškos, kartu ir savotiško protesto kasdienybei forma tapo Vakaruose susiformavusi pramoginė estradinė muzika, vienijusi jaunosios kartos atstovus į atskirus judėjimus, kurių bene žinomiausiu ir populiariausiu tapo hipių specifinės gyvenimo modelis. Greta dar septintojo dešimtmečio viduryje Lietuvą pasiekusios „bitlomanijos“ (vadinamojo „bigbyto“) bangos, nuo 1975 m. ėmė formotis ir Lietuvos roko muzika⁷⁸. Tačiau po minėtų 1972 m. gegužės mėnesio įvykių hipiams ir apskritai bent kiek laisvesnės laikysenos žmonėms atėjo sunkūs laikai: buvo sugriežtintas auklėjimas mokyklose ir universitetuose, nesovietinių kompozitorių muziką grojančioms grupėms uždrausta koncertuoti, todėl šios naujosios muzikos mados atstovai buvo priversti pasitraukti į pogrindį⁷⁹. Vėliau viešai toleruotas estradinės muzikos formas siekta nukreipti režimui palankia ir tik ideologinių normų paisančia linkme.

Bene daugiausia rūpesčių ideologinės kontrolės įstaigoms kėlė saviveiklinės estrados grupės; jų veiklą stengiasi nuolat prižiūrėti ir neišleisti jos iš akių. Nepageidaujamus maištininkus ir visas bent kiek pažangesnes idėjas sėkmingai filtravo ir traiskė proletarinės kultūros sukurta apžiūrų mašina. Saviveiklinių kolektyvų apžiūros buvo kelių pakopų: rajoninės, miesto ir respublikinės. Visoms apžiūroms buvo nustatytas privalomas repertuaras, kuriame turėjo atsispindėti ne meniniai laimėjimai, o sovietinė ideologija: 75 proc. sovietinių kompozitorių kūrinių, 20 proc. – užsienio (dažniausiai socialistinės stovyklos šalių) ir 5 proc. – savos kūrybos dainų⁸⁰. Pastaroji procentinė išraiška reiškė tik vieną autorinę dainą. Taigi pagrindinis ideologinės kontrolės sistemos taikinyb buvo kūrybingos asmenybės – jaunuoliai, ku-

rie patys mėgino rašyti muziką ir tekstus. Apžiūrų metu atlikėjus vertindavo speciali komisija, pirmininkaujama arba partinių, arba kultūrinių nomenklatūrininkų, dažnai nieko bendro neturinčių nei su muzika, nei su menu. Į viską žvelgta politiniu-ideologiniu požiūriu, diktuojant savo sąlygas ir siekiant įpiršti savo angažuotus kūrinius. Grupėms, nedalyvaujančioms apžiūrose arba jų metu atkritusioms, visi keliai į platesnę koncertinę veiklą buvo uždari⁸¹. Sovietinės ideologinės cenzūros fenomenas lėmė tai, kad „visos to meto estradinės dainos yra nuostabiai „iškastruotos“: kiekviena tema, kiekvienas motyvas buvo kruopščiai perkošiamas per cenzūros ir savicenzūros filtrus [...]. Tekstai buvo kuriami pagal principą: kuo sūriau gyvenime, tuo saldžiau dainoje“⁸². Todėl atlikėjai dažniau rinkdavosi liaudies dainų aranžuotes ar labiau krypto į instrumentinę muziką, prie kurios, savaime suprantama, komisija mažiau kibdavo.

Kad ir kokių kontrolės priemonių būtų imamasi, ideologinės cenzūros vykdytojams darėsi vis sunkiau izoliuoti visuomenę ir jos kultūrinę elitą nuo „priešiškos“ ideologijos. Vietiniuose pogrindžio laikraščiuose ir žurnaluose „Aušra“ (1975 m.), „Varpas“ (1976 m.), „Laisvės šauklys“ (1976 m.), „Perspektyvos“ (1978 m.), „Alma Mater“ (1979 m.) ir kituose buvo gyvai komentuojama Lietuvos literatūros padėtis, kritikuojama konformistinė laikysena ir atmetama „komunistinė tradicija – juodinti Nepriklausomybės gyvenimą“⁸³. Pogrindžio spauda buvo linkusi iškelti kūrinius, nepritapusius prie oficialiosios kultūros linijos ir susilaukusius valdžios represijų. Vis dažniau buvo viešai protestuojama prieš ideologinį meno prievartavimą. Kone praktiškiausias būdas aprūpinti Lietuvos rašytojus, istorikus, dailininkus objektyvia, išeivijos sąlygomis parengta medžiaga vietoj siūlomos surogatinės sovietinės lektūros buvo knygų kontrabanda, prasidėjusi kartu su išeivijos kultūrininkų ekskursijomis į Lietuvą.

Aštuntajame dešimtmetyje knygų kontrabandą ypač buvo išplėtojęs A. Mackaus Knygų leidimo fondas⁸⁴. Į Lietuvą vykstantys asmenys slapta perveždavo žurnalo „Metmenys“ numerius bei atskiras Fondo parengtų knygų publikacijas. Dešimtmečio pabaigoje knygų perdavimu rūpinosi Kęstučio Keblio vadovaujamas Ateities literatūros fondas ir akademikų skautų Vydūno fondas Čikagoje. Pastarojo iniciatyva gan dideliu tiražu buvo išleista istoriko Adolfo Šapokos redaguotos „Lietuvos istorijos“ ketvirtoji laida, kuri ir buvo skirta gabenti į Lietuvą⁸⁵. Pasak šiose „ekskursijose“ bei knygų siuntimo veikloje aktyviai dalyvavusio kritiko ir publicisto Liūto Mockūno, „jeigu lietuviškoms knygoms siųsti į Lietuvą buvo uždėtas visiškas karantinas, iš siuntinių būdavo išimamos net išeivijos kulinarijos knygos, tai angliška dažnai pasiekdavo adresatą“⁸⁶. KGB nuolat darė kratas, kurių metu saugumiečiai stengėsi inkriminuoti kažką nepalankaus vadinamiesiems „nepatikimiems“ asmenims, todėl gana dažnai būdavo aptinkamos jau Lietuvoje savilaidos būdu daugintos A. Šapokos, išeivijos poetų Bernardo Brazdžionio ir Kazio Bradūno, filosofų Antano Maceinos ir Juozo Girniaus knygos. Iš užsienio siunčiamos literatūros pobūdį bei kiekį fiksavo ir LSSR Glavlitas, savo nuožiūra ją, kaip įprasta, konfiskuodamas ir pagal medžiagos turinį klasifikuodamas į dvi „šešiakampių“ kategorijas. Glavlitas gerai žinojo, kuris išeivijos fondas kokio turinio literatūrą dažniausiai siunčia. 1976 m. buvo sulaukta Lietuvos katalikų religijos šalpos rėmėjų organizacijos siųsta banderolė, kurią sudarė 31 knyga. Tarp jų buvo ir 1975 m. Čikagoje perleista LKB „Kronika (1974–1975 m.)“, kuri, kitaip negu kiti leidiniai, nebuvo perduota į specialiuosius fondus, o veikiau dėl itin „žalingo“ turinio perduota LKP CK⁸⁷.

1976 m. LSSR Glavlitas LKP Centro komitetą informavo ir apie tai, kad pastaruoju metu leidyklos „Vaga“ ir „Mokslas“ pateikė nemažai rankraščių, turinčių didelių politi-

nio-ideologinio pobūdžio trūkumų. Daug pastabų sulaukė dar 1975 m. „Vagos“ leidykloje išleista prozininko ir literatūros kritiko Juliaus Būtėno knyga „Literato duona“, kurioje autorius „gan iškreiptai ir ne iš marksistinių pozicijų aprašo studentų korporacijų veiklą buržuazinėje Lietuvoje“⁸⁸. Nemažai trūkumų aptikta jaunųjų poetų kūryboje, kurioje „dažnai išryškėdavo pacifistinės idėjos ar beviltiškas tikrovės vertinimas, kaip kad teiginys: „Niekas čia net grašio neverta“⁸⁹. Modernistinės tendencijos, tuo labiau jaunosios kartos atstovų kūryboje dažnai pasitaikantys sovietinės tikrovės ironizavimo ar dvasinės disharmonijos niuansai kėlė nepasitenkinimą ne tik partiniams aktyvistams, bet ir jiems ištikimiems proletarinės kultūros atstovams.

Siekdamas beatodairiškai užgniaužti jaunosios kartos meninius ieškojimus, sovietinis režimas kovai su tokiais reiškiniiais pasitelkė natūralų kartų konfliktą, tarsi paskatindamas senuosius socialistinio realizmo atstovus vis labiau kritikuoti pradedančiųjų dvasinę-mentalitetinę kūrybą ir apginti savo dominuojančias pozicijas. Dėl panašių motyvų iš poeto Leonardo Gutausko eilėraščių rinkinio „Vartai po diemedžiu“ net 25 eilėraščius nurodyta pataisyti, o 5 iš viso išmesti. Dėl pesimistinių nuotaikų bei politinio dvi-prasmiškumo kritikuotas ir Almio Grybausko eilėraščių rinkinys „Spalvoti nuotaikų žibintai“, iš kurio buvo pašalinti du eilėraščiai. Rimtų pastabų sulaukė kai kurie laikraščiai ir žurnalai. Iš laikraščio „Tarybinis studentas“, vengiant bet kokios istorinės tematikos, išmestas eilėraštis, dedikuotas Barborai Radvilaitei; iš populiaraus žurnalo „Nemunas“ – Romualdo Lankausko romano „Prisiminimai po vidurnakčio“ teksto dalis, kurioje autorius neva idealizavęs vakarietišką gyvenseną⁹⁰.

1978 m. LSSR Glavlito nurodymu dėl politinių-ideologinių trūkumų tuometiniame Valstybiniame jaunimo teatre uždrausta sta-

tyti spektaklį pagal dramaturgo, „bitnikų“ prozos atstovo Rolando Rastausko pjesę „Talmantas žuvėdra“; motyvuota tuo, kad joje „iškraipant tarybinę tikrovę mūsų jaunimo padėtis vaizduojama kaip betikslė ir beprasmiška“⁹¹. Filosofiniai aforizmai, platesnės kultūrinės asociacijos, pagaliau pats teatrinis improvizacinis žaismas buvo nepriimtinas bendroms sovietinės ideologizuotos „meninės“ raiškos nuostatomis.

1977 m. iš „Vagos“ leidykloje išspausdinto tęstinio leidinio „Literatūra ir kalba“ XIV tomo pareikalauta tiesiogine žodžio prasme „išplėsti“ prancūzų kalba parašytą ir į lietuvių kalbą išverstą poeto Oskaro Milašiaus autobiografiją; taip buvo šiurkščiai pažeistas leidinio struktūros pobūdis⁹². Tais pat metais Glavlito cenzorių kritikos akiraityje atsidūrė ir prozininko J. Mikelinsko romanas „Už horizonto – laisvė“, kuriame aptikta net 20 „nepriimtinių“ vietų⁹³. Nors jame vaizduojama priverčiamųjų darbų nacistinėje Vokietijoje nepakenčiama kasdienybė, vis tiek, kad ir neargumentuotai, romanas kritikuotas neva esąs „fašistinis“. Autorius tapo ir aštuntajame dešimtmetyje vis plačiau pradėtos taikyti vadinamosios profesionaliosios kritikos auka. Naudojant šį įrankį, neretai netgi buvo šiurkščiai klastojamas autoriaus tekstas⁹⁴. Taip dar 1975 m. imta kritikuoti autoriaus romaną „Genys yra margas“, kritikai panaudojant pavienes jo ištraukas. Kritiška marksistinė metodologija besivadovavusio Ryčio Trimonio recenzija „Užplanuoti atsitiktinumai“ pasirodė žinomame SSRS rašytojų sąjungos laikraštyje „Literaturnaja gazeta“; jos autorius nevengė priekaištų J. Mikelinskui, kartu siekė sumenkinėti ir recenzuojamo romano meninę vertę⁹⁵. Rašytojo atsakomojo straipsnio minėtas laikraštis neišspausdino, nesėkmingas buvo ir mėginimas kreiptis į Rašytojų sąjungą. Pastarojoje ilgainiui susiformavo vadinamosios „kolektyvinės cenzūros“ principas; jo esmė tokia, kad rašytojų grupė neviešuose Rašytojų

sąjungos susirinkimuose svarstydavo kito rašytojo darbus, jam „patardavo“ ar „teikdavo pasiūlymus“ kūrinio struktūros klausimu. Į tai pamažu pradėta žiūrėti kaip į būtiną kūrybinio proceso dalį: „Tai nesukeldavo didesnių abejonių ne tikrai svarstymų dalyviams, dažnai gana solidiems mokslininkams, rašytojams, leidėjams, bet ir svarstomų kūrinių autoriams“⁹⁶.

Panašiai tarp konformizmo ir nonkonformizmo balansavo ir Lietuvos dailininkų sąjunga. Be kita ko, dailėje ypač baimintis religinių motyvų, tad oficialiajame mene apie juos negalėjo būti nė kalbos. Pavyzdžiui, 1979 m. grupės jaunųjų dailininkų parodoje tapytojas Kostas Dereškevičius eksponavo peizažą su bažnyčia, kurios bokštas, kaip ir tikrovėje, baigėsi nedideliu kryželiu. Tačiau atėjęs pasižiūrėti parodos paveikslo autorius apstulbo: kryželio būta paprasčiausiai išskusto⁹⁷. Taip pasielgė Dailininkų sąjungos darbuotojai, turėję saugoti kūrinių ideologinę „skaistybę“. Taip pat buvo labai bijomasi siužetų ir simbolių, kuriuose galėjo glūdėti kritiškų užuominų apie esamą socialinę tvarką ir tikrovę.

1979–1980 m. visoje SSRS prasidėjus naujai viešojo gyvenimo ideologizavimo bangai, sovietinės cenzūros poveikis režimo sąstingio sąlygomis ėmė dar labiau stiprėti ir devintojo dešimtmečio pirmoje pusėje pasiekė apogėjų. Po SSRS karinės intervencijos į Afganistaną prasidėjusi šalies tarptautinė izoliacija, vidaus politinė, ekonominė krizė bei visuomeninės apatijos apraiškos vertė sovietų valdžią imtis dar griežtesnių viešosios kontrolės priemonių ir taip mėginti išgelbėti pradėjusį skęsti „idealiosios sovietijos“ laivą. Sovietinės cenzūros pobūdį tyrinėjusi istorijos mokslų kandidatė T. Goriajeva SSRS Glavlito veiklą, kartu ir visos sovietinės cenzūros sistemą 1970–1980 m. laikotarpiu apibūdino kaip režimui nepalankių reiškinių viešajame gyvenime nuolatinį slopinimą, kartu norint išlaikyti nepriekaištingą oficia-

liosios kultūros įvaizdį ir neva teikiamo visuomeninio informatyvumo pilnateisiškumą⁹⁸. Tačiau vidiniai režimo „erozijos“ procesai gilios stagnacijos metais buvo neišvengiami, nors ir kokių desperatiškų veiksmų griebtasi siekiant stiprinti kultūros ir meno darbuotojų politinį budrumą. Erodojant sistemai ir laisvėjant literatūrinei minčiai, visa literatūra cenzūrinėms priekabėms darėsi vis sunkiau „įkandama“. Lietuvoje dar prieš prasidedant pertvarkai vietinės valdinkijos budrumas vis dažniau pasireiškėdavo garsiuoju „kad tik bėdos nebūtų“⁹⁹. Vis intensyviau imtasi ryžtingų prevencinių veiksmų, kūrybinėms iniciatyvoms priešinant nenumaldomo ideologinio diktato sąlygas. Būta ir „sąskaitų suvedinėjimo“ pavyzdžių: 1978 m. LKP CK biuras, prisiminęs „sutęptą“ kūrybinę praeitį, nepatvirtino J. Apučio kandidatūros valstybinei literatūros ir meno premijai gauti, tad jau 1979 m. žinomo prozininko teisė į ją buvo paprasčiausiai suspenduota.

Kad kultūrinė veikla vis labiau varžoma, Lietuvoje pirmiausia tai pajuto teatrai¹⁰⁰; devintojo dešimtmečio pradžioje gana didelis dėmesys buvo skiriamas jų repertuaro kontrolei. Be to, teatro menas bene sunkiausiai pasidavė ideologinei cenzūrai, nes čia daug kas priklausė nuo aktorių improvizacijos ir gestų kalbos. Jau 1980 m. LSSR kultūros ministerija kritikavo Šiaulių dramos teatrą, ypač jo vyriausiąjį režisierių Saulių Varną, kartu buvo nurodinėjama, koks turėtų būti teatro repertuaro pobūdis ir į ką spektaklius reikėtų labiau orientuoti. 1981 m. pradžioje ministerija nedavė leidimo statyti spektaklio pagal Viktoro Merežko pjesę „Proletarinis laimės malūnas“ Klaipėdos dramos teatre. Ypač didelių „sunkumų“ turėta su 1982 m. Kauno dramos teatre režisieriaus Gyčio Padegimo statytu spektakliu „Suomiška pirtis“¹⁰¹. Pirmasis spektaklio variantas dėl neįtikusios režisūros buvo atmestas; spektaklį dar mėgino gelbėti „patikimesnis“

teatro vyriausiasis režisierius Jonas Vaitkus, tačiau ir jo pastangos įtikti akyliems proletarinės kultūros saugotojams buvo bergždžios. Po šio incidento Kauno dramos teatro veikla labai susidomėjo vietinis KGB skyrius, tad jau 1983 m. numatyta atidžiau stebėti teatro ir ypač jo vyriausiojo režisieriaus, kuriam buvo pradėta operatyvinio patikrinimo byla, veiklą¹⁰². Atgarsiai apie tokius „nemalonus“ reiškinius pasiekė ir SSRS kultūros ministeriją, kuri savo ruožtu 1984 m. atsisakė suteikti Kauno dramos teatrui akademinio teatro statusą.

Iki 1980 m. pradžios LKP CK dar mėgino knygų leidybos planus oficialiai svarstyti sekretariate, juos smulkmeniškai analizuoti bei recenzuoti. Vėliau planavimas buvo paliktas pačioms leidykloms, taip pat LSSR leidyklų, poligrafijos ir knygų prekybos reikalų komitetui (buvęs Spaudos komitetas), kuris, padedamas leidyklų, parengdavo gana detalų suvestinį visų leidyklų ir organizacijų leidybinį planą¹⁰³. Išverstas į rusų kalbą planas galutiniam patvirtinimui buvo siunčiamas į SSRS spaudos komitetą Maskvoje. Tačiau vis dažniau, motyvuojant ribotais materialiniais ištekliais ir per didelėmis finansinėmis sąnaudomis bei apkrautu poligrafiniu pajėgumu, šalia politinės cenzūros devintojo dešimtmečio pradžioje imta taikyti ir vadinamoji „ekonominė cenzūra“: specialiai siekta „apkarpyti“ ir „dozuoti“ nacionalinių respublikų leidybos planus. Lietuvos leidėjai atvirai kritikuoti dėl per didelių leidybinių užmojų, kurie neva eikvojantys šalies biudžeto lėšas. Kad respublikose neatsirastų per didelių poligrafijos plėtros iniciatyvų, SSRS spaudos komitetas nuolat delegavo savo atstovus – „revizorius“, kurie tikrindavo vietinių leidyklų darbą, koreguodavo numatytų išleisti leidinių sąrašus, savaime suprantama, juos vis labiau trumpindami ir pateikdami pastabų dėl leidinių apipavidalinimo. Šiame darbe jiems nuolatos talkino ir LSSR Glavlitas, juolab įpareigotas vyresnybės – SSRS

Glavlito. Jis itin aktyviai „bendradarbiavo“ su respublikinėmis leidyklomis bei spaustu-vėmis ir taip nuolatos tobulino pirminės ir paskesniosios cenzūros įgūdžius. Su pastarąja susidūrę „Vagos“ leidyklos darbuotojai turėjo daug vargo, kai 1981 m. pasirodė J. Mikelinsko romano „Kur lygūs laukai“ pirmoji dalis. LSSR Glavlito nurodymu šios ką tik pasirodžiusios knygos platinimas iš karto buvo sustabdytas. Neįtiko antraštinio lapo kitoje pusėje pateikta anotacija: „Kur lygūs laukai“ – J. Mikelinsko romanas trilogija. Pirmoji dalis – „Duonos keliu“ – atspindi buržuazinės Lietuvos kaimo ir miesto gyvenimą nuo *nepriklausomybės* [išskirta cituojant. – A. S.] karų užbaigimo iki 1940 m. birželio vidurio“¹⁰⁴. Žodį „nepriklausomybės“ griežtai pareikalauta išbraukti, tačiau tai padaryti buvo sunku, nes jau buvo išleista per 30 tūkst. knygos egzempliorių, tad iš kiekvieno jų išplėšti netinkamą ir įklijuoti kitą – „pagerintą“ – reikėjo daug laiko ir darbo. Panašiam įsivaizduojamo „nacionalistinio“ recidyvizmo pobūdžiui priskirtas ir dar 1980 m. istoriko Juozo Jurginio parašytas straipsnis, skirtas Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto 550-osioms mirties metinėms¹⁰⁵.

1982 m. mirus ilgamečiui SSKP CK sekretoriui L. Brežnevui, jo vietą SSRS vadovybėje užėmė dar nuo 1967 m. KGB viršininko pareigas ėjęs Jurijus Andropovas. Jis labai gerai žinojo tikrąją sudėtingą ekonominę ir visuomeninę šalies padėtį, todėl jam vadovaujant pradėta režimo gelbėjimo programa: buvo mėginama ne tik sugriežtinti darbo drausmę ar reikliau kovoti su girtavimu bei valstybės nuosavybės grobstymu, bet ir imtis ryžtingesnių priemonių prieš inteligentijos reiškiamas „erezijas“, pritaikant režimo sistemoje jos naujojo vadovo ilgo darbo saugumo struktūrose patirtį. Tuometinei partinei vadovybei atrodė, kad tik griežta viešojo gyvenimo kontrolė, net pasitelkiant

esamus KGB rezervus, galėjo išgelbėti stagnacijos pakirstą sovietinio režimo savimeilę. Represiniai metodai, taip pat ir itin griežta ideologinė cenzūra, buvo praktiškiausia išeitis siekiant užgniaužti viešumoje vis dažniau pasitaikančią politikos kritiką ar bet kokių prieštarų nuomonių įvairovę. Tad ir Lietuvoje, eilinį kartą sekant Maskvos pavyzdžiu, jau 1982 m. gruodžio 30 d. buvo patvirtintas išsamus LSSR KGB agentūrinių-operatyvinių priemonių planas¹⁰⁶. Be kita ko, jame numatyta ypač akylai stebėti „Santaros-Šviesos“, neva siekiančios daryti neigiamą įtaką respublikos inteligentijai, veiklą; atidžiau kontroliuoti į Lietuvą atvykstančių užsieniečių elgesį; pagerinti į užsienį vykstančių kultūros, meno ir mokslo atstovų atranką; vykdyti kompleksines priemones izoliuojant inteligentiją ir jaunimą nuo religinių fanatikų įtakos; suaktyvinti agentūrinę-operatyvinę veiklą siekiant apsaugoti sovietinę visuomenę nuo neigiamų Vakarų gyvenimo būdo tendencijų; išanalizuoti operatyvinę padėtį LSSR kultūros ministerijos repertuaro redakcinėje kolegijoje¹⁰⁷, Lietuvos kino studijos kolegijoje, „Minties“ leidykloje, Kauno, Klaipėdos ir Šiaulių dramos teatruose, kino mėgėjų ir fotomenininkų sąjungose, kur pastaruoju metu būta neigiamų procesų¹⁰⁸. Toks platus staigiai padidėjusios LSSR KGB įtakos spektras, pagaliau ir atitinkamai 1983–1984 m. suintensyvėjęs LSSR Glavlito „sekamasis“ darbas labai sustiprino ideologinę cenzūrą. LSSR Glavlitas 1979–1981 m. padarė 58 politinio-ideologinio pobūdžio pastabas (1979 m. – 22, 1980 m. – 20, 1981 m. – 16), o 1982–1984 m. – 85 (1982 m. – 24, 1983 m. – 22, 1984 m. – 39). Cenzūros tolygų intensyvumą, išskyrus staigių pokyčių nulemtą perėjimą viešosios kontrolės sistemoje 1982 m., rodo ir pirminės cenzūros pastabų skaičius: 1979 m. jų buvo 730, 1980 m. – 802, 1981 m. – 808, 1982 m. – 738, 1983 m. – 899 ir 1984 m. – net 937 (žr. 2 lentelę).

2 lentelė. Sovietinės cenzūros poveikio rodikliai 1964–1989 m.

Metai	Pirminės cenzūros pastabų sk.	Paskesniosios cenzūros pastabų sk.	Politinio-ideologinio pobūdžio pastabos
1964	291	55	13
1965	394	61	12
1966	401	49	2
1967	349	45	24
1968	302	53	19
1970	472	29	34
1971	349	22	15
1972	493	31	29
1973	523	31	67
1974	654	46	66
1975	844	43	78
1976	729	62	31
1978	742	84	25
1979	730	74	22
1980	802	11	20
1981	808	16	16
1982	738	22	24
1983	899	29	22
1984	937	32	39
1985	1077	26	8
1986	965	27	3
1987	968	29	—*
1988	503	25	3
1989	247	21	8

Lentelė sudaryta remiantis LSSR Glavlito 1964–1989 m. (išskyrus 1969 m.) metinėmis ataskaitomis (LCVA, f. R-522).

* LSSR Glavlito 1987 m. ataskaitoje politinės-ideologinės pastabos nefiksuojamos.

1982–1984 m. LSSR Glavlitas kaip įmanydamas stengėsi užgniaužti vis dažniau įvairių autorių kūryboje atskleidžiamus sovietinės sistemos moralinės degradacijos požymius, taip pat ir „tarybinės tikrovės“ ironizavimo ar kritikavimo tendencijas. Pavyzdžiui, 1982 m. iš poeto Algimanto Pabijūno eilėraščių rinkinio „Ašaros skersvėjuose“ išmesti 9 satyriniai eilėraščiai, kuriuose autorius „apibendrinta forma išjuokia šalyje pasitaikančius trūkumus“¹⁰⁹. Tuo tarpu iš V. Petkevičiaus knygos „Kasdienės legendos“ išmestas visas skyrius ir padaryti net

24 pataisymai, mat „susidaro įspūdis, kad tarybinė visuomenė išsigimsta, tikrovė parodyta sutirštinant spalvas, literatūros atstovai ir vadovaujantys darbuotojai kiekviena proga girtauja, vyksta užkulisiniai nesutarimai ir ginčai dėl valstybinių premijų ir t. t.“¹¹⁰ 1983 m. siekiant riboti skleidžiamą „dezinformaciją“ iš Prano Raščiaus satyrų rinkinio „Valio ir Amen!“ išmesti 6 satyriniai eilėraščiai, kuriuose autorius ta pačia „apibendrinta forma išryškina pavienius neigiamus mūsų gyvenimo reiškinius“; iš žurnalo „Šluota“ išmesta publicisto Jono Sadūno humoreska

„Pasitarimas suomiškoje pirtyje“, kur „išjuokiami partijos ir vadovybės sprendimai sustiprinti darbo drausmę“; iš to paties žurnalo išmestas ir Albino Visocko eilėraštis, kuriame „pajuokiamai rašoma apie mūsų šūkius“; tuo tarpu iš „Pergalės“ žurnalo išmesti 3 poeto Vytauto Rudoko eilėraščiai, kuriuose autorius „kritikuoja šalyje pasitaikančius trūkumus ir idealizuoja buržuazinės Lietuvos praeitį“¹¹¹. 1984 m. dar daugiau dėmesio skiriama „neigiamų“ šalies gyvenimo reiškinių aptarimui, kritikuoti autoriai, nuolat giriantys Vakarų šalių gyvenimą. Pavyzdžiui, iš publicisto Igno Piktornos knygos „Baltas pasaulis“ išmesta net 11 straipsnių, kuriuose autorius neva tendencingai vertina „mūsų šalyje pasitaikančius trūkumus ir priešina juos užsienio šalių (Belgijos, Ispanijos, VFR), kuriose pats lankėsi, gyvenimui“¹¹². Iš žurnalo „Mokslas ir gyvenimas“, laikraščio „Tarybinis mokytojas“ išmesti straipsniai apie JAV ekonominio potencialo pranašumą prieš SSRS¹¹³.

Stagnacijos laikotarpio pabaigoje sovietinė cenzūra ėmėsi naujų priemonių riboti visuomenės skaitomą lektūrą, taip sudarydama naujas specialiųjų fondų papildymo galimybes. 1984 m. rugsėjo 11 d. SSRS kultūros ministerija išleido specialų įsakymą „Dėl priemonių užsienio literatūros komplektavimui ir panaudojimui valstybinėse respublikinėse bibliotekose pagerinti“¹¹⁴. Juo įpareigota sudaryti bibliotekose visuomenines konsultantų tarybas; jos spręstų, kurias iš įsigyjamų užsienio knygų tikslinga parodyti skaitytojų kataloguose, o kurias netikslinga. Tais pačiais metais iš Maskvos buvo atvykusi speciali komisija, veikusi SSRS kultūros ministerijos vardu. Ji tikrino, kaip Lietuvos mokslinėse bibliotekose naudojami „kapitalistinių“ šalių spaudiniai. Respublikinėje bibliotekoje (dab. Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka) komisija aptiko knygų, kurios, jos nuomone, neturėjo būti įtrauktos į skaitytojų katalogus. Į bibliotekos

aiškinimą, kad šios knygos SSRS Glavlito pažymėtos kampiniu spaudu, leidžiančiu jas naudoti viešai, komisija neatsižvelgė¹¹⁵. SSRS kultūros ministerijos reikalavimu šios knygos (daugiausia užsienio leidiniai) turėjo pereiti papildomą LSSR Glavlito paskesniąją cenzūrą.

Drausta ir nešališkai vertinti išeivijos kultūros laimėjimus¹¹⁶. Pavyzdžiui, 1984 m. „Kultūros baruose“ (Nr. 2) buvo išspausdinti Ingridos Korsakaitės objektyvus straipsnis „Nuolat ieškanti gyvybė. Viktoro Petravičiaus grafika“ ir E. Bukino – „Lietuviškos knygos likimas išeivijoje“. Po šių straipsnių publikacijos žurnalo redaktorius A. Zdanavičius buvo greitai iškviestas į LKP CK ir griežtai sudrausmintas. Tačiau tais pačiais metais šio žurnalo dešimtame numeryje pasirodė literatūros tyrinėtojo Viktoro Alekno straipsnis „Salomėja Nėris ir literatūra vokiečių kalba“, kuriuo buvo tarsi paneigta ideologų oficialioji nuomonė, kad Salomėja Nėris buvo „politiškai ir ideologiškai nuosekli“¹¹⁷. A. Zdanavičius vėl buvo iškviestas į LKP CK; šį kartą konfliktas baigėsi priversciniu jo atsistatydinimu. Tokių epizodų „Kultūros barų“, „Literatūros ir meno“¹¹⁸ bei kitų žurnalų ir laikraščių istorijoje buvo daug.

SOVIETINĖ IDEOLOGINĖ CENZŪRA LIETUVOJE 1985–1989 M.: IDEOLOGINĖ KRIZĖ IR BAIGIAMOJI CENZŪROS „ISTORIJA“

1985 m. SSKP CK generaliniu sekretoriumi tapus M. Gorbačioviui bei iškėlus garsiuosius pertvarkos ir, svarbiausia, viešumo šūkius, SSRS Glavlitui ir jo padaliniams sąjunginėse respublikose iškilo reali grėsmė netekti ideologinės cenzūros vykdymo funkcijų. Cenzūrai ir ją vykdančioms įstaigoms reikėjo būtinai surasti savo poveikio „nišą“ susidarius tokiai sudėtingai ir kol kas neaiškiai padėčiai¹¹⁹. SSKP XXVII suvažiavime, įvy-

kusiame 1986 m. vasario 25 d., greta reikalavimo stiprinti viešumą kovoje su įsisenėjusiu biurokratizmu bei kitomis negerovėmis, buvo pabrėžiamas ir poreikis labiau saugoti žinias, sudarančias valstybės ar karines paslaptis¹²⁰. Be to, skelbta, kad „dirbant idėjinį auklėjamąjį ir propagandinį darbą, reikia ryžtingai šalinti tuščiažodžiavimą, paradiškumą, formalizmą [...]. TSKP nuolat rūpinsis, kad stiprėtų ideologinio darbo materialinė bazė“¹²¹. Literatūra ir menas turi „stiprinti ryšius su liaudies gyvenimu, teisingai ir labai meniškai vaizduoti socialistinę tikrovę, įkvėptai ir ryškiai atskleisti, kas nauja, pažangu, ir aistringai demaskuoti viską, kas trukdo visuomenei žengti į priekį [...]. TSKP, remdamasi kūrybinėmis sąjungomis, viešąja nuomone, marksistine-leninine meno kritika, visada kovojo ir kovos prieš beidėjiškumą ir nekritiško pasaulėžiūrų vertinimo, estetinio pilkumo apraiškas“, o „literatūros ir meno veikėjams atsiveria didelės galimybės iš tikrųjų laisvai kurti [išskirta cituojant. – A. S.], kelti meistriškumą, plėtoti įvairias realistines formas, stilius ir žanrus“¹²².

Tokia kompromisinė laviravimo taktika, kai dar išlaikoma labai šabloninė konjunkтура ir kartu leidžiama laisviau reikšti kūrybines iniciatyvas, taip pat deklaruojamas politinis viešumas ir prasidėję liberalizacijos procesai šiek tiek sumenkino Glavlito tarnybines prerogatyvas. Be kita ko, silpo ir pati ortodoksinės ideologijos dvasia. Pirmiausia SSRS Glavlitui nurodyta sumažinti „Sąrašo“ apribojimų skaičių, ypač politinius draudimus¹²³. 1986 m. buvo priimtas SSKP CK nutarimas „Dėl leidyklų ir redkolegijų veiklos“, kuriuo atsakomybė už publikacijų idėjinį-politinį turinį ir kryptingumą perkelta nuo Glavlito pačioms leidykloms ir masinės informacijos priemonių redkolegijoms. Kartu Glavlitas įpareigotas sutelkti dėmesį tik į klausimus, susijusius su valstybės ir karinių paslaptių apsauga publikacijose¹²⁴. Vykdamas šį įpareigojimą, 1987 m. buvo patvirtintas naujas „Sąrašas“, tačiau jis buvo „apvalytas“

nuo ideologijos ir politikos. „Sąrašas“ veikiau buvo orientuotas tik į ypatingai svarbių valstybės paslaptių kategoriją. Šiuo atžvilgiu Glavlitas neteko iki tol jam buvusio įprasto darbo – literatūros ir meno sričių cenzūravimo. Jokių savarankiškų sprendimų, ką „išbraukti“, o ką „pataisyti“, dabar jis jau negalėjo priimti. Apie didelius „Sąrašo“ apribojimų pažeidimus publikacijose, tiesiogiai nesikišdami į sulaikytos medžiagos turinį, Glavlito darbuotojai turėjo pranešti atsakingiems partiniams organams. Tačiau SSRS Glavlito vadovai ir toliau cenzūrą laikė būtina ne tik dėl valstybės paslaptių apsaugos, bet ir dėl sovietinės visuomenės apsaugos, ypač siekiant apsaugoti ją nuo „kenksmingos“ informacijos.

M. Gorbačiovo inicijuotos pertvarkos ir viešumo politikos atgarsiai greitai pasiekė ir Lietuvą. Nors LKP CK pirmasis sekretorius Petras Griškevičius 1986 m. sausio 24 d. ataskaitiniame pranešime LKP XIX suvažiavimui pabrėžė būtinybę „ryžtingiau šalinti iš auklėjamojo darbo tuščiažodžiavimą, formalizmą ir primityvizmą“ bei „kovoti su kūryboje pasireiškiančiu beidėjiškumu ir beveidiškumu“¹²⁵, ideologinė cenzūra režimo visuotinio politinio persitvarkymo sąlygomis pamažu ėmė silpnėti. Jau 1985 m. LSSR Glavlitas padarė beveik penkis kartus mažiau politinių-ideologinių pastabų negu 1984 m. – iš viso tik 8; jos daugiausia buvo susijusios su pavieniais spaudoje skelbtais straipsniais. LSSR Glavlito cenzoriams užkliuvo tik vienas poeto Eduardo Mieželaičio eilėraščio, išspausdinto „Pergalės“ žurnale, posmas¹²⁶. Tačiau priimant Paminklų apsaugos ir kraštotyros draugijos parodas, skirtas pergalės kare su nacistine Vokietija 40-mečiui ir sovietų valdžios „atkūrimo“ Lietuvoje 45-mečiui, padarytos net 104 pastabos¹²⁷. 1986 m. padarytos tik 3 politinio-ideologinio pobūdžio pastabos. 1987 m. LSSR Glavlito nurodymu dėl vienokių ar kitokių „trūkumų“ sustabdyti 8 leidiniai, tačiau metinės ataskaitos suvestinėje nepažymima, kad būtų padary-

ta kokių nors politinio-ideologinio pobūdžio pastabų¹²⁸. 1988 m. pateiktos 3 pastabos, o 1989 m., jau nykstant tarnybiniam įpareigojimams, LSSR Glavlitas padarė net 8 pastabas, tarsi norėdamas susigražinti prarastą ideologinės cenzūros plėtojimo funkcionalumą.

1987 m. kiek atsileidus „Vieningųjų spausdinimo taisyklių“ varžtams ir sutrumpėjus „Sarašui“, LSSR Glavlitas praktiškai liovėsi kontroliuoti viešosios informacijos ideologinį turinį. Nors dar 1986 m. spalio 6 d. LSSR Glavlito įsakymu iš bibliotekų vėl buvo pašalinti emigravusių autorių – A. Sluckaitės, T. Venclovos ir S. T. Kondroto Lietuvoje išspausdinti veikalai¹²⁹, 1987 m. rugsėjo 1 d. bendru LSSR Glavlito, Kultūros ministerijos ir Spaudos komiteto nutarimu buvo sudaryta komisija bibliotekų specialiuosiuose fonduose esančiai literatūrai peržiūrėti. 1987 m. LNMB specialiajame fonde buvo 46 304, Vilniaus universiteto bibliotekos – 89 028, Mokslų akademijos bibliotekos – 206 926, Kauno viešosios bibliotekos – 22 530 saugojimo vienetų¹³⁰. Tais pat metais LSSR Glavlitas pradėjo skelbti sąrašus knygų, išleistų rusų kalba daugiausia iki 1941 m., kurias leista iš specialiųjų fondų perkelti į bendruosius fondus¹³¹. LNMB specialiojo fondo spaudinių perkėlimo į bendruosius fondus komisija 1988 m. buvo numačiusi išslaptinti 80–90 proc. specialiųjų fondo leidinių¹³². Iki tų metų vasaros buvo peržiūrėtos visos LNMB specialiajame fonde esančios knygos bei periodiniai leidiniai lietuvių kalba, išleisti iki 1945 m.¹³³ 1989 m. vasarą iš specialiojo fondo buvo „ne kas likę“¹³⁴. 1988 m. daug sparčiau vykęs specialiojo fondų patikrinimas lėmė, kad jau tais metais iš LNMB specialiojo fondo buvo nurašytos ir perduotos į bendruosius fondus 20 374 knygos bei žurnalų numeriai ar komplektai. Likusi specialiojo fondo dalis perduota 1989–1990 m. laikotarpiu.

Vis dėlto gorbačiovinė pertvarka, išslaptinusi Glavlito egzistavimą ir atleidusi cen-

zūros varžtus, iš karto nepanaikino režimo siekio kontroliuoti visuomenės skaitymo turinį¹³⁵. Specialiųjų fondų komplektavimo šaltiniai galėjo mažėti, bet ne išsekti. Pavyzdžiui, LSSR Glavlitas net 1989 m. pavasarį sulaikydavo į Lietuvą siunčiamų išeivijos periodinių leidinių – „Aidų“, „Akiračių“, „Dirvos“, „Tėviškės žiburių“ ir kt. – numerius ir net žymėjo juos specialiojo fondinio saugojimo spaudais¹³⁶. Tik 1989 m. liepos 10 d. LKP CK sekretoriato nutarimu buvo panaikinti apribojimai visiems išeivijos leidiniams ir išplėstas sąrašas organizacijų, kurios be jokių kliūčių galėjo gauti užsienio literatūrą¹³⁷.

1988 m. spalio 5 d. SSRS Ministrų Taryba priėmė nutarimą „Dėl valstybės paslapčių spaudoje saugojimo generalinės schemos“, pagal kurią Glavlitas tapo ūkiskaitine institucija, turinčia specialaus redagavimo funkciją¹³⁸. Dėl to LSSR Glavlito naujasis viršininkas Algimantas Brazaitis, pakeitęs ilgą laiką (nuo 1955 m.) šias pareigas ėjusį M. Slizevičių, tuometiniam Spaudos komiteto pirmininkui Juozui Nekrošiui 1989 m. sausio 25 d. raštu pranešė, kad „[...] Glavlito sistemoje įdiegiami ūkiskaitiniai principai ir už specialų redagavimą (pirminę kontrolę) masinės informacijos priemonės, ministerijos, mokslo įstaigos, kitos žinybos ir organizacijos, o taip pat už teikiamas šioms įstaigoms valstybinių paslapčių saugojimo klausimais aiškinamojo-informacinio pobūdžio paslaugas apmokama Glavlitui pagal tiesiogines ūkines sutartis“¹³⁹. Toliau LSSR Glavlito viršininkas prašė J. Nekrošių „nurodymo Jums pavaldžioms leidykloms ir organizacijoms, kurios pagal savo darbo pobūdį privalo bendradarbiauti su Glavlitu, sudaryti su juo tokias sutartis“¹⁴⁰. Rašte nurodoma, kad leidyklos už sąlyginio spaudos lanko „specialų redagavimą“ Glavlitui turės mokėti pagal sutartis – 3 rb už kiekvieną leidybinį apskaitos lanką. Trumpai tariant, leidyklos neva turinčios mokėti LSSR Glavlitui už leidinių cenzūravimą. Kaip šmaikščiai pažymima, „tatai labai priminė tuos lai-

kus, kai išpertas auklėtinis, trindamas perštinčią sėdimąją, turėdavo dar ir ranką pabučiuoti savo pėrėjui¹⁴¹.

Tačiau Lietuvos leidėjai jau nereagavo į cenzūros sistemos mėginimus toliau kontroliuoti jų darbą ir net mokėti už „teikiamas paslaugas“. Dar 1988 m. „Vagos“ leidyklos Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio rėmimo grupė ir Darbo kolektyvo taryba priėmė „Kreipimąsi į LKP CK, Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumą, Vyriausiąją valstybinių paslapčių spaudoje saugojimo valdybą“, kuriame prašė apibrėžti karinių bei valstybės paslapčių sampratą ir ribas, atšaukti antikonstitucinius LSSR Glavlito draudimus, suteikti teisę be jo vizos skelbti grožinės literatūros, publicistikos, meno, kritikos veikalus, meno laikraščius ir žurnalus. Tolesni įvykiai Lietuvoje 1990 m. visiškai pakirto LSSR Glavlito funkcijas, nors ši institucija formaliai veikė iki pat Nepriklausomybės atkūrimo¹⁴². Griūvant visai sovietinės cenzūros sistemai, SSRS ryšių ministras 1988 m. gruodžio 19 d. pasirašė įsakymą, kuriuo buvo skelbiama, kad nuo 1988 m. lapkričio 30 d. nutrauktas užsienio radijo stočių, transliuojančių laidas į SSRS, slopinimas. Lietuvoje tokio turinio įsakymą ryšių ministras pasirašė 1989 m. sausio 23 d.¹⁴³ 1989 m. birželio 16 d. Lietuvos, Latvijos ir Estijos nacionalinių bibliotekų atstovai priėmė bendrą pareiškimą, smerkiantį specialiojo saugojimo ir Glavlito institucijų esmę kaip nesuderinamą su civilizuotu gyvenimu.

IŠVADOS

Sovietinės ideologinės cenzūros raidą Lietuvoje 1964–1989 m. objektyviai galima suskirstyti į tris laikotarpius.

1. 1964–1972 m.: chruščiovinės ideologinės cenzūros palikimas ir pamažu naujos brežnevinės biurokratinės santvarkos įsigalėjimas, „varžtų atleidimo“ įspūdis ir galimybės

išnaudoti susidariusią terpę. 1972 m. įvykiai Kaune paskatino sovietinę vadovybę labiau stiprinti ideologinės cenzūros poveikį.

2. 1972–1985 m.: nuolatinis ideologinės cenzūros spaudimas, beatodairiškas vengimas net menkiausių visuomeninės-kultūrinės raiškos alternatyvų, prieštaraujančių oficialiajai ideologijai. 1983–1984 m. – paskutinio ideologinės cenzūros sustiprėjimo stadija. Griežtomis priemonėmis gelbėtasi iš stagnacijos liūno ir nuo vis akivaizdesnio visuomenės nepasitenkinimo. 1985 m. vyko politiniai pokyčiai visoje SSRS, siekta viešumo, visuomenės laisvės.

Šis laikotarpis straipsnyje pasirinktu aspektu bene pats aktualiausias. Tik vadinaimo „brandaus socializmo“ sąlygomis sovietinė ideologinė cenzūra buvo įgavusi visus įmanomus pavidalus: nuo paprasčiausio rankraščių išbraukymo ir autoriaus dvasinio terorizavimo iki visos kultūrinės sferos ideologinės sterilizacijos. Iš visuomenės atimta teisė gauti patikimą informaciją. Cenzoriai savo veiksmus dažnai argumentavo Maskvos pateikto „Sąrašo“ normų pažeidimais. Tačiau LSSR Glavlito „kvalifikaciją“ ne visada pakakdavo, ypač kritiniais momentais (1972 m.) ar griežtėjant tvarkai (1983–1984 m.). Tuomet į ideologinės cenzūros darbą buvo pasitelktas ir vietos KGB; jis nuolat prižiūrėjo kultūros ir viešajame gyvenime vykčius procesus. KGB buvo veikiau represinis-kontrolinis „pildas“, kuriam buvo suteikti beveik neriboti dvasinio ar net fizinio teroro įgaliojimai.

3. 1985–1989 m.: ideologijos krizė. Cenzūra susilpnėjo, nors kurį laiką dar mėgino prisitaikyti ir laviruoti, kol naujomis Atgimimo sąlygomis tapo visiškai neaktuali.

Galima teigti, kad sovietinės ideologinės cenzūros intensyvumas tiesiogiai priklausė nuo paties režimo dvasios. Chruščiovinio laikotarpio pabaigoje dar buvo jaučiami išblėsę „atšilimo“ atgarsiai, turėjo įtakos ir N. Chruščiovo inicijuotos antikultūrinės kampanijos.

Brežnevinės santvarkos laikotarpiu įsivyravo „institucinis-komandinis“ viešojo gyvenimo administravimas, nuolatinis spaudimas; neįžvelgta jokių kitimo tendencijų. J. Andropovo ir K. Černenkos vadovavimo laikotarpiu stiprinta drausmė, sustiprėjo cenzūra, o di-

džiosios permainos vyko tik gorbačiovinės pertvarkos metu. Analizuojant sovietinės cenzūros raidą ir jos specifiką Lietuvoje, būtina atsižvelgti į SSRS vykusius procesus, nes ideologinė cenzūra – jos nurodymu vykdyta komanda.

Nuorodos

- ¹ T. M. Горяева, *Политическая цензура в СССР 1917–1991 гг.*, Москва, 2002, c. 345.
- ² N. Davics, *Europa: istorija*, V., 2002, 1085 p.
- ³ *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 3, V., 2003, p. 770.
- ⁴ A. Streikus, „Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1956–1989 m.“, *Genocidas ir rezistencija*, 2004, Nr. (1)15, p. 43.
- ⁵ V. Rubavičius, „Suvaidinta ticsa“, *Literatūra ir menas*, 1992, gruodžio 5, Nr. 49.
- ⁶ Žr.: R. Lankauskas, „Viską pastebintis sutvėrimas, turėjęs šimtus veidų ir kaukių...“ [Apie kn. „Rašytojas ir cenzūra“ vertinimus spaudoje], *Nemunas*, 1993, Nr. 11/12.
- ⁷ R. Sadauskas, „Laikas išsipagirti“, *Literatūra ir menas*, 1992, lapkričio 28, Nr. 48.
- ⁸ Žr.: V. Rimša, „Biblioteka ir demokratija“, *Šiandien aktualu*, 1999, Nr. 2, p. 3–10; 2000, Nr. 1, p. 3–12; Nr. 2, p. 3–15; 2001, Nr. 1, p. 53–59; Nr. 2, p. 3–24; 2002, Nr. 1, p. 3–26; Nr. 2, p. 3–36; 2003, Nr. 1, p. 3–43.
- ⁹ *Rašytojas ir cenzūra*, sud. A. Sabonis ir S. Sabonis, V., 1992, p. 3.
- ¹⁰ Ibid., p. 565–566.
- ¹¹ Kartais istoriografijoje šios kontrolės rūšys atitinkamai vadinamos *preliminariąja* ir *sekamąja*.
- ¹² D. Blažytė-Baužienė, „Kultūrinė autonomija sovietinėje Lietuvoje: realybė ar regimybė“, *Metai*, 2002, Nr. 8–9, p. 138.
- ¹³ *Formalizmo ir abstrakcionizmo sąvokos* dažnai vartotos nusakant šiek tiek kitoniškesnius negu įprastiniai kūriniai.
- ¹⁴ Šią kampaniją išprovokavo skandalingas N. Chruščiovo apsilankymas Maskvos Maniče surengtoje dailės parodoje, kur jis užsipuolė alternatyvios dailės atstovų kūrinius.
- ¹⁵ *Samizdatas* (pagal rusų k. žodžių junginį „сам“ – pats, „издавать“ – leisti, išleisti) SSRS atsirado dar 1950 m. pabaigoje. Šia sąvoka apibūdina-

mi SSRS nelegaliai leisti ir platinti leidiniai, kurie buvo nepriklausomi nuo ideologinės cenzūros poveikio. *Tamizdatu* (pagal rusų k. žodžių junginį „там“ – ten, „издавать“ – leisti, išleisti) buvo vadinama už SSRS ribų išleista ir platinta literatūra.

- ¹⁶ A. Streikus, op. cit., p. 51.
- ¹⁷ T. M. Горяева, op. cit., c. 326.
- ¹⁸ A. Streikus, op. cit., p. 51.
- ¹⁹ *Rašytojas ir cenzūra*, p. 47.
- ²⁰ V. Tininis, *Sovietinė Lietuva ir jos veikėjai*, V., 1994, p. 113.
- ²¹ V. Stonienė, *XX amžiaus Lietuvos knyga (1904–1990)*, V., 2000, p. 75.
- ²² T. Venclova, *Vilties formos: Publicistika, esė*, V., 1992, 376 p.
- ²³ R. Misiūnas, R. Taagepera, *Baltijos valstybės: priklausomybės metai 1940–1980*, V., 1992, p. 175.
- ²⁴ E. Simanaitis, „Kruvinos okupacijos nostalgija“, *Voruta*, 1996, vasario 10.
- ²⁵ LSSR Glavlito metinė ataskaita apie darbą 1964 m., Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-522, ap. 2, b. 63, l. 11.
- ²⁶ *Rašytojas ir cenzūra*, p. 400.
- ²⁷ Ibid.
- ²⁸ LSSR Glavlito metinė ataskaita apie darbą 1966 m., LCVA, f. R-522, ap. 2, b. 76, l. 19.
- ²⁹ *Rašytojas ir cenzūra*, p. 407.
- ³⁰ LSSR Glavlito metinė ataskaita apie darbą 1966 m., LCVA, f. R-522, ap. 2, b. 76, l. 4.
- ³¹ Kaip rodo aptariamo laikotarpio LSSR Glavlito pirminės partinės organizacijos protokolai, 2-ajam skyriui nuolat trūko žmonių, tačiau organizacijos vadovybė atitinkamų priemonių šiai problemai išspręsti nesiėmė.
- ³² LSSR Glavlito pirminės partinės organizacijos sekretoriaus ataskaitinis pranešimas 1965 m. spalio 24 d. vykusiame susirinkime, Lietuvos ypatingojo archyvo LKP dokumentų skyrius (toliau – LYA LKP DS), f. 7759, ap. 2, b. 9, l. 35.
- ³³ LSSR Glavlito metinė ataskaita apie darbą 1967 m., LCVA, f. R-522, ap. 2, b. 83, l. 8.

- ³⁴ Ibid., l. 9.
- ³⁵ LSSR Glavlito pirminės partinės organizacijos atviro susirinkimo, įvykusio 1967 m. rugpjūčio 31 d., protokolai Nr. 10, LVA LKP DS, f. 7759, ap. 2, b. 11, l. 25–27.
- ³⁶ Ibid., l. 25.
- ³⁷ V. Tininis, op. cit., p. 114.
- ³⁸ Ibid.
- ³⁹ Pusiau slaptas dokumentas, išspausdintas leidinyje *История советской политической цензуры: Документы и комментарии*, Москва, 1997, c. 188–191.
- ⁴⁰ LKP CK biuro 1969 m. vasario 10 d. posėdžio protokolai, LVA LKP DS, f. 1771, ap. 242, b. 47, l. 4–8.
- ⁴¹ D. Blažytė-Baužienė, op. cit., p. 138.
- ⁴² SSRS Glavlito viršininko pavaduotojo 1969 m. vasario 25 d. raštas LSSR Glavlito viršininkui M. Slizevičiui, LCVA, f. R-522, ap. 2, b. 92, l. 31.
- ⁴³ LSSR Glavlito metinė ataskaita apie darbą 1970 m., ibid., b. 104, l. 6.
- ⁴⁴ Ibid., l. 6–7.
- ⁴⁵ LSSR Glavlito metinė ataskaita apie darbą 1971 m., ibid., b. 110, l. 11.
- ⁴⁶ A. Streikus, op. cit., p. 54.
- ⁴⁷ *Rašytojas ir cenzūra*, p. 212–213.
- ⁴⁸ V. Kubilius, „Talento mįslės“, *Nemunas*, 1972, Nr. 2, p. 17.
- ⁴⁹ J. Dagilis, „Knygos ir jos autoriaus likimai“, *Viltis*, 1992, vasario 19.
- ⁵⁰ V. Rimša, „Biblioteka ir demokratija: cenzūros prievaros kūrėjams padariniai“, *Šiandien aktu*, 2003, Nr. 1, p. 21.
- ⁵¹ V. Kubilius, *XX amžiaus literatūra: lietuvių literatūros istorija*, V., 1996, p. 515.
- ⁵² *Romo Kalantos auka. 1972 metų Kauno pavasaris*, sud. E. Aleksandravičius ir S. Žukas, V., 2002, p. 60.
- ⁵³ R. Misiūnas, R. Taagepera, op. cit., p. 231.
- ⁵⁴ Ibid., p. 231–232.
- ⁵⁵ A. Streikus, op. cit., p. 55.
- ⁵⁶ J. Čekys, *Knygos kūrėjų talkoje*, V., 1995.
- ⁵⁷ A. Ruzgas, „Mūsų spaudos kančių keliai“, *Mėta*, 1991, Nr. 10, p. 157.
- ⁵⁸ LSSR Glavlito metinė ataskaita apie darbą 1972 m., LCVA, f. R-522, ap. 2, b. 117, l. 5.
- ⁵⁹ Ibid., l. 19. LSSR Glavlito metinė ataskaita apie darbą 1971 m., ibid., b. 110, l. 28.
- ⁶⁰ R. Misiūnas, R. Taagepera, op. cit., p. 232.
- ⁶¹ V. Stonienė, op. cit., p. 81.
- ⁶² LSSR Glavlito ataskaita apie užsienio literatūros kontrolę 1972 m., LCVA, f. R-522, ap. 2, b. 118, l. 8.
- ⁶³ Ibid.
- ⁶⁴ LSSR Glavlito viršininko M. Slizevičiaus 1972 m. rugpjūčio 18 d. raštas LKP CK, ibid., b. 113, l. 21, 24.
- ⁶⁵ LSSR Glavlito ataskaita apie užsienio literatūros kontrolę 1973 m., ibid., b. 125, l. 3.
- ⁶⁶ LSSR Glavlito viršininko M. Slizevičiaus 1972 m. liepos 18 d. ir spalio 26 d. raštai LKP CK, ibid., b. 113, l. 18, 35.
- ⁶⁷ LSSR Glavlito metinė ataskaita apie darbą 1972 m., ibid., b. 117, l. 7.
- ⁶⁸ LSSR spaudos komiteto 1974 m. sausio 18 d. pažyma, ibid., b. 281, l. 93.
- ⁶⁹ V. Stonienė, op. cit., p. 80.
- ⁷⁰ „Mokslo“ leidyklos pažyma LSSR spaudos komitetui apie istorinės literatūros leidimą 1973 m., LCVA, f. R-577, ap. 1, b. 238, l. 21–23.
- ⁷¹ *Rašytojas ir cenzūra*, p. 316.
- ⁷² LSSR Glavlito metinė ataskaita apie darbą 1979 m., LCVA, f. R-522, ap. 2, b. 175, l. 4.
- ⁷³ R. Misiūnas, R. Taagepera, op. cit., p. 235.
- ⁷⁴ T. M. Горяева, op. cit., c. 352.
- ⁷⁵ K. Sinkevičius, „Šešiabriaunio spaudos imperija. LNB specfondo istorijos bruožai“, *Tarp knygų*, 2000, Nr. 7, p. 23.
- ⁷⁶ Poetas T. Venclova, buvusio švietimo liaudies komisaro (1940 m.) poeto Antano Venclovos sūnus, 1975 m. gegužės mėnesį kreipėsi į LKP CK vadovybę laišku, kuriame paraiškė, kad nepritaria komunistinei ideologijai ir laiko ją klaidinga. T. Venclovai buvo leista išvykti skaityti paskaitų Kalifornijos universitete, tačiau vizito metu iš jo buvo atimta pilietybė.
- ⁷⁷ LSSR Glavlito metinė ataskaita apie darbą 1974 m., LCVA, f. R-522, ap. 2, b. 133, l. 3.
- ⁷⁸ *Lietuvos roko pionieriai 1965–1980: Elektroninė enciklopedija*, 2000.
- ⁷⁹ S. Plaušinytė, „Hipopirijus Lietuvoje“, *Kultūros barai*, 2003, Nr. 5, p. 74.
- ⁸⁰ *Lietuvos roko pionieriai 1965–1980: Elektroninė enciklopedija*.
- ⁸¹ R. Dorietis, „Lietuvos roko pionieriai“, *Lietuvos aidas*, 1998, sausio 3, Nr. 1.
- ⁸² L. Katkus, „Sovietmečio estradinių dainų tekstai. Stilius, tematika ir vertybės“, *Kultūros barai*, 1993, Nr. 7, p. 27.
- ⁸³ V. Kubilius, op. cit., p. 518.

- ⁸⁴ L. Mockūnas, „Knygų keliai į Lietuvą. Prisiminimai apie nuskendusį laiką“, *Metai*, 1992, Nr. 12, p. 98.
- ⁸⁵ Ibid., p. 98–99.
- ⁸⁶ Ibid., p. 99.
- ⁸⁷ LSSR Glavlito metinė ataskaita apie užsienio literatūros kontrolę 1976 m., LCVA, f. R-522, ap. 2, b. 153, l. 6.
- ⁸⁸ LSSR Glavlito metinė ataskaita apie darbą 1975 m., ibid., b. 144, l. 6.
- ⁸⁹ LSSR Glavlito metinė ataskaita apie darbą 1976 m., ibid., b. 152, l. 6.
- ⁹⁰ Ibid.
- ⁹¹ LSSR Glavlito metinė ataskaita apie darbą 1978 m., ibid., b. 168, l. 3.
- ⁹² *Rašytojas ir cenzūra*, p. 364.
- ⁹³ LSSR Glavlito metinė ataskaita apie darbą 1977 m., LCVA, f. R-522, ap. 2, b. 160, l. 4.
- ⁹⁴ A. Streikus, op. cit., p. 58.
- ⁹⁵ *Rašytojas ir cenzūra*, p. 193.
- ⁹⁶ Ibid., p. 247–248.
- ⁹⁷ A. Andriuškevičius, *Lietuvių dailė: 1975–1995*, V., 1997, p. 16.
- ⁹⁸ T. M. Горяева, op. cit., c. 350.
- ⁹⁹ *Rašytojas ir cenzūra*, p. 298.
- ¹⁰⁰ A. Streikus, op. cit., p. 59.
- ¹⁰¹ *Rašytojas ir cenzūra*, p. 214.
- ¹⁰² A. Streikus, op. cit., p. 59.
- ¹⁰³ *Rašytojas ir cenzūra*, p. 311.
- ¹⁰⁴ A. Ruzgas, op. cit., p. 158.
- ¹⁰⁵ LSSR Glavlito metinė ataskaita apie darbą 1980 m., LCVA, f. R-522, ap. 2, b. 182, l. 3.
- ¹⁰⁶ A. Streikus, op. cit., p. 62.
- ¹⁰⁷ Jau nuo šeštojo dešimtmečio pabaigos Kultūros ministerijos redakcinė kolegija buvo perėmusi iš LSSR Glavlito dramos kūrinių aprobavimo teatrų pastatymams funkciją.
- ¹⁰⁸ A. Streikus, op. cit., p. 62.
- ¹⁰⁹ LSSR Glavlito metinė ataskaita apie darbą 1982 m., LCVA, f. R-522, ap. 2, b. 198, l. 3.
- ¹¹⁰ Ibid.
- ¹¹¹ LSSR Glavlito metinė ataskaita apie darbą 1983 m., ibid., b. 205, l. 3.
- ¹¹² LSSR Glavlito metinė ataskaita apie darbą 1984 m., ibid., b. 214, l. 3.
- ¹¹³ Ibid., l. 3–4.
- ¹¹⁴ K. Sinkevičius, op. cit., p. 19.
- ¹¹⁵ *Lietuvos bibliotekų fondų istorija XX amžiuje: Teminis mokslo darbų rinkinys*, V., 1994, p. 35.
- ¹¹⁶ A. Ruzgas, op. cit., p. 159.
- ¹¹⁷ Ibid.
- ¹¹⁸ V. Motiejūnas, „El Em, El Em, El Em...“: [Prisiminimai apie darbą savaitraštyje „Literatūra ir menas“], *Literatūra ir menas*, 1993, spalio 9.
- ¹¹⁹ T. M. Горяева, op. cit., c. 359.
- ¹²⁰ Ibid.
- ¹²¹ *TSKP XXVII suvažiavimo medžiaga*, V., 1986, p. 164.
- ¹²² Ibid., p. 168.
- ¹²³ T. M. Горяева, op. cit., c. 360.
- ¹²⁴ *Rašytojas ir cenzūra*, p. 397.
- ¹²⁵ *Lietuvos Komunistų partijos XIX suvažiavimo medžiaga*, V., 1986, p. 31.
- ¹²⁶ LSSR Glavlito metinė ataskaita apie darbą 1985 m., LCVA, f. R-522, ap. 2, b. 222, l. 4.
- ¹²⁷ Ibid., l. 11.
- ¹²⁸ LSSR Glavlito metinė ataskaita apie darbą 1987 m., ibid., b. 239, l. 11.
- ¹²⁹ K. Sinkevičius, op. cit., p. 23.
- ¹³⁰ K. Sinkevičius, „Bibliocidas Lietuvoje“, *Lietuvos naikinimas ir tautos kova (1940–1998)*, sud. I. Ignatavičius, V., 1999, p. 391.
- ¹³¹ K. Sinkevičius, „Šešiabriaunio spaudo imperija“, p. 24.
- ¹³² V. Bulavas, „Laidiniai iš spec. fondo“, *Tiesa*, 1988, kovo 15.
- ¹³³ V. Bulavas, „Buvo grifas: „Skaityti draudžiama...“, ibid., 1989, spalio 16.
- ¹³⁴ G. Visockas, „Knygos už grotes“, *Respublika*, 1989, rugsėjo 27.
- ¹³⁵ K. Sinkevičius, „Šešiabriaunio spaudo imperija“, p. 19.
- ¹³⁶ „Atviras laiškas drg. A. Brazaičiui“, *Literatūra ir menas*, 1989, gegužės 27.
- ¹³⁷ A. Streikus, op. cit., p. 63.
- ¹³⁸ V. Stonienė, „Knygų cenzūra sovietmečiu“, *Knygotyra*, 1994, t. 21(28), p. 159.
- ¹³⁹ *Rašytojas ir cenzūra*, p. 568.
- ¹⁴⁰ Ibid., p. 569.
- ¹⁴¹ A. Gailius, „Dar kartą cenzūros klausimais“, *Atgimimas*, 1989, sausio 20.
- ¹⁴² A. Streikus, op. cit., p. 63.
- ¹⁴³ R. Pleikys, *Jamming*, Kaišiadorys, 1999, p. 5.

Gauta 2005 03 10

Vilniaus universitetas, Istorijos fakultetas,

Naujosios istorijos katedra

Universiteto g. 7, Vilnius

andrius_skorupskas@yahoo.com

Andrius Skorupskas

DEVELOPMENT OF SOVIET IDEOLOGICAL CENSORSHIP IN LITHUANIA (1964–1989)

Summary

The development of Soviet ideological censorship in Lithuania in 1964–1989 can objectively be divided into three periods:

1. 1964–1972: The period of the legacy of the ideological censorship of Khrushchev, and the gradual entrenchment of the new bureaucratic regime of Brezhnev; the impression of the “loosened grip” and the possibility to use this juncture. The 1972 events in Kaunas induced the Soviet authorities to strengthen the influence of the ideological censorship.

2. 1972–1985: The time of the constant pressure of ideological censorship, the reckless evasion of even minor alternatives to public-cultural manifestations, which could contradict the official ideology. 1983–1984: This is the stage of the last intensification of ideological censorship. Strict measures were applied to escape the “stagnation” quagmire and the increasingly obvious discontent of the society. In 1985, political changes affected the whole USSR: the aim was publicity; the society was becoming free.

Considering the aspect chosen in this article, the last period is likely to be the most relevant. Only under the conditions of so-called “mature socialism” did the Soviet ideological censorship acquire all possible shapes: from simply sanitizing the manuscripts and victimizing the author emotionally, to ideologically sterilizing the entire cultural sphere. The society was deprived of the right to access reliable information. The censors would often explain their actions by referring to violations of the norms of the “List” which had been sent from Moscow. Yet, the “qualifications” of the Lithuanian SSR

Glavlit were not always sufficient, especially in an emergency (1972) or when the system was tightened (1983–1984). At that time, the local KGB was involved in the work of ideological censorship as well and would constantly control the processes, which were taking place in the spheres of cultural life and public opinion. The latter was rather the “supplement” of repression and control with almost absolute authority for emotional or even physical terror.

3. 1985–1989: The period of ideological crisis. The censorship was growing weaker, though it attempted for some time to adapt, until the Revival when it completely lost its meaning.

It can be asserted that the intensity of the Soviet ideological censorship depended directly on the very spirit of the regime. At the end of Khrushchev’s rule, one still could sense remnants of the “Thaw”: there was also some effect resulting from the anti-cultural campaigns launched by Nikita Khrushchev. In the period of Brezhnev’s regime, the “institutional-team administration” of public life became prevalent; there was constant restraint and no tendencies for change could be observed. During their tenure, Yuri Andropov and Konstantin Chernenko strengthened discipline; the censorship flourished. Great changes took place only during Gorbachev’s *perestroika*. While analysing the development and the characteristics of Soviet censorship in Lithuania, it is essential to consider the context of the processes, which developed in the USSR, since the latter was the commanding force implementing ideological censorship.

Janina Šyvokienė

Antanas Kraujelis – paskutinis Aukštaitijos partizanas

Antanas Kraujelis (1928 10 25–1965 03 17) visą savo trumpą gyvenimą paskyrė kovai su okupantais. 1946–1947 m. veikė kaip partizanų ryšininkas, turėjo ginklą. 1948–1965 m. buvo Vytauto apygardos partizanas Pabaisa, Siaubūnas. Jo gyvenimo tikslas buvo kovoti su okupantais iki galo. Jis garbingai laimėjo sunkią kovą, gyveno ir mirė laisvas žmogus.

Gyvo partizano A. Kraujelio paėmimui arba likvidavimui buvo mestos visos jėgos, už jo suradimą buvo siūlomos didžiausios premijos. Tačiau žmonės jį mylėjo ir saugojo. Antanas nepasidavė, nėjo legalizuotis, nors nuolat buvo raginamas tai daryti. Jaunystė, atkaklumas, drąsa, ryžtas, meilė Tėvynei, neapykanta okupantams viską nugalėjo. Greta jo buvo mylinti žmona Janina ir sūnus Antanas, kuriam teko kentėti vaikų namuose. Grįžusi iš kalėjimo Janina per teismus susigrąžino savo sūnų.

Artimiesiems Siaubūnas sakė: „Aš gal laisvės nesulauksiu, bet jūs tikrai sulauksite. Lietuva bus laisva“. Jo žodžiai išsipildė. Jis prašė artimųjų deramai jį palaidoti, tačiau iki šiol nežinoma jo palaikų paslėpimo vieta.

Jo tėvai, seserys du kartus buvo ištremti. Nesibaigiantys tardymai ir persekiojimai lydėjo visus šeimos narius. Nenusakomą kančių kelią praėjo tėvai, seserys.

1965 m. kovo 17 d. per kariuomenės operaciją, kuriai vadovavo KGB mjr. Nachmanas Dušanskis, Antano ir Onos Pinkevičių name A. Kraujelis nusišovė, prieš tai sunaikinęs dokumentus. Jo kūną išvežė į Uteną, atpažinimo aktą pasirašė KGB jaun. ltn. Marijonas Misiukonis.



*Antanas Kraujelis-Siaubūnas 1953 m.
(J. Jankausko asmeninė kolekcija)*

1997 m. gruodžio 17 d. A. Kraujelis pripažintas kariu savanoriu; 1998 m. birželio 10 d. jam suteiktas vyr. leitenanto laipsnis; 1998 m. gegužės 22 d. jis apdovanotas Vyčio kryžiaus 3-iojo laipsnio ordinu (po mirties).

Pateikiami tėvų, seserų, pažinojusių žmonių prisiminimai apie trumpą, bet labai sunkų ir prasmingą partizano A. Kraujelio-Siaubūno gyvenimą bei veiklą. Surinktos nuotraukos ir dokumentai iš žmonių bei KGB archyvo, pasakojimai apie buvusio jo draugo Edmundo Satkūno ir Broniaus Kalyčio-Siaubo pasikėsinimą jį nužudyti. Pateikiama bibliografijos rodyklė apie Vytauto apygardos paskutinį aktyvų partizaną A. Kraujelį-Siaubūną.

PRISIMINIMAI IŠ PRAEITIES...

*...visas jėgas Tu paaukojai Laisvei,
Bet laisvės krašto Tu jau nematei...*

(Iš Lietuvos partizanų dainos)

Nėra nieko stipresnio ir brangesnio už vaikystės prisiminimus. Jie iki šiol dar neišblėso iš mano atminties. Tas lopinėlis žemės, kur gimiau, kur žengiau pirmuosius žingsnius, medžiai, obelys, krūmai, šulinys, namas, klojimas, kuriame praleista tiek laiko šokinėjant ant kvepiančio šieno, laukai, miškas, visa tai – Kaniūkai (Molėtų rajone), gimtinė Lietuva, kurioje vaikystė buvo neilga, tačiau atmintyje – tai amžinybė. Norisi vėl ten grįžti, pastovėti, pasvajoti, prisiminti, pabūti su savimi. Gražiausią vaikystės sapną nutraukė okupantai, kurie galbūt niekada neturėjo Tėvynės, todėl ir kitų Tėvynės meilės nebrangino. Tremtyje, toli nuo Kaniūkų, savo gimtinę visada siedavau su žodžiu „Lietuva“.

*Čia kapai senolių, motinos ir tėčiai,
Čia kiekvieno laukia protėvių dvasia.
Grįžkim, vai, sugrįžkim, mylimi žemiečiai,
Nes gimta padangė – Amžina Šviesa.*

(Julius Jurevičius)¹

Tėtės rūpesčiai... Puikiai suprasdavau tėtę (gyveno pas mane Vilniuje), kuris veržte veržėsi į Kaniūkus. Ruošdavosi iš anksto, pats nusprendavo, kad reikia pasipuošti gra-

žiais marškiniais, kaklaraištį pasirišti ir geresnį kostiumą apsivilkti. Sakydavo, kad ten turi daug reikalų. O tie „reikalai“ – tai praeitės prisiminimai, atgimstantys žvelgiant į laukus, pievas, dirvonus, kuriuose įdėta tiek daug triūso. Buvo dėkingas žmonėms, kurie nenumelioravo, nesunaikino jo su Antaniuku (taip tėveliai vadino Antaną) sodinto sodo. Žvilgsniu glostė obelis, medžius, kurių tiek daug Kaniūkų sodyboje. Gyvendamas Vilniuje, jis sakydavo: „Jei negalite nuvežti, pėsčias nueisiu, aš žinau kelią į Kaniūkus“. Vis dėlto pėsčiam neteko eiti, neretai jį nuveždavome. Automobilyje sėdėdavo tylus, paskendęs mintyse. Bet jau pasukus iš plento į Skudutiškį jis atgydavo: nušvisdavo akys, dairydavosi į šalis ir pradėdavo pasakoti, kur kas gyveno, o ties Kurminų dvaru pasijusdavo kaip namuose. Labai džiaugdavosi sutikęs pažįstamus, gimines, kurių, deja, jau nedaug buvo likę gyvų, dalydavosi rūpesčiais, džiaugsmiais ir atrodė, kad niekada iš čia nebuvo išvykęs.

Tėtė buvo geros širdies, jei turėdavo pinigų, visada išdalydavo vaikams. Buvo labai kantrus ir mokėjo išklausyti. Prisimindavo anuos laikus ir vildavosi sužinoti apie sūnaus palaikų paslėpimo vietą... Deja, apie tai dar nenoriai kalbama.

Dažnai norėdavo važiuoti pas savo pusbrolių Steponą Valį. Jį ten labai traukė. Mylėjo jis savo kraštą, žmones, visada domėjosi jų likimais. Patenkintas, kad gerai užderėjo rugiai ir vasarojus, nusiminęs, kad per šlapia vasara – bulvės bus prastos. Kiekvienais



Paskutinė Stepono Kraujelio (Antano tėvo) viešnagė tėviškėje. Skudutiškio Šv. Trejybės bažnyčios šventoriuje prie tėvo kapo 1999 m. rugsėjo 4 d. (A. Snukiškio nuotrauka)

metais važiuodavo į Skudutiškį, į Šv. Trejybės atlaidus. Norėjo susitikti, pasikalbėti su draugais ir pažįstamais, pasipasakoti, kaip pačiam sekasi. Dar visai neseniai, 1999 m. rugsėjo 4 d. aplankęs Skudutiškio parapijos bažnyčią (tai buvo paskutinis jo apsilankymas), pasakojo, kad atstatant bažnyčią jis pats dalyvavo – vežė rąstus. Bažnyčios šventoriuje palaidotas tragiškai žuvęs jo tėvas Antanas Kraujelis ir motinos brolis Jokūbas Valys.

Visur ir visada jam pavestus darbus atlikdavo sąžiningai ir stropiai. Net tremtyje jo nuotrauka kabojo gamyklos garbės lentoje – taip pagerbtas už gerą ir sąžiningą darbą. Tėtė visada buvo ramus. Net ir baisiąją trėmimo dieną (1951 m. rugsėjo 20 d.) man, dar vaikui, atrodė ramus, nors šiek tiek sutrikęs. Bėgo į tvartą ir atgal, į klojimą. Laiko buvo

duota nedaug, reikėjo viską apmąstyti, tačiau turėjai skubėti.

Parfionas... Tėtė į politiką stengėsi nesikišti. Jis taikaus būdo. Su sribais ir saugumiečiais buvo santūrus ir nekalbus, visą gyvenimą pasinėręs į žemės reikalus. Jam brangus kiekvienas gimtosios žemės grumstelis, rūpėjo ūkio darbai. Jis meistraudavo lankus kinkomiems į vežimą arkliams. Pasigaminęs daug lankų, veždavo į turgų, grįždavo į namus su „barankomis“. Pamenu tėtės prieš mirtį pasakotą įvykį. Okupavus mūsų kraštą, Kaniūkų apylinkės įgaliotiniu buvo paskirtas Parfionas Kalpakovas. Bjaurus žmonėms. Tėtė kartą turėjo vežti jį į Alantą ir nepraleido progos su juo pasikalbėti. Prašė Parfioną, kad elgtųsi su žmonėmis padoriai ir atsiskaitų ginklo, bet jis tėtės nepaklausė.

Kartą partizanams buvo pranešta, kad Parfionas ketina vežti burokus. Jie pasislėpė negyvenamoje troboje ir laukė, kada jis važiuos pro šalį. Pravažiuojant vežimui, kuriame ant buroko sėdėjo Parfionas su žmona, iš trobos pasipylė šūviai. Žmoną iš karto nušovė, o Parfionui mėginant atsisiaudyti, atsivėrė trobos durys ir buvo paleista serija iš automato. Parfionas krito. Partizanai pasiėmė jo automatą ir pasislėpė miške. NKVD greitai sužinojo apie šį įvykį ir pasiuntė į Kaniūkus kariuomenę. Tuo metu mama ėjo perkelti karvių, kurios ganėsi močiutės Natalijos (tėtės motinos) žemėje, ir pamatė sovietų kareivius. Pribėgęs rusų karys mamai smogė per veidą plaštaka, ji nukrito apsipylusi krauju, o rusai nurūko tolyn. Aplinkiniai pamatė degantį Pakenių namą (kerštaudami sovietai sudegino).

Mamutė mums ir partizanams. Visus namų piniginius reikalus tvarkė mama. Tėtė jai parnešdavo visus uždirbtus pinigus. Ji tvarkė namų ūkį, nes nedirbo valdiško darbo, rūpinosi namų židiniu, augino vaikus. O jų buvo daug – dešimt, vėliau likome tik šešios.

Mama aršiai atsakinėdavo į sribų ir saugumiečių klausimus. Kovodavo dėl kiekvieno kąsnelio, nes sribams pirmiausia rūpėjo lašiniai, dešros ir ką skaniausia nugvelbti. Nieko nepalikdavo, nors pilna troba vaikų, viską pasiimdavo. Mama valdė skurdų šeimos biudžetą ir buvo paskendusį namų ruošos darbuose. Maitino ne tik savo šeimą, bet ir partizanus, kurie slėpėsi mūsų namuose arba užeidavo pasiimti maisto, drabužių. Mama juos globojo kaip savo vaikus. Būdama toli nuo Lietuvos (15 metų tremties) neprarado vilties. Ji tikėjo, kad anksčiau ar vėliau okupacija baigsis ir vėl būsimė laisvi, gal ir Antaniukas sulauks. „Negali ilgai taip tęstis“, – sakydavo mama. Ji visada, net tremtyje, save laikė laisvos Lietuvos žmogumi,

partizano motina. Nors buvo mažaraštė, bet skaitė laikraščius, knygas, išmokė gerbti savo kalbą, įžiebė meilę lietuviškai dainai, uždegė mūsų širdyse meilę savo kraštui. Tai jos dėka iki mokyklos iš maldaknygės išmokome sudėlioti maldos žodžius, kurie išliko visą gyvenimą ir sunkiausiais metais širdį ramindavo.

Mama buvo žinoma kaimo giesmininkė. Jos dainos skambėdavo visur: bažnyčioje, prie vaikų ir anūkų lopšio, užstalėje, gegužinėse, Sibiro barakuose, šermenyse. Ir mane pasiimdavo su savimi (man tada buvo 6–7 metai). Pirmą kartą iš jos lūpų išgirdau Juozo Naujalio „Jaunimo giesmę“. Jos gražus sopranas skambėdavo ir jaunimo vakaronėse.

Dažnai abu tėveliai kalbėdavosi apie sūnų Antaną, prisimindavo gimtinę. Labai ilgėjosi savo sodybos, gimtųjų laukų. Svarstydavo Antano ir kitų partizanų, kuriuos pažinojo, likimą ir kovų su okupantais prasmę. Kalbėjo apie Kaniūkų kaimo žmones, kurie laimingi gyvena savo vienkiesiuose, augina vaikus, sėja ir pjauna javus, jų gyvenimas teka įprasta vaga. O jie toli nuo Lietuvos ir kažin ar kada nors sugrįš, ar atguls Lietuvos žemelėje. Bet Aukščiausiasis taip sutvarkė, kad jie laimingai grįžo į Tėvynę. Mano tėvai darniai sugyveno, nuėjo 64 bendro gyvenimo metus.

Šeima, kurioje augau. Antanas mūsų šeimoje buvo antras vaikas, vyriausioji – Ona, dviem metais jaunesnė už Antaną Vitalija ir dar keturios jaunesnės seserys: Anelė, Bronė, Janina, Stefanija ir brolis Bronius, kuris nesulaukęs dešimties metų mirė nuo difterito. Dvynukai Konstancija ir Alfonsas po 3–4 savaitių taip pat mirė, todėl šeimoje Antanas buvo vienintelis tėvų ramstis. Namuose nebuvo prabangos, nes buvo daug valgančių ir nedaug dirbančių. Vaikus reikėjo maitinti, prižiūrėti, globoti. Šia pareiga draugiškai dalijosi paaugę vyresni šeimos vaikai.



Pirmieji Antano vaikystės metai. Priekyje stovi dviejų metukų Anciūtė (Ona); antroje eilėje iš kairės: mama, tėtė, jam ant kelių Antaniukas (Antanas Kraujelis); viršuje – teta Petronėlė (mamos sesuo). Kaniūkai, 1929 m.

(J. Šyvokienės asmeninė kolekcija)

Visi paeiliui lankė Kaniūkų pradinę mokyklą. Antanas labai mėgdavo dainuoti. Dažnai su broliu Broniumi užtraukdavo dainą:

Kai užaugsiu, būsiu vyras, būsiu risto žirgo draugas.

Ristą žirgą pabalnosiu ir į Vilniaus kraštą josiu.

Ir į Vilniaus kraštą josiu, ginsiu brangią tėviškėlę...

„Vaikystėje jie dažnai dainuodavo šią dainą“, – prisimena sesuo Vitalija. Tuo metu vienintelį Antaną tėveliai nutarė leisti mokytis į Alantos progimnaziją. Tačiau ir tai ne iš karto po pradinės mokyklos, nes paaugęs turėjo dirbti, padėti tėtei tvarkytis ūkyje. Sesuo Vitalija pasakojo, kad Antanas buvo labai pareigingas ir drausmingas, gerai mokėsi. Mėgdavo žaisti kamuoliu. Mokėjo susitarti, sugebėjo gražiai bendrauti su žmonėmis, visada buvo pagarbus vyresniesiems, kiekvienam nusišypsodavo, pasakydavo ką nors gero. Neken-

tė apgavikų, melagių, nemėgo išdavikų. „Buvo labai stiprios valios, tiesiog „geležinis“, – tokį jį prisimena sesuo Vitalija. Jo žodžiai: „Kiekvieno lietuvio šventa pareiga – kovoti už laisvę, tikėjimą, tiesą, už savo tautą“. Sakydavo: „Tas ne žmogus, kuris svyruoja. Pasirinkai kelią ir ženk“. Baigęs 6 progimnazijos skyrius, 1945 m. norėjo išvažiuoti į Deveikius (Utenos aps.) ir įsidarbinti restorane padavėju, bet saugumas jo neišleido.

Tai jau buvo okupacijos metai. Prisimenu, kad vėlyvą 1949 m. rudenį ėmė kolektyvizuoti kaimą, bet žmonės į kolūkius eiti nenorėjo. Buvo susirinkimas. Visi žmonės šaukė, barėsi, įrodinėjo, kad į kolūkius neis. Šeima atsidūrė kryžkelėje. Ką daryti? Įstojo. Mūsų namuose buvo įrengtas klubas-skaitykla. Skaityklos vedėju paskirtas Antanas. Namuose dažnai vykdavo kaimo jaunimo susibūrimai, gegužinės, vakaronės, lankydavosi ir partizanų. Vitalija jau buvo baigusi keturias pradinės mokyklos klases su pagyrimu, norėjo toliau mokytis, bet nebuvo galimybių,



Jaunimas Kraujelio sodyboje. Pirmoje eilėje iš kairės: Antanas Kraujelis, jo seserys Vitalija ir Ona. Kaniūkai, 1946 m.

(E. Targonskienės asmeninė nuotrauka)

turėjo padėti ūkyje, nes augo dar keturios seserys ir dvi jau buvo pradėjusios lankyti pradinę mokyklą.

Brolis, seserys – partizanų ryšininkai. Sovietai Antaną pradėjo kalbinti stoti į „liaudies gynėjų“ gretas, o kiek vėliau reikėjo apsispręsti, ar eiti į sovietų kariuomenę. Daugelis Lietuvos jaunuolių, besislapstančių nuo kariuomenės, išėjo į miškus. Tuo metu dar labai jauno Antano širdyje jau buvo suvešėjęs patriotizmo daigelis. Tėvai su nerimu stebėjo įvykius. Ruseno viltis, kad Vakarai Lietuvos nepaliks sovietų savivalei. Vis dažniau mūsų namuose pradėjo lankytis partizanai, jiems nenusileido ir sribai. Sumanų, mokantį laikyti liežuvį už dantų Antaną partizanai netruko pastebėti. Vis dažniau jis gaudavo įpareigojimų vykdyti užduotis: pergabenti ginklus, šaudmenis. Antanas buvo drausmin-

gas ir savarankiškai atlikdavo visus jam pavestus darbus.

Sesuo Ona buvo partizanų ryšininkė slapyvardžiu Ramunėlė. Antanas turėjo ginklą ir buvo pagrindinis partizanų ryšininkas. Namuose dažnai būdavo kratos, nes atsirasdavo „geradarių“, parodydavusių sodybą, kurioje gali būti partizanų. Tėtę vis dažniau išsiveždavo Molėtų saugumiečiai, o namo pareidavo pėsčias, liūdnas ir nekalbus. Represijos Lietuvoje didėjo. Nors buvo labai darbštus, tėtė neilgai dirbo kolūkyje už menkai apmokamus darbadienius. Išmetė iš kolūkio, nes dukra Ona jau slapstėsi, o ir Antaną pradėjo rimtai „globoti“ saugumiečiai. Naktimis į langus šviesdavo jų žibintuvėliai, pasigirsdavo baisus trenksmas į duris. Išsigandę šokdavome iš miego. Jie ieškodavo „banditų“. Liepdavo pasakyti, kur jie slapstosi. Tėtę varydavo į klojimą ir liepdavo pa-

rodyti, kur yra bunkeris. Dažnai mūsų sodybą laikydavo apsupę iš tolo.

1947 m. Antanas su savo draugu Daniu (Danieliu) Bružu namuose tvarkė ginklus. Sesuo Vitalija pastebėjo į namą įeinantį sribų vaduką Lapatkiną. Ji puolė į miegamąjį pranešti broliui apie „svečius“. Antanas ir Danys skubiai po pagalve paslėpė ginklus. Stribai buvo gerai nusiteikę, nedarė kratos, tik nuotaikingai paklausė: „Kaip vyrai gyvena?“ Retai taip būdavo...

1948 m. Antanas kartu su D. Bružu nuo Skudutiškio malūno iš sribų panosės pavogė gerokai apirusius partizanų Jono Vyžinto-Svirplio ir Broniaus Steiblio-Marso palaikus. Mūsų šeima juos sutvarkė ir vogčiomis palaidojo Kaniūkų kaimo kapinaitėse. Už partizanus nebuvo galima laikyti Mišių, už jų vėles skambinti varpais, o juo labiau jų laidoti kapinėse. Kas tai darė, labai rizikavo.

Sesuo Vitalija pasakojo, kaip su sribo žmona Žičkiene nuvažiavo į Uteną, ten pasiėmė stalą, kėdžių bibliotekai. Grįžtant namo Žičkienei paaiškino, kad reikia užsukti pas gimines. Užvažiavo pas Pampušką prie Utenos, išgėrė arbatos, o tuo metu šeimnininkas perkrovė jų vežimą ir dugne po šiaudais paslėpė kulkosvaidį. Jis sėkmingai nuvežtas į nurodytą vietą – Alantos apylinkės Mokylių kaimą pas Praną Jasiulionį, slapyvardžiu Perkūnas. Vėliau dar kartą teko vežti ginklus. Kad nekiltų įtarimo, ant ginklų pasodino mane (tuo metu buvau šešerių) ir pas minėtą Jasiulionį nugabeno ginklus.

Kratos ir tardymai, bunkeris. Antanas vis rečiau pasirodydavo namuose. Noras matyti Lietuvą laisvą, nepriklausomą jam buvo svarbiau už viską. Jis tuo tvirtai tikėjo. Guosdavo tėvus, kad viskas turi baigtis, Lietuva turi būti laisva. Ilgiau likti namuose negalėjo, nes per kratą rugiuose buvo rasta knyga „Po audros“ iš skaityklos. Ją skaitė partizanai ir

puslapiai buvo perskirti virvele ginklams valyti. Vėliau skaityklai vadovavo sesuo Vitalija, tačiau neilgai. Ji taip pat jau buvo partizanų ryšininkė Saulutė, vykdėdavo daugybę užduočių. Per eilinę kratą namuose rastos partizanų dainos. Vitaliją ir tėtę išsivedė į Skudutiškio sribyną. Tardoma Vitalija pasakė, kad sąsiuvinį rado eidama iš Skudutiškio prie sandėliuko, kur gesindavo kalkes, ir parsinešė namo, nes buvo smalsu, kas ten parašyta. Sąsiuvinis buvo purvinas. Žinoma, stribai nepatikėjo ir toliau ją kamantinėjo. Edmundas Bakutis, sribų vadas, ją mušė, daužė galvą į sieną, praskėlė lūpą. Pagaliau palcido. Tada Vitalija dar neturėjo nė aštuoniolikos.

1949–1951 m. mūsų sodyboje daržovių rūsyje buvo įrengtas bunkeris. Tai buvo atskiras statinys kieme, apie 30 m nuo gyvenamojo namo, jame pripilta burokų ir bulvių. Ten slėpėsi Rytų Aukštaitijos Vytauto apygardos vadas Jonas Kimštas-Žalgiris, Henrikas Ruškulis-Liūtas, J. Vyžintas-Svirplys, Bronius Musteikis-Karvelis, Juozas Šutinyš-Paleckis. Kita slėptuvė buvo klojime po šieną, joje slėpėsi B. Steiblys-Marsas. Tačiau per kratas slėptuvių nerasta. Partizanus saugojome visi. Antanas pranešdavo apie partizanų apsilankymą netoli namų. Tada visa šeima būdavo sutelkiama juos saugoti. Čia jau darbavomės net ir mes, jauniausios, nes mus mažiausiai buvo galima įtarti. Žinojome ženklus, kaip pranešti apie gresiantį pavojų. Užduočių buvo įvairiausių: gaudavome pavedimų ką nors nunešti arba iš sutartos vietos parnešti. Ne visada žinojome, kas tai yra. Bet buvo šventa paslaptis niekam neprasitarti. Netgi tarpusavyje seserys ne visada žinojo, kuri kokį partizanų pavedimą atlieka. Gamindavome ir nešdavome į bunkerį maistą,ėjome griežtą sargybą atokiau nuo namų.

Dėl gyvybės nedrebėjome, nedvejodami rizikavome ir šventai tikėjome, kad išauš išsvajotas laisvės rytas. Neapsirikome.

Trispalvės gerbimas ir išdavystė. „Prisime-
nu nuostabias 1947 m. Šv. Velykas, kurių ne-
pamiršiu, kol būsiu gyva, – sako sesuo Vita-
lija. – Velykų rytą, grįždami iš bažnyčios,
pastebėjome kaimynės „sribelkos“ negyve-
namoje sodyboje plevėsuojančią trispalvę vė-
liavą. Mūsų namuose esančioje slėptuvėje
buvo penki partizanai, tarp jų – Vytauto apy-
gardos partizanų vadas Žalgiris. Pranešėme
jiems, ką matėme. Vadas iš karto davė įsaky-
mą partizanams prireikus jį pridengti, apsi-
rengė seną tėtės sėmėgą ir išėjo parnešti vė-
liavos. Visi stebėjome, kaip vadas mūsų tri-
spalvę nukabinęs parnešė tarsi didžiausią
brangenybę ir išskleidė kambaryje, kur buvo
padengtas velykinis stalas. Pirmiausia vadas
atsiklaupęs pabučiavo vėliavą ir apkabinęs
pravirko, paskui visi bučiavome. Tai buvo
iškilminga mūsų šeimos priesaika, kurios ne-
galima pamiršti. Gaila, kad nebuvo kam
įamžinti tos iškilmingos akimirkos“.

Deja, ta didžiulė šventė po savaitės vos
nevirto baisia tragedija. Pasirodo, tą vėliavą
iškėlė išdavikas. Po atvelykio, ankstų pirma-
dienio rytą, lauke tvyrojo tirštas rūkas, ma-
ma buvo išvirusi vyrams pusrytį, o mes,
prieš atidarydami bunkerį, išėjome apsižval-
gyti. Antanas pirmas pastebėjo sujudimą
pusbrolio Kraujelio sodyboje, paskui sesuo
Vitalija, eidama pažiūrėti, kas ten darosi,
pamatė, kad jau ir mūsų sodybą supa. Ma-
ma su Onute spėjo perspėti partizanus ir už-
maskuoti slėptuvę. Antanas krito į lovą, pa-
prašė, kad paduočiau šlapią rankšluostį, ap-
sivyniojo, ėmė kosėti – apsimetė ligoniu.
Stribai jo nelietė, visuose trobesiuose darė
kratą, badė metaliniais strypais, bet Dievas
saugojo, nieko nerado. Visi partizanai iš
mūsų namų išėjo.

Paskui labai greitai suimti partizanai iš-
davė seserį Oną, ji turėjo slapstytis – iš pra-
džių mūsų klojime įrengtoje slėptuvėje po
šieniu, vėliau – pas kitus žmones. Prasidėjo
dažnos kratos mūsų namuose, pradėjo ieško-
ti Antano, todėl jis išėjo iš namų. „Likau aš

pagrindinė brolio pagalbininkė, – prisimena
sesuo Vitalija. – Tėvai viską žinojo, niekada
nebarė, tik vieną kartą išgirdau mamą tėtei
sakant, kad „tuoju ir trečios neteksim“, o tėtė
atsakė: „Reikia padėti, nieko nepadarysi. Jei
visi bijosime, nieko nebus“. Labai daug dir-
bau su Antanu, buvau jo patikėtinė, sėkmin-
gai vykdžiau visas man patikėtas užduotis.
Mirti nė kiek nebijojoje, baisu buvo tik pa-
tekti į kalėjimą“.

Partizanai paliko sodybą. Stribai ėmė inten-
syviai persekioti visus be išimties šeimos na-
rius. Atsirado skundikų, kurie rašė stribams
laiškus, prašydami likviduoti „banditų“ liz-
dą, esantį pas Kraujelius. Pašto viršininkė tą
popiergalį perdavė tėvams ir taip perspėjo
partizanus, gyvenusius pas mus bunkeryje.
Laimei, partizanų slėptuvės mūsų namuose
nebuvo aptiktos, tačiau vado J. Kimšto-Žal-
girio nurodymu partizanai paliko slėptuvę ir
persikėlė kitur. Jie norėjo apsaugoti mūsų
didelę šeimą nuo pražūties. Antaną vadas
prašė neskubėti pasitraukti į būrį, jo many-
mu, Antanas galėtų nuveikti daugiau naudin-
gų darbų būdamas laisvėje. Lengvai bendra-
vęs su stribais ir aukštesniaisiais saugumie-
čiais, jis išpešdavo iš jų svarbių žinių.

Antanas palieka namus. Tačiau laisvėje jis
ilgiau nebegalėjo pasilikti, nes suimti parti-
zanai ir ryšininkai jį išdavė. 1948 m. rude-
nį, sustiprėjus čekistų ir sribų sekimui bei
nuolatiniam pasiūlymams tapti šnipu, An-
taną atsisveikino su seserimis, tėte, mamu-
te, kuri labai verkė ir prašė neišeiti, nors ir
pati nematė kitos išeities, prašė nepražudyti
savęs ir visos šeimos. Tačiau jis pasirinko
kovotojo kelią ir pareigos suvokimas buvo
toks stiprus, kad nustelbė motinos maldavi-
mus. Išeidamas Antanas mus prašė dainuo-
ti, nes girdėdamas mūsų balsus jautėsi sau-
giau. Jis įstojo į Vytauto apygardos Liūto
rinktinės Mykolo Urbono-Liepos partizanų
būrį. Pasirinko Pabaisos slapyvardį, vėliau



Antanas Kraujelis-Siaubūnas (dešinėje) ir Mykolas Urbonas-Liepa. Ne vėliau kaip 1951 m.

pasivadino Siaubūnu. Ir ne atsitiktinai – buvo drąsus, gudrus, bebaimis kovotojas, nevengė pasirodyti netikėčiausiose vietose. 1950 m. rudenį perėjo į naujai sukurta Liūto rinktinės Vyčio būrį. 1950 m. Antanas tapo Žėručio rajono Henriko Ruškulio-Liūto būrio kovotoju, rajono štabo nariu, vėliau žvalgybos skyriaus viršininku. 1951 m. rudenį paskirtas Žėručio rajono štabo viršininku. Namuose nuolat vyko kratos. Antanui vis sunkiau sekėsi aplankyti namiškius, pabūti kartu, kluone ant šieno, kur mamutė jam atnešdavo šiltą patalą, ramiai ir giliai užmigti, kaip miegama tėviškėje. Mes laukėme Antano, nes labai jo trūko. Tėtė jau buvo pašalintas iš kolūkio, stribai ir saugumiečiai primindavo: „Jei neatvesi sūnaus, būsi išvežtas ten, kur baltos meškos“. Grėsė visos šeimos ištrėmimas. Šeimoje augo keturios nepilnametės dukros.

Antano rėmėjai. Antanas su visais mokėjo rasti bendrą kalbą. Buvo mylimas, gerbiamas ir laukiamas ne tik šeimoje, bet ir pas kaimynus, nes bendravo paprastai, negailėjo šiltų žodžių. Kartu su kitais partizanais srėbdamas viralą, nestokojo šmaikštaus žodžio. Vaizdingai nupiešdavo ateities vizijas, kaip gyvens žmonės laisvoje valstybėje, pasakojo, kaip suklestės kaimas, išaugs stiprūs ūkiai. Buvo taip įsitikinęs Lietuvos pergale, kad savo optimistinėmis nuotaikomis ir kalbomis užkrėsdavo visus aplinkinius, neleido nė sekundei suabejoti ar nukreipti pokalbį minore gaida apie sužeidimą ar žūtį. Jis žinojo, kad vyksta nelygi kova su okupaciniu režimu: sunkios gyvenimo sąlygos bunkeriuose, krūmuose, vandenyje (kartais apsuptyje su vamzdeliu panėrus į ežerą tekdavo ištverti ilgą laiką). Neviltis ir išdavystės slėgė miško brolius.

Antanas susitikdavo ir bendraudavo su Jurgiu Urbonu-Lakštučiu, Perkūno būrio vadu, Algimanto apygardos štabo spaudos ir švietimo skyriaus viršininku. 1949–1950 m. buvo nuvykęs pas Merkinės apylinkių Dzūkijos partizanus. Iš pradžių jis buvo apsistojęs Gruopolio kaime, vėliau – prie savo tėviškės, buvusioje Kaniūkų seniūnijoje, kur trijose vietose praleido pirmuosius partizanavimo metus. Įrengė slėptuvę pas neturtingus ūkininkus Bronių ir Vytautą Jankauskus Ančėnų kaime. „Išdavus šią slėptuvę, namų šeimininkai buvo pusę metų tardomi Utenos ir Vilniaus kalėjimuose, tačiau, neiškėlus bylos, paleisti“, – pasakojo Jovitas Jankauskas. 1951 m. rudenį Antanas buvo paskirtas Žėručio rajono štabo viršininku. Sužeistas užverbuoto Edmundo Satkūno, Antanas įsirengė slėptuvę pas Aleksą Lapašauską Baltišės kaime, netoli Skudutiškio. Čia sužeistu partizanu rūpinosi ir jį gydė A. Lapašausko vyriausioji dukra Marijona. Slapstėsi ir gretimame Mockūnų kaime, pas seseris Židonytes. „Daug metų Antanas nuolat lankydavosi Keriobliškio kaime pas Napoleoną Kežį, – prisimena J. Jankauskas. – Iš pradžių lankydavosi su Vladu Petroniu-Nemunu, kurį dažniausiai palikdavo lauke saugoti. Vėliau tik sutemus nuo Girelės miško ateidavo vienas. Kaip šiandien matau jį ilgais garbanotais plaukais iš po uniforminės kepurės, siekiančiais pečius“. Vasarą vaikščiodavo basas, eidavo atsargiai, sėlindamas. Dažniausiai Antaną globojo geros valios žmonės. Jautė pareigą aprūpinti maistu, drabužiais, medicinos ir kitomis priemonėmis. 1955 m. slapstėsi Antaninavoje (Utenos aps.) Peronių šeimoje, o 1959–1960 m. – Smaltiškio kaime (Anykščių rajone) brolių Ruzgų ūkyje. 1960–1965 m. slapstėsi Papiškių kaime (Utenos aps.) Antano ir Onos Pinkevičių name. Ten, statant namą, buvo įsirengęs slėptuvę. Čia gyveno jo žmona Janina.

Sesuo Vitalija Antaną apibūdina kaip labai gudrą, greitos orientacijos, geležinės va-

lios žmogų. Kartą pabendravęs su žmogumi, perprasdamas, kas jis esąs. Buvo linksmas, švelnaus būdo, sugebėjo bendrauti su žmonėmis ir niekada nesiskundė sunkia savo dalia. „Mačiau jį visokią – alkaną, pervargusį, purviną, kruvinom, žaizdotom kojom (mėgdavo vaikščioti basas), tačiau nepalūžusį, neleidžiantį jo gailėti. Sakydavo: „Kristus dar ne tiek kentėjo, Jo kryžius sunkesnis už manąjį“. Daug kartų man kartojo: „Nežinia, kokią kelią nueisime – sunkų ar lengvą; svarbu, kokius pėdsakus paliksime žemėje išeidami“. Aš juo šventai tikėjau, jis buvo man autoritetas, daug ko iš jo išmokau. Niekada manęs neižeidė. Jei norėdavo pasakyti ką nors pamokančio, stengdavosi tai daryti labai atsargiai, kad neužgautų. Su visais namiškiais buvo labai švelnus, visus labai mylėjo. Jo atminimas mums liko mielas ir brangus, – pasakoja sesuo Vitalija. – Tik mamutei nerimą kėlė dažnos jo išvykos į nežinią, nes paklaustas negalėdavo paaiškinti, kur buvo ir ką veikė“.

Ištrėmimas. Tėtė, gavęs pranešimą apie gresiantį trėmimą, namuose nenakvodavo, slėpdavosi kur nors pas kaimynus arba šieno kaugėje. Tačiau tą lemtingą naktį visi buvome namuose, išskyrus močiutę (tėtės motiną), kuri kelioms dienoms buvo išvykusi. „Iš vakaro su Danute Andrijauskaite skynėme antaninius obuolius, – prisimena Vitalija. – Buvo saulėta diena, nuotaika puiki, kalbėjomės apie tai, kaip eisime į atlaidus Suginčiuose“. O rytojaus dieną (1951 m. rugsėjo 20 d.), labai anksti auštant – baisus rūkas, apsuptis. Gediminas Ragauskas su savo bendrininkais sugarmėjo į trobą, tėtę ir mamą pasodino už stalo, perskaitė, kad ištremiami iš Lietuvos visam gyvenimui. Visi buvome priblokšti, sutrikę, vaikai užsimiegoję, ką tik išversti iš šiltų lovų. Net nesuvokėme, kad tai buvo paskutinė naktis gimtuosiuose namuose. Mama šoko būsenos nieko nedarė, raudėjo, sakė nenorinti gyventi. Skausmin-



Antanas Kraujelis-Siaubūnas

giausia jai buvo tai, kad Lietuvoje lieka sūnus ir nežinia ar teks dar kada pasimatyti. Stribas smogė jai per galvą, kad nerėktų. Išsigandusios Anelė ir Bronė ją ramino. Aš paklaikusi stovėjau lauke už namo kampo ir verkiau taip, kaip dar niekada nebuvau verkusi. Žmonės veža. Veža į svetimą šalį, čia mūsų nebebus. Viskas liks: namas, kur gimiau, tvartas su gyvulėliais, klojimas, kur mėgdavome žaisti, sodas, šulinys, kapai, kur palaidoti sesė ir du broliukai. Kas juos lankys?.. Užžels žolė, neliks nė kauburėlių. Viskas jau ne mūsų“. Mamutė visai pasiligojo. Tėtė tai matė ir todėl privalėjo pasirūpinti vaikais. Juk veža į nežinią. Jis papjovė avį, Vitalija pamelžė karvę ir pabučiavo, o stribas su šautuvu saugojo ją, kad nepabėgtų. Šuo, jausdamas nelaimę, kaukė, o stribas bėdė jį lazda, kad nutiltų. Mamutė visą tą laiką gulėjo ir garsiai raudėjo. Buvo labai baisu, verkiau ir aš, kad nenucisiu į mokyklą ir niekada nesugrįšiu į šiuos namus. Niekas, kas to nepatyrė, nesupras, kaip tą dieną buvo baisu mūsų namuose. Galvelėje sukosi klausimai: „Kodėl? Už ką?“

Atvažiavo kaimynų pastotės, sukrovė keletą daiktų. Mus sulaipino į vežimą ir išvežė. Vitalijai sėdant į vežimą, stribas trenkė į

pašonę ir tyčiojosi: „Pasakyk, kur Antanas – nevešime“. Antanas slėpėsi Kaniūkų kapinėse ir viską matė. „Buvo labai sunku, – vėliau pasakojo Antanas. – Jei būčiau nusišovęs (tokia mintis buvo kilusi), tėvų trėmimas, manau, nebūtų atidėtas“. Prie Andrijausko sodybos sustojo. Kaimynai atnešė miltų, lašinių, taukų, kažkas kepalą duonos kelionei įdėjo. Žmonės atsisveikindami verkė, nes siaubą kėlė pilnas vežimas nepilnamečių mergaičių, vežamų į nežinią.

Žmonės, kurie tuo metu mums padėjo, labai rizikavo. Mes buvome „banditų“ šeima. Nuvežė į Skudutiškį, ten jau buvo atvežtos kitos „banditų“ šeimos. Apie valandą tikrino ryšulius, kai ką atėmė, pasiėmė sau, pakrovė į sunkvežimį. Lijo lietus. Nuvežė į Švenčionėlius, sugrūdo į gyvulinį vagoną be langų. Čia jau buvo tremiamų žmonių. Daiktus sukrovėme kamputyje, pro vagono plyšelį matėsi daug žmonių, stribai juos stumdė. Prieš saulėlydį vagonas pajudėjo. Žmonės vijosi traukinį, šaukė pavardėmis, ieškojo savųjų. Tuneliuose stovėdavo po pusdienį. Vagone buvo moteris su visai mažu sūneliu. Jis verkė ir prašė pieno, bet jo nebuvo, nebuvo kur ir vystyklus išskalbti. Mažasis tremtinys mirė vežamas atviru sunkvežimiu į Marasus

(Irkutsko sritis). Vagone buvo dar penki maždaug pusės metų vaikai be tėvų. Vežant į Marasus sunkvežimiu taip pat mirė. Į klausimą, už ką jie vežami, atsakymo nebuvo.

Vyriausiąją seserį Oną sribai surado po metų (gyveno su šeima Stirniuose pas tetą Albina) ir išvežė į Sibirą su vyro motina ir dviem mažomis dukrelėmis. Jos vyrą vežė atskirai per kalėjimus. Ji buvo nuvežta į Kemerovo sritį (Kazačinskij rajone). Mes apie tai sužinojome daug vėliau. Vyro motina Sibire mirė.

„Naujieji namai“. Vagonuose mus vežė iki Čeremchovo (Irkutsko sritis). Tai buvo apie spalio 12 d. Vakare išlaipino iš vagonų ir susodino į atvirus bortinius sunkvežimius. Visur sniegas, naktis, klaidus šaltis. Matėsi žiburėliai. Taip norėjosi šilumos. Iš maišų buvo ištraukti visi drabužiai, kiek dar jų buvo, ir apsiausti mažesnieji, kad nesusaltų. Vežė visą naktį – 75 km į pietvakarius nuo Čeremchovo iki Golumetės per šaltį, o iš ten – dar 30 km. Ryte atvežė į Ingą-Inginską, Sajano kalnų slėnį upės Bolšaja Belaja (Angaros baseinas) kairiajame krante, į Čeremchovo miško pramonės ūkį. Čia iš Lietuvos buvo atvežtos 24 šeimos (daugiausia partizanų).

Aplink taiga ir du ilgi, tušti barakai, suręsti iš rąstų, o tarpuose samanės, pilnos blakčių. Kitame barake-bendrabutyje gyveno darbininkai lietuviai iš Novostroikos (19 km). Juos atveždavo čia dirbti. Atėjo pasitikti, nes jiems buvo pranešta, kad atveš lietuvių. Pasidarė drąsiau ir ramiau, nes jau buvome ne vieni. Be to, čia dar gyveno Rainatų ir Pilkauškų šeimos, atvežtos iš Biržų. Jie jau buvo pasistatę nuosavus namelius. Kai barakuose užkūrė „buržuikas“, blakės būriais lėkė per sienas, krito nuo lubų ir mito žmonių krauju. Jų buvo tiek daug, kad vėliau jų naikinimui buvo panaudotas dustas – stipriausia kancerogeninė medžiaga. Žmonės vaikščiojo kruvini. Barakuose nebuvo nei gultų, nei pertvarų. Viskas buvo bendra. Tua-

letų visai nebuvo. Kiek vėliau vyrai iš lentų padarė gardus ir staliukus. Mažesnės šeimos gyveno po dvi viename garde.

Davė pasirašyti, kad atvežti visam gyvenimui („*пожизненно*“). Kiekvieną mėnesį reikėjo registruotis. Pasų nebuvo. Labai sunkus laikotarpis. Utėlėti, šašuoti, nesiprausę, apgraužti blakčių, alkani. Iš mūsų šeimos dirbo tik tėtė ir Vitalija. Mama eidavo 7 km į Ingą ieškoti maisto. Parnešdavo bulvių, bet jos būdavo sušalusios kaip akmenukai. Vėliau buriatai pakinkytai šunimis atveždavo šaldytų bulvių ir stipriai skiesto šaldyto pieno.

Barakuose – baidi netvarka, nei tualetų, nei vandens. Norėdami gauti vandens, tirpindavome sniegą, jo buvo labai daug. Gilią, šaltą (iki -40°C ir šalčiau), sausą žiemą barako langai visai užšaldavo ir būdavo užpustyti. Užpustydavo ir barako duris. Norint išeiti į lauką, ryte reikėdavo atsikasti sniegą. Kiek vėliau sužinojome, kad už 500 m yra šaltinis. Iš ten tėtės padarytais naščiais atsinešdavome vandens. Dažniausiai tai darydavo mama, nes tėtė, Vitalija, o vėliau ir jaunesnės nepilname-tės Anelė ir Bronė dirbo miškuose. Netoli šaltinio tremtiniai surentė pirtį. Dar buvo parduotuvė ir valgykla. Parduotuvėje forminė duona neiškepta, tiesiog tešla, sena „parūdijusi“ silkė, sudrėkę saldainiai („bombonkės“), meduoliai, sorų kruopos, cukrus (didžiuliai gabalai), kombinuotieji riebalai („kombinžiras“), margarinas, „machorkė“, papirosai „Prima“, „Belomor kanal“ ir, žinoma, degtinė.

Antano laiškai. Skausmingi išgyvenimai labai paveikė mamutės sveikatą. Vis kalbėdavo apie Antaniuką ir su siaubu akyse laukdavo žinios iš Lietuvos. Antanas laiškus pasirašydavo „Padirbonis“. Vitalija prisimena, kad laiškus atplėsdavo drebančiomis rankomis, su didžiausiu nerimu: ar nebus kokia nors klaidi žinia apie Antaną... Susirinkę vakare, visi kelis kartus perskaitydavome, išanalizuodavome kiekvieną sakinį. Antanas teiraudavosi apie visų sveikatą. Drąsino vi-



Kraujelių šeima tremtyje. Pirmoje eilėje iš kairės: Janina, tėvas, mama, Stefanija; antroje eilėje iš kairės: Bronė, Vitalija, Anelė. 1952 m.

(J. Šyvokienės asmeninė kolekcija)

sus ir rašė esąs sveikas. Jo buvo nepaprastai gražus braižas. Aš visada norėdavau išmokti rašyti taip, kaip jis rašė. Mintys labai gražios, rišlios, nebuvo nieko įtartino, prie ko saugumiečiai galėtų prikibti. Rašydavo retai.

Antano gaudynės. Nuo 1952 m. Antanas slapstėsi su V. Petroniu-Nemunu. Dešimtys Anykščių, Utenos, Molėtų sribų ir agentų sekė Antaną, rengė pasalas, už jo išdavimą siūlė dideles pinigų sumas, tačiau veltui. Žmonės jį mylėjo už teisingumą. Rekvizavęs kolūkio turtą, visuomet palikdavo raštelį-patvirtinimą. Buvo daug atvejų, kai jo vardu mėgino veikti plėšikai. „Partizanas yra žmogus, kuris neturi teisės klysti“, – sakydavo Antanas. Bet kova ir kovotojų sąlygos tapo daug sudėtingesnės. Operatyvininkai darėsi vis rafinuotesni, baugino klasta, papirkimais, išdavystėmis. Tačiau nesisekė agentams, nesisekė ir provokatoriams. Saugumiečiai gaudavo raštelius, kuriuose partizanas rašė: „[...] kategoriškai nepripažįstu Lietuvos savanoriško įstojimo į Sovietų Sąjungą [...]“. Su sau-

gumiečiais partizanas susitikdavo ir tiesiogiai. Pusbrolis Jonas Kraujelis pasakojo: „Su Liemežiu, Skudutiškio saugumo viršininku, Antanas susitiko vieno kaimiečio gryčioje. Liepė automatą pasidėti į kampą. Išėmė šovinius ir paliepė: „Drožk, kur akys mato. O šoviniai man pravers“. Neretai atokesniuose keliuose, apsirengęs rusiška uniforma, Antanas sustabdydavo automobilį ir paprašydavo pavežti. Taip išvykdavo iš pavojingų vietų.

Kai iš partizanų liko tik vienas Antanas, visi žinojo, kad Bronius Kalytis-Siaubas yra išdavikas, sunaikinęs daugybę Aukštaitijos partizanų. Dar ilgai jis bastėsi po mūsų kraštą, lankėsi pas žmones, pas kuriuos anksčiau lankydavosi Siaubūnas. Antanas tai žinojo, pranešė žmonėms ir liepė visiems pasakyti. Jie abu ėjo lieptu per upę, Antanas priekyje, o Kalytis iš paskos. Staiga Antanas išgirdo, kad Siaubas atlaužė savo „dešimtuko“ gaiduką. Atsigręžęs pamatė, kad taiko į jį. Antanas buvo labai greitos orientacijos ir būtų Kalytį nušovęs, bet pastarasis suspėjo išokti į krūmus.

Likęs vienas, Antanas pakeitė savo veiklos taktiką: sovietų aktyvistams rašė įspėjamuosius laiškus, grasindamas nubausti už savivalę ir pataikavimą tautos priešams. Jo sunaikinimo planus čekistai aptarinėjo net su Maskva. 1964 m. pradėtoje byloje buvo daugybė kaltinimų žmogžudystėmis, kurias tikriausiai jie buvo įvykdę patys. Suimtieji, pasidavę ir legalizavęsi bendražygiai visas kaltes taip pat primesdavo A. Kraujeliui.

Reikėjo lėšų pragyvenimui. Antanas mokėjo nerti tinklus, verpti ir sukti siūlus. Ką nors paėmęs iš kolūkių sandėlių ar parduvų, visuomet palikdavo raštelį su savo parašu, kad nenukentėtų kiti asmenys. Kai kurie nusikaltėliai jo vardu iš gyventojų reikalavo pinigų. Antanas sakydavo: „Kai ateis laisvė, negražūs darbai nebus dovanoti, už juos teks atsakyti“.

Sovietinėje spaudoje pasirodė daugybė straipsnių² apie Utenos, Molėtų, Anykščių rajonuose neva plėšikaujantį nelegalą. Be abejo, tie plėšimai buvo gerokai išpūsti, be to, vagiškai mėgino pasinaudoti A. Kraujelio vardu. Yra faktų, kad vietos čekistai ne vieną tokį nusikaltėlį sugavo, tačiau neteisė, o užverbuodavo ieškoti besislapstančio partizano. Žinoma, jei partizanas būtų tyliai leidęs dienas patikimoje vietoje, gaudynės nebūtų tokio didelio masto. Antanas nuolat primindavo apie save – ne vienas uolus sovietų valdžios rėmėjas gaudavo jo rašytus grasinamuosius laiškus, kuriuose Antanas įspėdavo nepataikauti tautos priešams, reikalavo neskriausti žmonių. Visi, kurie tik jį pažinojo, Antaną apibūdino kaip narsuolį, tautos laisvės gynėją, skriaudžiamųjų paguodą. Tokios žodinės legendos sklido iš lūpų į lūpas ir kėlė didžiulį KGB bei komunistų partijos vadovų susirūpinimą. Antano gaudynės įgavo itin didelį mastą. Buvo nuolat apklausinėjami atokiausių kaimelių gyventojai, kolūkių pirmininkai ar brigadininkai buvo įpareigojami pateikti bet kokią informaciją ar nuogirdą apie partizaną. Vienkiemiuose ir sody-

bose buvo nuolat daromos kratos. Tačiau įnirtingos paieškos nedavė rezultatų. Antanas buvo labai atsargus ir nepatiklus, pajusdavo gresiantį pavojų ir spėdavo pasprukti. Jį pažinojusieji teigia, kad Antanas niekada neskriausdavo žmonių, visada paprašydavo maisto ar nakvynės. Jis sutardavo su kai kurių kolūkių pirmininkais, brigadininkais – paimdavo maisto produktų, grūdų, tačiau paliktuose „pakvitavimo rašteliuose“ užrašydavo kelis kartus daugiau – esą ir žmonėms reikia gyventi. Pasirašydavo slapyvardžiu – Siaubūnas, niekada neslėpdavo, kas esąs. Kalbos apie A. Kraujelio veiklą plačiai pasklido, be abejo, daug kas buvo pagražinta ir žmonių prikurtą³.

Tardymai tremtyje. Saugumiečiai dėl sūnaus ir brolio mums nedavė ramybės ir Sibire. Vitaliją buriatai per baisius šalčius rogėmis vežė 30 km į Golumetę tardyti, mat ją Lietuvoje buvo išdavęs B. Kalytis-Siaubas. Jis pasakė, kad Kraujelių sodyboje buvo bunkeriai ir kad juose slėpėsi penki partizanai. Pasakė pavardes ir Vitalijos slapyvardį. Vitaliją tardė iš Vilniaus atvažiavęs saugumietis, prisistatęs Korsaku. „Žadėjo gražinti į Lietuvą, butu aprūpinti – viską žadėjo, kad tik susekčiau brolių, – pasakojo Vitalija. – Tris paras nedavė vandens, maisto, neleido miegoti, tampė už rožančiaus, kol nutraukė ir išmetė į šiukšlių dėžę. Laikė labai karštame kambaryje. Ryte atėjo valytoja ir šiukšlių dėžėje radusi rožančių gražino man“. Laikė aštuonias paras, o paskui paleido.

Nepilnametės seseris Anelę ir Bronę per šaltį raitas taip pat varė tardyti. O Vitalijai melavo, jog seserys liudija, kad ji nuo Antano gauti laiškus. Namuose darė kratą, paėmė nuotraukas (tik šeimos, nes Antano nuotraukų nerado). Mamutė iš sielvarto pasiligojo. Saugumiečiai tikrindavo ir darydavo kratas, todėl laiškus negalėjome išsaugoti, visus sudegindavome. Reikėjo išmokti slėpti atmintį, nes kiekviename žingsnyje tykojo čekistai.

1. Mūsų Mėnuo
 Pirmasis kaimo de. Sigitas
 Antanas Kraujelis

Pirmosios, karis Jomšto val-
 domo kolūčio, 1956-IX-10-5 d. poimam
 mes partizanai savo pargyvenimo ruto-
 laus šėios aš iš M. Jomšišino saugo-
 mos aš fermos.

Jomštai, de. Sigitas es partizanų įpi-
 jamas šį rūtėlį tikiduoči. Tikiduoči, mis-
 šėstamas saugumo – bendrai misėstas
 mas išumono šio rūtėlo. Mė šį rūtė-
 laus misėstamas Jomšta būsi misėstamas!

1956-IX-10 d. Lietuvos Partizanai

Antano Kraujelio pakvitavimas. 1956 m.

(A. Šiukščiaus asmeninė kolekcija)

Šv. Kalėdos tremtyje. Paštas buvo už 7 km, Ingos gyvenvietėje. Iš pradžių laiškų buvo labai mažai, o siuntinių galėjo atsiųsti tik močiutė (tėtės mama), likusi neišstremta. Kai mus išvežė, po kelių dienų ji grįžo namo ir nutarė viena (buvo drąsi) gyventi sūnaus sodyboje, tačiau neilgai gyveno. Stribai sugriovė visus pastatus, sulygino su žeme, o močiutei pasiūlė važiuoti pas sūnų į Sibirą arba eiti laukais. Ji pasirinko antrąjį kelią – ėjo per žmones,

dirbo įvairius darbus ir dar mums kartais atsiųsdavo bryzą lašinių ar obuolių. Taip kvepiančių obuolių iki šiol niekur nerandu.

Pirmosios Šv. Kalėdos tremtyje (1951 m.) buvo labai liūdnos. Mes, nedirbantieji, paruošėme didžiulį stalą, kad visi prie vieno tilptų. Susinešė, kas ką turėjo, kas kam buvo atsiųsta iš Lietuvos. Mums geroji močiutė buvo atsiuntusi saldinių, Dievo pyragų ir džiovintų obuolių. Po bendros maldos iš vyriausiojo pa-



Miško pramonės ūkio darbininkai. Vitalija Kraujelytė (antra iš dešinės) rusų miško kirtėjų brigadoje. 1957 m.

(V. Telksnienės asmeninė kolekcija)

gal amžių laužėme Dievo pyragą, valgėme, ką turėjome, visi su ašaromis prisiminėme Lietuvą ir linkėjome vieni kitiems kitais metais Kūčias valgyti Lietuvoje. Ryte visi buvome varomi į darbus, o Lietuvoje žmonės skubėjo į bažnyčią. Buvo labai liūdna, šalta ir svetima. Po darbo vėl susirinkome pas tremtinį Bielinį melstis. Mokytoja Emilija Raišytė (buvusi vargonininkė) skaitydavo Šv. Evangeliją. Ten nebuvo net stačiatikių bažnyčios. Golumetėje (30 km nuo Ingos) cerkvė buvo paversta grūdų sandėliu.

Pradinė mokykla ir paštas buvo Ingoje, 7 km nuo barakų. Pirmą žiemą mokyklos negalėjau lankyti, nes ji buvo toli. Dėl šalčio reikėjo šiltai apsirengti, o aprangos nebuvo. Manėjo devinti metai, pradėjau dirbti, prižiūrėjau vietinio ruso Šatkulevičiaus (jis buvo mechanikas, o jo žmona – pardavėja) vaikus, taip užsidirbau maistui ir drabužiams.

Svajodami grįžti į Lietuvą laukėme pavasario. Kiek apsipratę ir šiek tiek nurimę lietuviai mėgino rūpintis kiekvienas savo ūkiu. Pradėjo statyti tvartukus iš lentų, į tarpus pylė drožlių, kad gyvuliai nesusaltų, sodino daržoves. Vietiniai rusai (jų buvo mažai) stebėjosi, tačiau vėliau lietuvių pavyzdžiu patys tai darė. Po poros metų gyvenimo sąlygos šiek tiek pagerėjo. Vietos rusai taip pat ėmė suvokti, kad tremtiniai – ne banditai ar fašistai, kaip jiems buvo sakyta, o dori žmonės.

Gegužės mėnesį rengdavome gegužines pamaldas. Atsinešdavome iš miško gėlių, pasidarydavome altorėlį ir meldavomės. Švėsdavome ir kitas svarbias religines šventes.

Darbai tremtyje. Tremtiniai dirbo įvairius miško pramonės darbus: elektriniais pjūklais pjovė medžius, genėjo šakas, valė mišką (degi-

no šakas), sakino medžius – tai itin alinantis moterų darbas. Anelė (14 m.) ir Bronė (13 m.) sakino medžius, bet dėl prastos mitybos ir per sunkaus darbo pradėjo darbe alpti. Trūko vitaminų, medikamentų, reikėjo atgauti sveikatą. Tėtė ruošė ir vežė malkas, krovė į stirtas prie siauro geležinkelio „motovozui“. Kartais ir mane paimdavo į talką. Kiek vėliau tėtė, Vitalija, Anelė ir Bronė dirbo prie vietos geležinkelio, jungusio Inginską ir Ingą, kuriuo buvo vežami sieliai ir vėliau plukdomi upe Bolšaja Belaja. Meistru dirbo poetas Paulius Drevinis. Dirbant miškų darbus, dažnai pasitaikydavo nelaimingų atsitikimų. Iš mūsų labiausiai nukentėjo sesuo Vitalija. Krentanti medžio viršūnė sužalojo galvą (skilo kaukolė). Ilgai gydėsi ligoninėje. Vėliau rankiniu pjūklų perpjovė koją.

Mokykla taigoje... 1952 m. pradėjau lankyti pradinę mokyklą Ingoje (už 7 km), vėliau ją lankė ir jaunesnioji sesuo Stefanija. Eidavau pėsčia per taigą geležinkelio pabėgiais. Žiemą būdavo labai šalta ir baisu, o vasarą ant bėgių kaitindavosi galybė gyvačių, kurių labai bijojau. Vasara trumpa ir sausa. Tuomet taigoje sirpdavo uogos, būdavo įvairiausių gyvūnų, įkyrių muselių, kurios net per specialų tinklėlį skaudžiai geldavo. Labai gražios Sibiro gėlės. Vieną vasarą prie šaltinio pražydo karklai – rusvų žiedų kekės. Tik vieną kartą, daugiau nežydėjo. Žiedus tremtiniai skynė ir džiovino arbatai. Pavasarį pražysdavo ievos, prinokdavo skanios uogos, didesnės nei Lietuvoje. Čeremša (česnako ir svogūno hibridas), juodieji serbentai, bruknės, mėlynės, kedro riešutai gelbėjo tremtinius nuo ligų, stiprino imuninę sistemą. Dažnai degdavo miškai. Tai klaidus reginys, nuostoliai didžiuliai. Apie 100 km nuo Inginsko driekėsi Sajanų kalnai. Saulėtą dieną ledu padengtos viršūnės blizgėdavo sidabru. Pavasarį tirpstant ledynams upė Bolšaja Belaja patvindavo ir kartais net užliedavo gyvenvietę.

Nepamenu, kaip išmokau rusų kalbą, bet pradinę mokyklą baigiau penketais, o toliau,

į penktą klasę, reikėjo eiti į Novostroiką. Buvo sprendžiamas klausimas – ar leisti mane toliau mokytis, ar dirbti? Labai norėjau mokytis. Mamutė užtarė ir 1956 m. rudenį iš rąstų pagamintu keltu (buvo labai nedraus) persikėliau per upę Bolšaja Belaja ir 12 km kulniavau taiga į Novostroiką. Nei geltonų, nei kitokių autobusiukų tada nebuvo. Žiemą buvau apgyvendinta Novostroikoje lietuvių šeimoje. Labai apsidžiaugiau, kai buvo nutarta Ingoje statyti septynmetę mokyklą, bet ją turėjo statyti mokinių tėvai ir patys mokiniai. Taigi septynmetę baigiau Ingoje.

Kraustymasis į gyvenvietę. 1956 m. visus tremtinius perkėlė į gyvenvietę, nes miško kirtavietės artėjo Ingos link. Pirmiausia visus iš barakų iškraustė į pačių statytus lentinius sandėliukus, be krosnių. Buvo šalta, nebuvo kur pasigaminti šilto maisto, žmonės sirgo. Sandėliukuose gyvenome tris mėnesius (rugpjūčio–spalio mėn.), kol tuos pačius barakus pervežė ir pastatė Ingoje. Tiesa, šiek tiek „moderniau“ – kiekviena šeima turėjo mažą virtuvę ir kambarį. „Buržuika“ pakeista normalia krosnimi. Virtuvėje miegojo tėveliai, o kambaryje – mes penkios. Jautėmės žmonėmis, nes pagaliau ištrūkome iš gardų, kurių viename buvome sugrūsti net septyniese.

Per aštuonerius tremties metus mažai ką nežinojome apie brolių. Kartais Antanas laiškais pranešdavo apie save. Sulaukdavome ir anoniminių pranešimų apie jo žūtį. Ne kartą apverkėme brolių, sūnų, o paskui vėl ateidavo jo laiškas. Žinojome, kad okupacinis režimas jau gerokai pakirto tautos pasipriešinimą. Veikė provokatoriai išdavikai, partizanų smarkiai sumažėjo. Tačiau ir toliau svarbiausia likusių partizanų užduotis buvo puldinėti stribus, informatorius, saugumiečius. Antanas rašė, kaip rengtos pasalos, o kartais tekdavo veikti ir dieną. Taigi partizanams kovoti buvo vis sudėtingiau. Bet Antanui vis pavykdavo išvengti pasalų.



Ingos septynmetės mokyklos moksleiviai. Pirmoje eilėje iš kairės: antras Jonas Juknevičius, auklėtoja, Balys Klevas. Antroje eilėje iš kairės: dvi ukrainietės, rusė, Petras Buivydas, Janina Kraujelytė, dvi ukrainietės. Trečioje eilėje iš dešinės: pirmas – Julius Ramanauskas, kiti – rusai. 1956 m.

(J. Šyvokienės asmeninė kolekcija)

V. Petronis apie Antaną. Apie 1952 m. partizanų būriai buvo išretinti. 1954 m. pavasarį V. Petronis-Nemunas pasidavė valdžiai. Apklauiamas taip apibūdino Siaubūną: „Labai atsargus – slepiasi negyvenamuose pastatuose. Žiemą iš slėptuvės išeidavo tik vieną kartą, eidavo ne keliais, o laukais (naktį arba prieš rytą). Vasarą slėpėsi krūmuose, klojimuose, pirtyse. Siaubūnas niekada nesitar-davo iš anksto dėl maisto arba pinigų. Jei pa-jusdavo, kad kas nors pastebėjo, dingdavo į kitą vietą, sunaikindamas pėdsakus. Su pa-galbininkais kalbėdavosi be liudininkų. Žmonių, kuriuos kviesdavo KGB, Siaubūnas vengdavo (laikė juos užverbuotais). Žeminė-mis nesinaudojo, nes sirgo kojų reumatu. Ginklas trumpavamzdis, gali vaikščioti ir dieną. Maistas – lašiniai, duona. 1953 me-

tais, sužeistas agento E. Satkūno, gydėsi „ri-vanoliu“. Žaizda pūliavo ir toliau Siaubūnas gydėsi A. Lapašausko šeimoje“⁴. Algirdas Šiukščius surado Siaubūno rašytą padėką su šeimininko A. Lapašausko parašu. V. Petro-nis išdavė Siaubūno pagalbininkus, su kuriais kalbėdavosi be liudininkų. Pavardžių labai daug. Išvardijo keliolika sodybų, kuriose slapstėsi Siaubūnas, tačiau nepadėjo saugu-mui aptikti jo pėdsakų.

Antanas sukūrė šeimą. Anykščių, Utenos, Molėtų agentai ir stribai sekė Antaną, bet veltui. Už jo išdavimą siūlė dideles premi-jas, rengė pasalas, tačiau sučiupti nepavyko. Žmonės jį mylėjo ir kaip įmanydami padė-jo. Slapstydamasis sukūrė šeimą, gimė sūnus, apie kurį mes sužinojome tik grįžę į Lietu-

Nr. 1

Padėką, kovojantiems lietuviais dėl Lietuvos laisvės ir partizanų
išsilaukimo reikalo, raštėka.

P. Lapašauskui Aleksei s. Vinco
gyv. Baltišio Lau Skudutis ko apil. Molili

Š E I M I N I N K A M S,

Už suteiktą globą Lietuvos partizanams, paslėpimui, pašalinti, sužeisti
gydymui, sūnui dalyvaujant operatyviniuos darbuos su partizanais, be
įvairiausio kitokio, visada nuoširdžiai, parama, dviejų metų laikotar-
pyje, statant savo šeimos ir asmens laisvę į pavojų, šeiminku...
Lapašauskui Aleksei... jo žmona... Lapašauskui Veronikai... dukteriai
Lapašauskai Marytei... ir sūnui Lapašauskui Vincui... šandėnų
mes galime tarti tik, ir tarame nuoširdų partizanui "ačiū".

Nesulaukus gyvens partizanams Lietuvos laisvės ryto, Lietuvos poli-
tinę atstovybę pršome šiai partizanų bendros kovos ir idėjos šeimai su-
teikti visąšką politinį pastikėjimą, be atitinkamą paramą jų tolimes-
niem būviui. Likę gyv mes partizanai pasžadame šią šeimą pamti į savo
globą, arba teikti paramą iš savo lėšų,

P.S. Apsigyvenimo data: 1952m rugsėjo mėn, išta: 1954 m gruodžio mėn
Už partizanų tarpe atsiradusio šėdavyko, Petronio Vlodo gyvenusio kartu
turėjom pasitraukti iš namų

Data. 1956-11-14

Šeiminko parašas

Lapašauskai

LIETUVOS PARTIZANAI
Tiksliai šie partizanai:
Sienbūnas (Kraujelis)

Padėka Alekso ir Veronikos Lapašauskų šeimai. 1956 m.

(A. Šiukščiaus asmeninė kolekcija)

vą 1959 m. 1955–1959 m. slapstėsi Antani-
navos kaime, 1960 m. persikraustė į Utenos
rajoną, pas Papiškių kaimo gyventoją disi-
dentą Antaną Pinkevičių. Čia statant namą,
po krosnimi įsirengė slėptuvę ir apsigyveno
joje su žmona Janina. Ši pasakojo, kad ku-
nigas juos su Antanu sutuokė miške, palai-
mino ir pasakė: „Nuo šiol jūs esate šeima“. Saugumo sumetimais Janinos pavardė nebu-
vo pakeista ir įrašo apie jų santuoką neliko. Laukdama pirmagimio, Janina visaip slėpė
savo nėštumą. Tada ji negalėjo niekam įro-
dyti, kad prieš Dievą yra teisėta Antano
žmona. Ji gyveno pas tetą Zofiją Petronie-

nę. Toji moteris apsimetė, kad laukiasi dar
vieno kūdikio, nors jau augino keletą vaike-
lių. Kai Janina pagimdė berniuką, tikrai ne-
daugelis žinojo, kas tikrieji jo tėvai. 1956 m.
gegužės 31 d. gimęs Antano ir Janinos sū-
nelis gavo Antano vardą ir Petronio pavar-
dę. Tuo metu Petronių namuose bunkeryje
gyveno ir naujagimio tėvas A. Kraujelis, tad
turėjo progą bendrauti ir su sūnumi, ir su
žmona. Kai Antanas žuvo, Janina buvo nu-
teista ir bausmę atliko Panevėžio kalėjime.
Sūnus Petronio pavardė buvo apgyvendintas
Vilniaus vaikų namuose. Saugumiečiams bu-
vo gerai žinoma, kieno tai sūnus. Po trejų



Antano Kraujelio-Siaubūno šeima. 1956 m.

metų nelaisvės Janina tuoj pat nuvyko į vaikų namus ir susigražino sūnų. 1968 m. rudenį Utenos liaudies teismas pripažino, kad Antanas Petronis yra Janinos Snukiškytės sūnus, ir jam buvo suteikta Snukiškio pavardė. Beje, tik 2000 m. oficialiai teisme pripažintas tikru Antano Kraujelio palikuoniu.

Veikė vienas. Be etatinių saugumiečių, Antano ieškojo maždaug dvi dešimtys KGB agentų. Į Antano paieškas daugelis eidavo tikėdamiesi, kad tam, kuris „sumedžios“ partizaną, bus atlyginta pinigais ir valstybiniais apdovanojimais. O jis ne tik slapstėsi, bet ir aktyviai veikė, pasirodydavo įvairiose vietose. Daug kur jo niekas neatpažindavo, nes apsirengdavo moteriškais drabužiais ir nešiojo ilgus plaukus. Kartais persirengdavo Raudonosios armijos artileristo karininko uniforma, todėl net sribai atiduodavo jam pagarbą. Antanas pats pasakojo, kad net pietavo su saugumiečiais už vieno stalo ir nebuvo atpažintas... Kartais paimdavo iš kolūkių

grūdų, avių ir viską išdalydavo tiems patiems kolūkiečiams, išpėdavo kolūkių pirmininkus, kad neskriaustų žmonių, palikdavo išpėjimų sribams bei saugumiečiams, kad jis, partizanas, paėmė savo reikmėms.

Slapstyti darėsi vis sunkiau. Tačiau Antanas sugebėdavo išvengti agentų ir provokatorių pinklių. Jis neketino pasiduoti. Žinojo, kad anksčiau ar vėliau žus, tačiau mirti nebijojo, buvo įsitikinęs savo misijos svarba.

Gimtinė nepriėmė. 1959 m., po aštuonerių pirmos tremties metų, mama kaip daugiavaikė motina išsirūpino dokumentus grįžti į Lietuvą. Norėjo sužinoti tiesą, ar gyvas sūnus, ir susitikti, jei tai bus įmanoma. Tačiau grįžimo džiaugsmą užtemdė realybė – sodyba sulyginta su žeme, buvę kaimynai ir giminės įbauginti, kiekvieną mūsų žingsnį sekė saugumiečiai. Šeima, sugrįžusi į Tėvynę, nerado, kur prisiglausti. Būdamas doras žmogus, tėtė tikėjosi gauti darbą, kokią nors pašiūrę prisiglausti, juk jo rankomis statyta sodyba buvo



Pasimatymas su sūnumi.

*Iš kairės: Antano žmona Janina,
Antano motina, Antanas. 1960 m.*

(Iš KGB archyvo)

sugriauta. Deja, net giminės mūsų šalinosi, nes bijojo saugumiečių, žinojo, kad nebus ramybės ne tik Kraujeliams, bet ir juos priglaidusiems žmonėms. Taip sovietų valdžia labai daug iš mūsų atėmė – ir namus, ir žemę, ir kaimynus, ir žmogiškumą.

Vienintelė dviejų sribių motina nepabūgo. Gyventi mus priėmė Kaniūkų gyventoja Salomėja Vildžiūnienė. Šios moters vyrą, mano krikštatėvį, nušovė partizanai, o du sribiai tarnavę sūnūs buvo pabėgę į Kaliningrado sritį. Ji pati gyveno vienoje namo pusėje, o kitame trobos gale laikė gyvulius. Išmėžę mėsą ir išplūkę aslą bei sienas išklįjavę senais laikraščiais, džiaugėmės turį pastogę. Čia, gimtuosiuose Kaniūkuose, gyvenome beveik metus. Tačiau tėtė negavo darbo. „Atvesk sūnų – gausi darbą“, – tėtė daug syk girdėjo šiuos žodžius. Neįdarbino ir sesers Anelės. Sesuo Bronė su šeima (anksčiau

grįžusi iš tremties) gyveno Dvarčionyse prie Vilniaus, iš lenkų šeimos nuomojosi pusę kambario. Jauniausioji sesuo Stefanija mokėsi penktoje klasėje Skudutiškyje, aš Molėtuose ėjau į aštuntą klasę ir gyvenau pas seserį Vitaliją, kuri su šeima buvo nusipirkusi prie Molėtų (Molėtūne) vargingą lūšnelę. Sesuo Ona su savo šeima gyveno Molėtuose, bet ir jai saugumas neleido įsidarbinti. Saugumiečiai norėjo pasinaudoti šeima, kad kaip nors prisiviliotų ir sugautų Antaną. Okupantams buvo nepakenčiama, kad Lietuvoje dar yra laisvas, nepaklūstantis okupantams žmogus. S. Vildžiūnienės sodyba nuolat buvo apsupta – šnarėjo krūmai, saugumiečiai laukė. Antanas žinojo, kaip saugumiečiai terorizuoja grįžusius iš tremties tėvus, seseris. Jis prašė būti atsargius, nors pats vieną vakarą atėjo pas S. Vildžiūnienę mūsų aplankyti. Pasišveikino ir sako: „O, kaip čia yra – „bandi-

tai“ gyvena kartu su sribais“. Toks buvo jo humoras. Ta moteris buvo nuostabi, labai dvasinga ir tikinti. Ji mūsų šeimą globojo beveik metus, nors visi aplinkiniai bijojo įsileisti. Mamutė labai išgyveno, kad Antanui tenka nuolat rizikuoti.

Saugumiečių teroras. Prasidėjo nepakenčiamas saugumiečių teroras. Tėtė ir vyriausiosios seserys nuolat buvo tardomos. Tačiau Antano išvilioti nepavyko. Nepaisant sustiprintos šeimos apsaugos, mes visi su Antanu pasimatydavome miške ir kitur. Mus suvedavo Antaną globoję žmonės, nors jo ieškojo visi aplinkinių rajonų ir iš Vilniaus atsiųsti saugumiečiai. Prisimenu pasimatymą miške, krūmuose. Išniro aukštas, lieknas, ilgais garbanotais plaukais, basas, „galife“ kelnėmis, drobiniais marškiniais, gražus, besišypsantis, toks pat kaip vaikystėje gimtuosiuose Kaniūkuose. Jis nesiskundė gyvenimu. Parodė ginklus, pasakė, kad nebijočiau, nes čia saugu. Supažindino su žmona Janina, sužinojau, kad turi ketvirtus metus cinantį sūnelį Alvyduką (Antaną).

Vėliau aš ir Janina įpareigotos Antano į Vilnių vežėme dokumentus. Apie Antaną Janina pasakojo, kad buvo švelnus, paslaugus, gražiai ir kerinčiai dainavo. Mašinėlė rašė atsisaukimus, šventai tikėjo, kad Lietuva bus laisva... Buvo geras grybautojas, žvejys. Nudirbdavo daug ūkio darbų. Dažnai ilgam palikdavo namus. Privalėjo slapstyti.

Antano paliepta Janina nupirko man medžiagos suknelei. Pamenu, išsirinkau mėlynos spalvos, pati pasisiuvau ir dažnai vilkėdavau. Antanas sakė: „Tu mokaisi, tau reikia gražiau pasipuošti“. Antanas labai prašė mane rūpintis tėvais, jų sveikata ir mokytis. Vylėsi, kad bent viena baigs mokslus. Matė, kiek daug tenka jiems išgyventi. Tada dar nežinojau, kad abu tėveliai savo gyvenimo kelią baigs pas mane. Apsidžiaugė, kad ketinu mokytis, kalbėjomės apie spaudoje pasiro-

džiusius straipsnius apie partizanus. Jis atnešė ir parodė savo parašytus atsakymus laikraščio redaktoriui į skleidžiamą melą. Tik taip jis galėjo apsiginti, bet to neišgirdavo žmonės. Mąstantys lietuviai netikėjo komunistų šmeižtu. Juk buvo žinoma, kad partizanų judėjimui pakenkė jų vardu veikę įvairaus plauko bastūnai, nusikaltėliai, patys saugumo agentai. Antanas niekada neneigė fakto, kad nušovė jaunystės draugą E. Satkūną. Niekada to nenorėjo daryti. Jį išprovokavo pats bičiulis. Perskaičius Molėtų KGB pareigūno L. Bakučio straipsnį „Gyvenimo vardu“⁵ ir pavarčius archyvinis KGB dokumentus galima rasti žinių, kad E. Satkūnas pats prašė ginklo, nes „norėjo išpirkti savo kaltę dėl bendravimo su Siaubūnu“. Susitikęs su Antanu E. Satkūnas šovė į jį pirmas. Atsigręžęs po šūvio, sužeistas partizanas paleido mirtiną seriją. Antanas sunaikiai išgyveno šią draugo išdavystę.

Siūlymai legalizuotis. Dar keletą kartų buvome susitikę su Antanu. Dažnai šeimoje pasvajodavome: o, kad Antanas būtų kartu – laisvas, nepersekiojamas. Bet tai tik svajonės. Saugumas visais įmanomais būdais siūlė jam legalizuotis. Apie tai buvo kalbama ir namuose. Tačiau Antanas to nenorėjo girdėti. Jis puikiai žinojo šią taktiką ir sakė, kad tai jų duona. Šeimą ragino nekreipti dėmesio, sakyti, kad mėginsite įkalbėti, jei pasitaikys proga. Labai norėjau, kad jis būtų kartu su mumis ir kad baigtųsi tas baisus košmaras. Prašėme ieškoti išeities, mėginti legalizuotis. Mama sakydavo: „O gal nieko jam neatsitiks, juk jis gi nieko blogo nepadarė...“ Šito norėjo visa šeima. Tačiau saugumiečiais pasitikėti nebuvo galima, viskas buvo pagrįsta melu. Antanas tikėjo, kad Lietuva bus laisva, nors tai bet kuriam iš mūsų atrodė nerealų. „Jei jūs to norite, išeitis viena – galiu dabar nusišauti, – sakė Antanas. – Su maskoliais neturiu ir negaliu turėti jokios kalbos. Ma-

no ryžtas – nepasiduoti, neatsiklaupiti, grumtis, kol Lietuva bus laisva, be okupantų. Aš gal nesulauksiu, jūs sulauksite. Žinau, jūsų daug, suraskite mano kaulus ir deramai palaidokite“, – tai jo žodžiai, ištarti pasimaty-me prieš mūsų šeimą ištremiant antrą kartą.

Vėl į Sibirą... Kurundusis. 1960 m. pavasarį pirmiausia antrą kartą ištremti tėtė ir Vitalijos vyras Pranciškus Telksnys. Apsigyveno Novosibirsko srityje, Zavjalovskio rajono Kurundusio grūdų ūkyje. Jau vien pavadinimas kraupus, o vietovė dar klaikesnė. Tačiau po dviejų mėnesių, praradę viltį ką nors geriau susirasti, jie pakvietė mus, penkias moteris, ir 6 mėnesių Vitalijos sūnelį, atvažiuoti. Mūsų daiktus reikėjo sukrauti, nuvežti į stotį, iškrauti ir vėl sukrauti į vagoną. Trūko vyriškų rankų. Viskuo rūpinosi sesuo Anelė. Kelionė buvo varginanti ir ilga. Mažasis Vitalijos sūnus Jonukas susirgo. Pagaliau – Novosibirskas, o iš ten – keliolika kilometrų iki Kurundusio. Buvo gegužės mėnuo, šlapdriba, iki kelių bridome juodžemiu. Pagaliau – „išsvajotoji ramybė“, deja, neilgam. Namas supuvęs, langai susmeigę į žemę, šlaistosi nuo alkoholio apspangę vietos rusai. Tėtė su žentu jau mėgino ūkininkauti. Ganė karves, vakarais už darbą gaudavo pieno. Mums, atvykusioms, pasiūlė dirbti melžėjomis ir kiaulių šerikėmis. Mokyklos nebuvo. Viską apmąstę, nutarėme prieglobsčio ieškoti kitur, kol bagažas dar stotyje.

Perėję kryžiaus kelius, po trijų savaičių „viešnagės“ Kurundusyje visi atsidūrėme Maklakove (dabar – Lesosibirskas), Jeniseisko rajone, Krasnojarsko krašte. Pasitiko lietuviai tremtiniai ir pasirūpino mumis. Kibome į darbus, nes santaupos pasibaigė klajojant po Sibiro platybes. Buvau dar nepilnametė, bet reikėjo dirbti. Dirbdama baigiau vakarinę vidurinę mokyklą. Rengiausi studijuoti mediciną. Mama norėjo, kad studijuočiau Lietuvoje. 1962 m. su lietuvių šeima grįžau į Lietuvą, apsigyvenau pas sesę Bronę. Tačiau manęs neregistravo.

„Bandito“ sesuo studentė. Išlaikiau egzaminus į Kauno medicinos institutą. Nepriėmė, nes tėvai buvo Sibire. Atrodė, kad vėl žemė slysta iš po kojų. Gruzinė, su kuria stojau į Medicinos institutą, nuvedė mane į Veterinarijos akademiją, nes pati ten mokėsi, o vėliau perstojo į Medicinos institutą. Priėmė trylikta ar keturiolikta kandidate, nes egzaminai jau buvo pasibaigę. Įskaitė Medicinos institute išlaikytus egzaminus. Kurį laiką buvau beveik laiminga. Po pirmo kurso aplančiau tėvus ir artimuosius tremtyje. Jie buvo patenkinti, kad man sekasi mokytis ir kad Antanas gyvas.

Tačiau neilgai džiaugiausi gyvenimu Lietuvoje. Antrame kurse prasidėjo baisus čekistų šantažas. Į Veterinarijos akademijos rektoratą pasipylė anoniminiai laiškai. Juos rašė saugumiečiai. Liaudies vardu prašė pašalinti J. Kraujelytę iš Lietuvos veterinarijos akademijos, nes užėmė liaudies vaikų vietą. Rašė, kad charakteriu panaši į brolių „banditą“, kad susitikinėju su juo ir remiu moraliai bei materialiai. Sukruto partinės organizacijos sekretorius ir Marksizmo-leninizmo katedros vedėjas. Jie talkininkavo saugumiečiams, rezgė įvairiausias versijas: raštu atsisakyti tėvų, seserų, brolio ir artimųjų; važiuoti praktikai į saugumiečių nurodytą rajoną, ten mane suves su Antanu ir aš turėsiu įkalbėti jį legalizuotis, prašyti žmones, kad įkalbėtų jį legalizuotis. Jei to nedarysiu, būsiu pašalinta iš akademijos ir vėl ištremta į Sibirą. Buvo pasakyta, kad ten mano vieta. Tai buvo daugiau nei baisu. Buvau apstatyta sekliais, kad su niekuo nesusitarčiau. Nerašiau. Delsiau. Pagalvojau – važiuosiu atgal į Sibirą. Prorektorius, dekanas stengėsi mane padrašinti. Tačiau marksistai ir uolieji saugumiečiai nepaliko manęs ramybėje. Antanas bjaurėjosi prievarta artimiesiems, kuri buvo taikoma visiems be išimties. Išvažiavau atlikti praktikos į Ukrainą. Diplominių darbų beveik metus rengiau Pamaskvėje, mokslinio tyrimo institute.

Apie brolio žūtį sužinojau netikėtai iš studentės, kuri prausykloje kitoms studentėms pasakojo girdėtą naujieną, kad nušautas „banditas“ Kraujelis.

Paskutinė kulka. 1992 m., skaitydama 1964 m. Antanui sukurptą bylą⁶, sužinojau, kad jau 1964 m. gruodžio mėnesį buvo gauta operatyvinių duomenų, jog partizanas gali slėptis Papiškių kaime pas Pinkevičius. A. Pinkevičius buvo vedęs Antano žmonos Janinos seserį Oną. Už partizanų rėmimą A. Pinkevičius buvo atsėdėjęs lageryje 7 metus. Antano žmona Janina pasakojo, kad jau Kūčių dieną į Pinkevičių sodybą privažiavo daugybė kareivių, sribų ir saugumiečių. Tikėtasi, kad tokią dieną ateis partizanas A. Kraujelis. Jis tūnojo bunkeryje. Darant kratą bunkeris nebuvo aptiktas. Šiuose namuose buvo įrengta pasiklausymo aparatūra ir saugumiečiai girdėjo, ką kalba namiškiai. Tačiau apie Antaną niekas nekalbėjo. „Paskui Antanas slėptuvę paliko ir ilgai nesirodė“, – pasakojo Janina. Tik kitų metų vasario mėnesį Antanas pasirodė. Matyt, jį jau sekė ir 1965 m. kovo 17-osios rytą sodybą pradėjo supti milicininkai ir saugumiečiai. Kratą atliko LSSR KGB įgaliotinis Utenos rajone Sergejus Tichomirovas, LSSR KGB 2-ojo skyriaus 2-osios valdybos viršininkas Nachmanas Dušanskis, LSSR KGB 2-ojo skyriaus 2-osios valdybos vyresnysis operatyvinis įgaliotinis Sergejus Veselovas, LSSR KGB operatyvinis įgaliotinis Anykščių rajone Ročka, LSSR KGB Molėtų rajono skyriaus budėtojas R. Kublickas. Kartu su jais buvo Anykščių rajono KGB operatyvinis įgaliotinis Marijonas Misiukonis, milicijos pareigūnai. Dalyvavo kviestiniai Juozas Mameniškis, Pranas Cibas ir daugybė KGB pareigūnų. Kratai vadovavo vyresnysis tardytojas Vaclovas Vytė⁷. Aptikę slėptuvę, šeimininkui A. Pinkevičiui liepė atidaryti, tuo metu Antanas iš slėptuvės ėmė šaudyti. Pirmosios kulkos sužeidė šeimininką. Jis buvo išvežtas į Utenos ligoninę, pas-

kui pervežtas į Lukiškių kalėjimo ligoninę, operuotas. Tačiau kūne liko viena neišimta kulka, prasidėjo gangrena ir A. Pinkevičius balandžio 5-ąją mirė. Dar buvo sužeistas milicininkas V. Žukevičius ir KGB darbuotojas R. Kublickas⁸, nušautas ir šuo. Antanas metė granatą, bet ji nesprogo. Išsigandę granatos visi puolė iš trobos laukan.

Tada Antanas išsoko iš bunkerio, sudegino dokumentus. Kas juose buvo parašyta, niekas nežino iki šiol. Stribai per Janiną perdavė laišką su pasiūlymu pasiduoti. Jis tik nusijuokė, kad „maskoliams“ niekada nepasiduos. Antanas dar kurį laiką priešinosi ginklui, buvo kilusi mintis persirengus moteriškais drabužiais bėgti, tačiau jėgos buvo nelygios. Antanas gyvas nepasidavė. Atsisveikino su žmona Janina, paprašė globoti sūnų, užlipo ant aukšto ir paleido paskutinę kulka, skirtą sau.

Janina pranešė, kad A. Kraujelis nebėgvas. Įvykio vietoje Antano kūno atpažinimą vykdė Anykščių rajono KGB operatyvinis įgaliotinis M. Misiukonis⁹. Antano žmona buvo suimta ir apkaltinta, kad turėjo ginklą, mėgino padėti partizanui pabėgti. Vėliau ją nuteisė ketveriems metams kalėti. Sūnui Antanui tada buvo 9 metai.

Septyniolika metų saugumas gaudė partizaną, sekė jį, bet Antanas nepasidavė ir neišdavė Lietuvos. Dvidešimties metų išėjo į mišką, kovai paaukojo savo jaunystę. Atidavė viską ir nugalėjo, nes saugumiečiai nesusėmė jo gyvo ir nenužudė. Tačiau kaip visur, taip ir čia jie akiplėšiškai melavo, kad A. Kraujelis buvo nukautas. 1965 m. kovo 31 d. „Tiesos“ Nr. 75 ir tų pačių metų balandžio 2 d. „Valstiečių laikraščio“ Nr. 39 paskutiniame puslapyje buvo išspausdinta žinutė „Likviduotas banditas!“ Joje rašoma: „Ilgą laiką Utenos rajone plėšikavo A. Kraujelis. Jis užpuldavo žmones, reikalavo iš kolūkiečių duoklės. Saugumo organai susekė plėšiką. Suimant A. Kraujelis priešinosi ginklui ir per susišaudymą buvo nukautas“¹⁰.

Saugumiečių perspėjimas. 1965 m., jau po Antano žūties, saugumiečiai atvažiavo man išaiškinti „tiesų, kurių aš nežinojau“. Pasakė: „Už tai, jog mums tuos metus melavai, galima būtų tave nuteisti. Dabar jau žinome, kad susitikinėjai su broliu, vykdei jo pavedimus, pažinojai jo žmoną, žinojai, kad Antanas turi sūnų. To užtenka, kad būtų galima uždaryti į kalėjimą“. Sėdėjau ir galvojau: kas toliau? Juk apie tai žinojo tik Antanas. Galiausiai pasakė, kad neketina vežti akistatai, bet istorija šitų dalykų neužmirš. Pamaniau – negi tai viskas? Išėjau iš kabineto, aplinkui nieko nemačiau... Labai skaudėjo širdį. Neprisimenu, kaip atsiradau studentų bendrabutyje.

Saugumiečiai ir kiti dar primindavo praeitį. 1967 m. tėvai ir seserys sugrįžo į Lietuvą. Pradėti gyventi grįžus iš tremties buvo ne taip jau paprasta. Net mano paskyrimo dirbti Mokslų akademijos Zoologijos ir parazitologijos institute Mokslų akademijos pirmas skyrius nepripažino. Dar ilgai visi nesijautėme saugūs. Nuoširdžiausiai dėkinga tuo metu dirbusiam MA Zoologijos ir parazitologijos institute (dabar VU Ekologijos institutas) habilituotam daktarui Albertui Pečiukėnui už visapusišką paramą įdarbinant mane ir tvarkant būsto reikalus. Priešingu atveju nežinia, kokia linkme viskas būtų pakrypę, ir mokslininke tikriausiai nebūčiau tapusi.

Pamenu, kaip po antrosios tremties ilgaus rudens ir žiemos vakarais tėvukai sėdėdami kalbėdavosi apie sūnaus Antano sunkų kovotojo kelią. Svajodavo, kad gal ateis laikai, kada jų sūnus bus deramai įvertintas, o gal sužinos, kur Antaniuką užkasė budeliai. Nesulaukė nei mamutė, nei tėtė, pragyvenęs net dešimtmetį laisvoje Lietuvoje. Nepasakė nei S. Tichomirovas, nei M. Misiukonis, nei N. Dušanskis. Nevalia sakyti, nevalia ir iškvosti, nors gyvename laisvi laisvoje Lietuvoje, dėl kurios tiek daug pralieta kraujo.

Antano darbai įvertinti. Lietuva neužmiršo kovotojų, kurie savo gyvybe atpirko mums laisvę ir nepriklausomybę, neužmiršo ir paskutinio ginkluoto aktyvaus Aukštaitijos partizano Antano Kraujelio-Siaubūno. 1994 m. spalio 10 d. už nuopelnus Lietuvai pasipriešinimo dalyvio kryžiumi Antaną apdovanojo Lietuvos Respublikos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga. Apdovanojimą tėtėi įteikė prof. Vytautas Landsbergis. Tai buvo didžiulis įvykis mūsų šeimoje. Deja, mama sūnaus įvertinimo nesulaukė. Ji mirė 1989 m.

Antano daiktai, ginkluotė ir apranga buvo eksponuojami Vilniuje, specialiaame buvusio Revoliucinio muziejaus stende (1992 m. sausio 12 d.): uniforminis kitelis, maskuotės komplektas, vokiškas automatas Nr. 6726a, automatas PPŠ Nr. 13955, šovininė automato rageliamis, karinis kompasas, kišeninis žibintuvėlis, savo darbo maišelis nešioti šoviniams, medžiaginis maišelis su pašventinta duona ir šventas medalikėlis. Taip pat skardinės dėžutės, kuriose Antanas laikydavo paraką, medžioklinių šovinių šratai, granata RG-42; užsienietiškas pistoletas, peiliukas, šakutė, nosinė, fotoaparatas, paklodė, planšetė, dvi nuotraukos (viena su Janina). Ant rankovės trispalvės užrašas: „Mano darbas ir jėgos Tėvynės Lietuvos gerovei“. Šiuo metu minėti daiktai saugomi Lietuvos nacionaliniame muziejuje. Dabar tai – neįkainojami rezistencijos istorijos reliktai.

Molėtų rajono savivaldybės kieme pastatytas paminklinis akmuo su užrašu, kad šis paminklas skirtas 1949–1965 m. už Lietuvos laisvę kritusiems partizanams atminti.

Paskutinė viešnagė Kaniūkuose. O tėtė vis rūpinosi, kad nepadaryta daug darbų, nesutvarkytas sodas. Reikia nugenėti nudžiūvusias šakas, paremti svorio neatlaikančias obelių šakas, kurios lūžta nuo gausaus derliaus. Džiaugėsi, kad bent obelys, kurias padėjo sodinti Antaniukas, liko neiškirstos ir nesunai-



Paminklinis akmuo šalia sodybos, kurioje žuvo vienas paskutiniųjų Lietuvos partizanų Antanas Kraujelis (Utenos r. Kvyklių sen. Papiškių k.)

kintos. Paskutinė jo kelionė į Kaniūkus buvo itin prasminga. Jis labai norėjo dalyvauti, kai bus statomas Atminimo ženklas buvusioje partizano gimtojoje sodyboje.

Paklaustas, ar važiuos, atsakė: „O kaipgi – aš žinau tą trobos langą, prie kurio stovėdavo Antaniukas ir stebėdavo sodą. Mes abu tą sodą sodinome, skiepijome. Antaniukas gal net daugiau rūpinosi sodu. Tik aš žinau tą vietą, ten ir paženklinysime“. Tai buvo 1999 m. rugpjūčio 26 d. Žinojau, kad tą dieną jis sirguliavo, tačiau įžengęs į savo sodybą bėgiojo nuo obels prie obels, šluostė prakaitą nuo veido (buvo karšta diena, o gal dėl ligos), pajudindavo šakas, paglostydavo, pažiūrėdavo po žieve, ar dar gyvas medis. Lyg atsisveikindamas apžiūrėjo kiekvieną medelį. Jo akys glamonėjo akmenis namo pamatų liekanose, vis prisimindavo anuos laikus. Atsivežė su saviimi ir sūnaus Antano Lietuvos Respublikos

apdovanojimą – Vyčio kryžiaus ordiną, kurį jam įteikė laisvos Lietuvos Prezidentas Valdas Adamkus. Rodė jį meistrams, kurie statė žymeklį, aiškino, jog tai Antaniukas buvo apdovanotas už nuopelnus Lietuvai. Tėtė labai džiaugėsi, kad pagaliau buvo įvertinti jo sūnaus darbai kovojant su okupantais.

LIKO TIK TROBELĖ...

Jau 40 metų tarp mūsų nebėra Antano. Prieš 15 metų mus paliko mamutė, taip ir neradusi kelio nei prie sūnaus kapo, nei prie namo, iš kurio jis išėjo į amžinybę. Prieš 5 metus mirė tėtė. O trobelė, kurioje gyveno Antanas su savo šeima, tebestovi. Tās namas daug ką mena iš anų laikų – galėtų būti memorialinis muziejus, primenantis jaunajai kartai žmones, kurie labai brangino savo

žemę, aukojo brangiausią turtą – savo gyvybę, kad jokie okupantai nedrįstų trypti mūsų Tėvynės Lietuvos.

Važiuojant plentu Vilnius–Utena galima išvysti rodyklę su nuoroda: „Partizano Antano Kraujelio žūties vieta – 1,5 km“. Vingiuotas kelias atveda iki Papiškių kaimo. Šalia geltono medinio namuko pakelėje stovi paminklinis akmuo su užrašu: „1965.III.17 šioje sodyboje žuvo paskutinis Lietuvos par-

tizanas Antanas Kraujelis-Siaubūnas“. Šalia paminklo auga tujos ir žalias ažuoliukas. Jį pasodino prof. V. Landsbergis su partizano tėveliu, kai vyko A. Kraujelio žūties 30-ųjų metinių minėjimas. Tačiau kažkieno piktos rankos medelį nulaužė.

Norėčiau baigti Jono Basanavičiaus žodžiais: „Tauta, pamiršusi savo praeitį, yra be ateities“. Išsaugokime praeities prisiminimus ateinančioms kartoms.

Nuorodos

¹ J. Jurevičius, *Nuo Kaniūkų aukštumų*, Jona-va, 2004.

² P. Aukštuolis, S. Valys, „Prakeikimas telydi žudikus: Dokumentinė apybraiža“, *Tarybiniu keliu* (Molėtai), 1960, kovo 12, Nr. 20; kovo 16, Nr. 21; kovo 19, Nr. 22; kovo 30, Nr. 23; balandžio 2, Nr. 26; balandžio 13, Nr. 29; balandžio 20, Nr. 31.

³ S. Vinciūnas, „Kruvinai pėdsakai: Dokumentinė apybraiža“, *Kolektyvinis darbas* (Anykščių r.), 1960, vasario 21, Nr. 16; vasario 28, Nr. 18; kovo 10, Nr. 21; kovo 13, Nr. 22.

⁴ E. Ganusauskas, „Paskutinio partizano gyvenimo ir mirties mįslės“, *Lietuvos rytas*, 2000, vasario 26, Nr. 47.

⁵ L. Bakutis, „Gyvenimo vardu...“, *Liaudies gy-nėjų žodis* (str. rink.), V., 1988, p. 21–35.

⁶ A. Kraujelio baudžiamoji byla Nr. 181, arch. Nr. 47478/3, t. 2, p. 286.

⁷ Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 58, b. 47478/3, t. 4,1. 30–33.

⁸ Ibid., ap. 3, b. 51,1. 29.

⁹ Ibid., ap. 58, b. 47478/3, t. 4,1. 40–41.

¹⁰ „Likviduotas banditas“, *Tiesa*, 1965, kovo 31, Nr. 75; *Valstiečių laikraštis*, 1965, balandžio 2, Nr. 39.

**LITERATŪRA APIE VYTAUTO APYGARDOS PARTIZANĄ
ANTANĄ KRAUJELĮ-SIAUBŪNĄ**

- 1–7. P. Aukštuolis, S. Valys, Prakeikimas telydi žudikus. /Dokumentinė apybraiža/, *Tarybiniu keliu* (Molėtai), 1960, kovo 12 (Nr. 20), p. 3; 1960, kovo 16 (Nr. 21), p. 3; 1960, kovo 19 (Nr. 22), p. 2, 3; 1960, kovo 30 (Nr. 23), p. 4; 1960, balandžio 2 (Nr. 26), p. 2; 1960, balandžio 13 (Nr. 29), p. 3; 1960, balandžio 20 (Nr. 31), p. 3.
- 8–11. S. Vinciūnas, Kruvini pėdsakai. /Dokumentinė apybraiža/, *Kolektyvinis darbas* (Anykščių r.), 1960, vasario, 21 (Nr. 16), p. 3, 4; 1960, vasario 28 (Nr. 18), p. 3; 1960, kovo 10 (Nr. 21), p. 3, 4; 1960, kovo 13 (Nr. 22), p. 2, 3.
12. B. Kalytis, Gyvenimą pradedu iš naujo, *Kolektyvinis darbas* (Anykščių r.), 1960, gruodžio 18 (Nr. 102), p. 3, 4.
13. R. Katinas, Kurmiai dienos šviesoje, *Lenino keliu* (Utena), 1965, rugsėjo 11 (Nr. 108), p. 3, 4.
- 14–15. Likviduotas banditas, *Tiesa*, 1965, kovo 31 (Nr. 75), p. 4; *Valstiečių laikraštis*, 1965, balandžio 2 (Nr. 39), p. 4.
16. Lietuvos kariai! Laisvajame pasaulyje, *Karys* (JAV), 1975, sausio (Nr. 1), p. 32.
17. L. Kerulis, *Pokario Lietuvos kovotojai* (Pasaulio lietuvių archyvas), Čikaga, 1988, p. 116.
18. L. Bakutis, Gyvenimo vardu..., *Liaudies gynėjų žodis* (str. rink.), Vilnius, 1988, p. 21–35.
19. Partizano keliu (Pergyventi partizano Ryto atsiminimai 41 6 10–49 12 31), *Laisvės kovų archyvas*, 1989, d. 1, p. 49, 64: nuotr.
20. *Kovojanti Lietuva 1944–1954*, Rezistencijos fotonuotraukos, parodos katalogas; parengė V. Gilys ir P. Jaruševičius, Kaunas, 1990, 108: nuotr.
21. A. Šiukščius, *Už mylimą Lietuvą*, Utena, 1991, p. 28–30; 23–25: nuotr.
22. N. Antanavičienė, Vienu mažiau ar daugiau turgaus aikštėje..., *Lietuvos aidas*, 1992, sausio 25 (Nr. 17), p. 7.
23. Ir man rūpi tiesa (Kita nuomonė), *Vilnis*, 1992, vasario 25 (Nr. 15–16), p. 5.
- 24–25. R. Narvydas, A. Bajorūnas, Vienu daugiau ar mažiau turgaus aikštėje, *Lietuvos aidas*, 1992, vasario 1 (Nr. 22), p. 7, 25. A. Šiukščius, Paskutinis garbingai žuvęs, *Tremtinys*, 1992, balandis (Nr. 8), p. 3: grupinė nuotr.
26. M. Kazlas, Skiemonių žuvusieji, *Tremtinys*, 1992, balandis (Nr. 7), p. 3.
27. Skelbimas apie Lietuvos partizano Antano Kraujelio paminklo atidengimo iškilmes, *Lietuvos aidas*, 1992, birželio 11 (Nr. 113), p. 7.
28. P. Girsteitis, Paskutiniam Lietuvos partizanui, *Utenis*, 1992, birželio 17 (Nr. 48), p. 1.

29. E. Smetona, Paskutinis partizanas, *Žiburyš*, 1992, liepa (Nr. 6), p. 2.
30. Atitaisymas, *Tremtinys*, 1992, liepa (Nr. 14), p. 4.
31. M. Sprindys, Apie paminklo pašventinimą, *Tremtinys*, 1992, liepa (Nr. 13), p. 4: nuotr.
32. Skelbimas rezistencijos dalyvio pažymai, *Tremtinys*, 1992, spalio (Nr. 20), p. 4.
33. Kalendorius, *Lietuvos aidas*, 1993, birželio 16 (Nr. 114), p. 16.
34. J. Jankauskas, *Atsiminimai*, Vilnius, 1993, p. 65.
35. A. Šiukščius, Nenugalimas [Apybraiža apie partizaną A. Kraujelį], *Laisvės kovų archyvas*, 1994, Nr. 10, p. 140–168.
36. Laisvę mylime labiau mes už gyvenimą, *Lietuvos aidas*, 1994, sausio 25 (Nr. 16), p. 1, 6.
37. R. Sakalauskaitė, Lietuvoje viskas blogai. Ar gali būti dar blogiau?, *Lietuvos rytas*, 1994, sausio 25 (Nr. 16), p. 1–2.
- 38–39. A. Šiukščius, Neblėsta didvyrių garbė niekados..., *Savanoris*, 1994, vasario 10 (Nr. 4), p. 4: grupinė nuotr.; vasario 24 (Nr. 24), p. 4: grupinė nuotr.
- 40–45. A. Šiukščius, A. Čalnaris, Paskutinis Lietuvos partizanas, *Valstiečių laikraštis*, 1994, vasario 15 (Nr. 14), p. 4; vasario 19 (Nr. 15), p. 8; vasario 26 (Nr. 17), p. 8; kovo 5 (Nr. 19), p. 4; kovo 12 (Nr. 21), p. 8; kovo 19 (Nr. 23), p. 9: A. Kraujelio ir grupinės nuotr.
46. S. Kajokas, Norėčiau paklausti..., *Tremtinys*, 1994, kovas (Nr. 5), p. 5.
47. Lietuvos partizanai, *Žiburyš*, 1994, kovas (Nr. 3), p. 3.
48. H. Kudreikis, Siaubūnas – paskutinis Lietuvos partizanas, *Draugas* (Čikaga), 1994, liepos 20 (Nr. 139), p. 4.
49. 1965 kovo 17 d. žuvo..., *1995 lietuvių kalendorius*, Vilnius, [1994], p. [25].
50. [Žinutė apie A. Kraujelio žūtį 30-mečio minėjimą], *Lietuvos aidas*, 1995, kovo 16 (Nr. 52), p. 22.
51. A. Šiukščius, Oi neverk, motušėle..., *Utenis*, 1995, kovo 28 (Nr. 37), p. 2, 3: grupinė nuotr.
52. *Kaimų istorijos*, sud. R. Masteika, Vilnius, t. 1, 1995, p. 297–316.
53. P. Aržuolaitis, Knyga keliauja pas skaitytoją, *Valstiečių laikraštis*, 1996, balandžio 20 (Nr. 30), p. 6.
54. N. Gaškaitė, D. Kuodytė, A. Kašėta, B. Ulevičius, *Lietuvos partizanai 1944–1953 m.*, Kaunas, 1996, p. 93, 292, 296, 302, 307, 309–311, 356, 491: nuotr.
55. *Partizanų kovos Šiaulių krašte*, sud. A. Malinauskaitė, B. Maskaliūnas, G. Šimoliūnienė, Šiauliai, 1996, p. 136.
56. *Kovojanti Lietuva 1944–1953*, Vilnius, 1996, p. 75, 87: nuotr.

57. N. Gaškaitė, *Pasipriešinimo istorija. 1944–1953 metai*, Vilnius, 1997, p. 141: nuotr., 142, 164.
58. *Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas MVD–MGB dokumentuose 1944–1953 metais*, sud. N. Gaškaitė, A. Kašėta, J. Stakauskas, Kaunas, 1996, p. 618.
59. *Kaimų istorijos*, sud. R. Masteika, Vilnius, 1997, t. 2, p. 238–242.
60. Kalendorius: apie A. Kraujelio žūtį, *Lietuvos aidas*, 1997, kovo 15 (Nr. 51), p. 32.
61. G. Visockas, Išdavikas gyvena Vilniuje, *Valstiečių laikraštis*, 1997, gruodžio 13 (Nr. 51), p. 7.
62. K. Kasparas, Teorinė pasipriešinimo samprata ir klasifikacija, *Laisvės kovų archyvas*, Kaunas, 1997, Nr. 20, p. 241.
63. B. Tylaitė-Sakalauskienė, Ilgas ir sunkus kelias į laisvę, *Laisvės kovų archyvas*, Kaunas, 1997, Nr. 20, p. 51: nuotr., 151, 178.
64. A. Šiukščius, Vaikinas nuo Dubingių, *Laisvės kovų archyvas*, Kaunas, 1997, Nr. 22, p. 215–219.
65. Kviečiame dalyvauti renginyje paskutiniojo Vytauto apygardos partizano Antano Kraujelio-Siaubūno 70-osioms gimimo metinėms paminėti. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras (lankstinukas), Vilnius, 1998: grupinės nuotr.
66. A. Šimėnas, *Kovoje dėl Lietuvos laisvės*, Kaunas, 1998, p. 78, 79.
67. G. Jankus, Kaip žuvo paskutinis Aukštaitijos partizanas Antanas Kraujelis, *Lietuvos aidas*, 1998, gegužės 15 (Nr. 38), p. 9: nuotr.
68. Seime pasiūlyta... Paminėtas partizano Antano Kraujelio-Siaubūno apdovanojimas 3-iojo laipsnio Vyčio Kryžiaus ordinu, *Lietuvos aidas*, 1998, gegužės 23 (Nr. 100), p. 3: grupinė nuotr.
69. A. Šiukščius, Tėvukas, *Utenis*, 1998, birželio 4 (Nr. 65), p. 6: grupinė nuotr.
70. A. Šiukščius, Kovoje nepalūžęs, *Utenis*, 1998, spalio 22 (Nr. 124), p. 4: A. Kraujelio ir grupinės nuotr.
71. Trumpai..., *Vilnis*, 1998, spalio 23 (Nr. 83), p. 4.
72. R. Rutkauskienė, Minimos partizano metinės, *Lietuvos aidas*, 1998, spalio 24 (Nr. 210), p. 4.
73. T. Kontrimavičius, Pagerbtas paskutinis partizanas, *Lietuvos rytas*, 1998, spalio 26 (Nr. 250), p. 18.
74. Oi neverk, motinėle, sūnaus... *Utenis*, 1998, spalio 29 (Nr. 127), p. 3: grupinės nuotr.
75. A. Stasiškis, Kreipimasis, *Utenis*, 1998, spalio 29 (Nr. 127), p. 3.
76. Paminėtos paskutiniojo Aukštaitijos partizano Antano Kraujelio 70-osios gimimo metinės, *Vilnis*, 1998, spalio 30 (Nr. 85), p. 1.

77. G. Visockas, Paskutinis Lietuvos partizanas, *Valstiečių laikraštis*, 1998, lapkričio 3 (Nr. 88), p. 9: A. Kraujelio ir grupinės nuotr.
78. B. Zabulis, Pagerbiant Antano Kraujelio atminimą, *Utenis*, 1998, lapkričio 3 (Nr. 129), p. 2.
79. [Žinutė apie A. Kraujelio-Siaubūno 70-ąsias gimimo metines], *Dienovidis*, 1998, lapkričio 6–12 (Nr. 40), p. 4.
80. A. Šiukščius, Neeiliniam partizanui – neeilinė pagarba, *Tremtinys*, 1998, lapkritis (Nr. 42), p. 7.
81. Tiriamos Lietuvos partizano nužudymo aplinkybės, *Respublika*, 1998, lapkričio 13 (Nr. 265), p. 5.
82. Prokurorai tiria partizano žūtį, *Lietuvos rytas*, 1998, lapkričio 17 (Nr. 269), p. 3.
83. Nesugaunamasis partizanas, *Lietuvos žinios*, 1998, gruodžio 29 (Nr. 166), p. 9.
84. A. Šiukščius, Aš laisvės nesulaukiau..., *Tėviškės žiburiai* (Kanada), 1998, gruodžio 29 (Nr. 52), p. 3: A. Kraujelio ir grupinės nuotr.
85. Paskutinio Lietuvos partizano žūties bylą dar gaubia paslaptys, *Lietuvos aidas*, 1998, gruodžio 29 (Nr. 254), p. 3.
86. Paskutinio Lietuvos partizano žūtį gaubia paslaptys, *Ūkininko patarėjas*, 1999, sausio 12 (Nr. 4), p. 6.
87. A. Brilingas, J. Buivienė, G. Jurgaitienė, G. Zaleckytė, *Vorutos kalendorius*, Voruta, 1999, kovo 20 (Nr. 11), p. 4.
88. L. Grudzinskas, Paskutinis Lietuvos girių sakalas, *Blaivioji Lietuva*, 1999, liepa (Nr. 6), p. 2: A. Kraujelio nuotr.
89. A. Meilus, Amžina šlovė skudutiškiesiems, žuvusiems dėl Lietuvos nepriklausomybės, *Utenos apskritis, Utenio priedas*, 1999, lapkričio 27 (Nr. 66), p. 2.
90. Skudutiškio krašto partizanai, jų rėmėjai ir ryšininkai, sud. J. Jankauskas, Vilnius, 1999. Apie A. Kraujelį, p. 5, 13, 16, 17, 19, 27–48, 68, 70–73: A. Kraujelio nuotr.
91. A. Čalnaris, *Gulėjimas kryžiumi*, Vilnius/Asveja, 1999 m. Apie A. Kraujelį, p. 94–98.
92. A. Kraujelis-Siaubūnas, *Lietuvos naikinimas ir tautos kova (1940–1998)*, sud. I. Ignatavičius, Vilnius, 1999, p. 321–323.
- 93–95. *Aukštaitijos partizanų prisiminimai*, Vilnius, 2000, t. 2, p. 559; 2001, t. 3, p. 565; 36: nuotr.; 2004, t. 4, p. 438.
96. R. Sakalauskaitė, Apdovanotas Pirmosios Vyriausybės narys nesileis šmeižiamas, *Lietuvos rytas*, Nr. 41, 2000, vasario 19, p. 2.
97. A. Stasiškis: Sutrypta visuomenės santvarkos idėja, *Lietuvos aidas*, 2000, vasario 22 (Nr. 35), p. 5.
98. F. Kauzonas, Pareiškimas dėl M. Misiukonio apdovanojimo – „iš principo“, *Respublika*, 2000, vasario 22 (Nr. 43), p. 6.

99. Akistatos, *Lietuvos žinios*, 2000, vasario 24 (Nr. 45), p. 1: nuotr.
100. V. Bruveris, Partizano sesės neranda kelio prie brolio kapo, *Lietuvos aidas*, 2000, vasario 24 (Nr. 37), p. 1, 14: A. Kraujelio nuotr.
101. V. Jakubauskaitė, Pikti dainininkai, *Lietuvos žinios*, 2000, vasario 24 (Nr. 45), p. 3.
102. A. Svirbutavičiūtė, Praeities šešėliai vejasi dabartį, *Lietuvos žinios*, 2000, vasario 24 (Nr. 45), p. 4–5: A. Kraujelio ir grupinės nuotr.
103. T. Kontrimavičius, Utenoje ištraukta iš stalčių partizano žūties byla, *Lietuvos rytas*, 2000, vasario 25 (Nr. 46), p. 2.
104. Utenoje ištraukta iš stalčių partizano žūties byla, *Lietuvos aidas*, 2000, vasario 26 (Nr. 39), p. 5.
105. K. Alčiūnaitė, Dirbdamas KGB M. Misiukonis kasmet gaudavo po apdovanojimą, *Lietuvos aidas*, 2000, vasario 26 (Nr. 39), p. 2.
106. E. Ganusauskas, Paskutinio partizano gyvenimo ir mirties mįslės, *Lietuvos rytas*, 2000, vasario 26 (Nr. 47), p. 7–8: A. Kraujelio ir sodybos, kurioje nusišovė, nuotr.
107. A. Žiliukas, Po skandalo atnaujintas partizano nužudymo tyrimas, *Respublika*, 2000, vasario 26 (Nr. 47), p. 5.
108. Paskutinis Lietuvos partizanas buvo molėtiškis, *Molėtų žinios*, 2000, kovo 3 (Nr. 1), p. 3: A. Kraujelio nuotr.
109. Erškėčiai, užrašė J. Albertavičius, *Valstiečių laikraštis*, 2000, kovo 4 (Nr. 18), p. 1, 4: A. Kraujelio ir grupinės nuotr.
110. R. Grinevičiūtė, A. Katkevičius, Patriotu Lietuvoje būti pavojinga, *Veidas*, 2000, kovo 9–15 (Nr. 10), p. 28–32, viršelyje – A. Kraujelio nuotr.
111. [Žinutė apie A. Kraujelio žūties 35-metį], *XXI amžius*, 2000, kovo 10 (Nr. 18), p. 20.
112. K. Dobkevičius, Paskutinio aktyvaus Lietuvos partizano pėdsakais, *XXI amžius*, 2000, kovo 17 (Nr. 20), p. 6, 16: A. Kraujelio ir grupinės nuotr.
113. Kalendorius, Žinutė apie A. Kraujelio žūties sukaktį, *Lietuvos aidas*, 2000, kovo 17 (Nr. 53), p. 24.
114. A. Šiukščius, Ne veltui kraujo auka..., *Utenis*, 2000, kovo 18 (Nr. 327), p. 3.
115. A. Meilus, Paminėtos laisvės kovotojo A. Kraujelio 35-osios mirties metinės, *Vilnis*, 2000, kovo 21 (Nr. 23), p. 3.
116. A. Šiukščius, Melo trumpos kojos, arba šiek tiek apie A. Svirbutavičiūtės straipsnį *Lietuvos žiniose* (2000 m. vasario 24 d.), *XXI amžius*, 2000, kovo 22 (Nr. 21), p. 7.
117. A. Šiukščius, Duokite šventą ramybę partizanams, *XXI amžius*, 2000, kovo 22 (Nr. 21), p. 7.
118. K. Dobkevičius, Blogiausia būtų atsidurti sribų Lietuvoje, *XXI amžius*, 2000, kovo 29 (Nr. 23), p. 11.

119. Paminėtos partizano žūties 35-osios metinės, *Tremtinys*, 2000, kovo 23 (Nr. 12–12a), p. 1.
120. K. Dobkevičius, Jis mirė laisvas žmogus, *XXI amžius*, 2000, kovo 29 (Nr. 23), p. 1, 7: A. Kraujelio ir grupinės nuotr..
121. J. Cibienė, Vienintelis troškimas, *Tremtinys*, 2000, balandis (Nr. 13), p. 7: grupinės nuotr.
122. A. Šiukščius, Dar vienas bandymas juodinti, *Tremtinys*, 2000, balandis (Nr. 13), p. 5.
123. A. Žemaitytė, Baubas vejasi savo šešėlį, *Dienovidis*, 2000, balandžio 7–20 (Nr. 13), p. 3.
124. Seime – A. Terlecko išpuolis, *Lietuvos rytas*, 2000, balandžio 19 (Nr. 92), p. 1.
125. A. Šiukščius, Medaliai išjudino dėmesį partizanui, *Tėviškės žiburiai*, 2000, gegužės 9 (Nr. 19), p. 4: A. Kraujelio ir grupinės nuotr.
126. A. Meilus, Renkami prisiminimai apie narsųjį Lietuvos partizaną Antaną Kraujelį, *Utenos apskritis, Utenio priedas*, 2000, (Nr. 26), p. 2: grupinė nuotr.
127. [A. Kraujelio žuvimo vieta (nuotrauka)], *Sandrava*, 2000, rugsėjis (Nr. 22), p. 18.
128. Parlamentarai ir A. Terleckas pasipiktinę ordino skyrimu buvusiam KGB karininkui, *Lietuvos aidas*, 2000, vasario 2 (Nr. 33), p. 2.
129. K. Gečas, Ordinų įteikimas įaudrino parlamentą, *Lietuvos rytas*, 2000, vasario 18 (Nr. 40), p. 2.
130. K. Strazdas, Balninkiečių rinktinės Nikodemo Liškausko-Beržo būrio laisvės kovos, *Laisvės kovų archyvas*, Kaunas, 2001, Nr. 30, p. 67.
131. A. Kraujelis-Pabaisa, Siaubūnas, *Utenos krašto enciklopedija*; sud. ir spec. red. G. Isokas, Vilnius, 2001, p. 275.
132. R. Šalčius, Keistas istorinis teisingumas, *Tremtinys*, 2001, rugsėjis (Nr. 36), p. 3.
133. Miškiniai. *Prisiminimų rinktinė*; parengė R. Kaunietis, Vilnius, 2002, p. 118, 332: nuotr.
134. *Vytauto apygardos partizanų takais*, sud. V. Bliznikas, O. Klabienė, Vilnius, 2002, p. 28: nuotr.
135. Lietuvą fotografuoja Antanas Bujokas, *Lietuvos aidas*, 2003, gegužės 15 (Nr. 111), p. 9.
136. J. Jankauskas, Stepono Kraujelio-Tėvuko gimimo 100-mečiui (mirė prieš trejus metus), *Lietuvos aidas*, 2003, gegužės 30 (Nr. 124), p. 9.
137. V. Bagdonas, Paskutiniojo Lietuvos partizano gyvenimo ir mirties pėdsakais, *Anykšta*, 2003, lapkričio 15 (Nr. 133), p. 4: nuotr.
138. Z. Jankauskas, Partizano A. Kraujelio žūties metinių minėjimas Papiškių kaime, *Lietuvos aidas*, 2003, kovo 18 (Nr. 63), p. 5: nuotr.

139. Bebaimis Aukštaitijos partizanas, *Tremtinys*, 2003, kovo 20 (Nr. 12), p. 7: nuotr.
140. K. Blažys, *Iš kraštotyrininko užrašų*, Vilnius, 2003, p. 79–80.
141. *Lietuvos partizanų Vytauto apygardos Tigro rinktinė 1945–1950 m.* (dok. rinkinys), Vilnius, 2003, p. 10.
142. A. Šiukščius, Kraujelis Antanas-Pabaisa, Siaubūnas, B. Juodzevičius, *Laisvės kaina*, Utena, 2003, p. 106: nuotr.
143. *Už laisvę ir Tėvynę*, sud. D. Kuodytė, E. Peikštenis, D. Žygelis, Vilnius, 2004, p. 95, 102, 222, 247.
144. J. Jurevičius, *Nuo Kaniūkų aukštumų*, Jonava, 2004, p. 16.
145. Z. Zinkevičius, *Istorijos iškraipymai*, Vilnius, 2004, p. 67.
146. *Lietuvos kariuomenės karininkai 1919–1953*, Vilnius, 2004, t. 4, p. 267–268, 366.
147. A. Simaška, *Pasižvalgymai po Lietuvą*, Vilnius, 2004, p. 603.

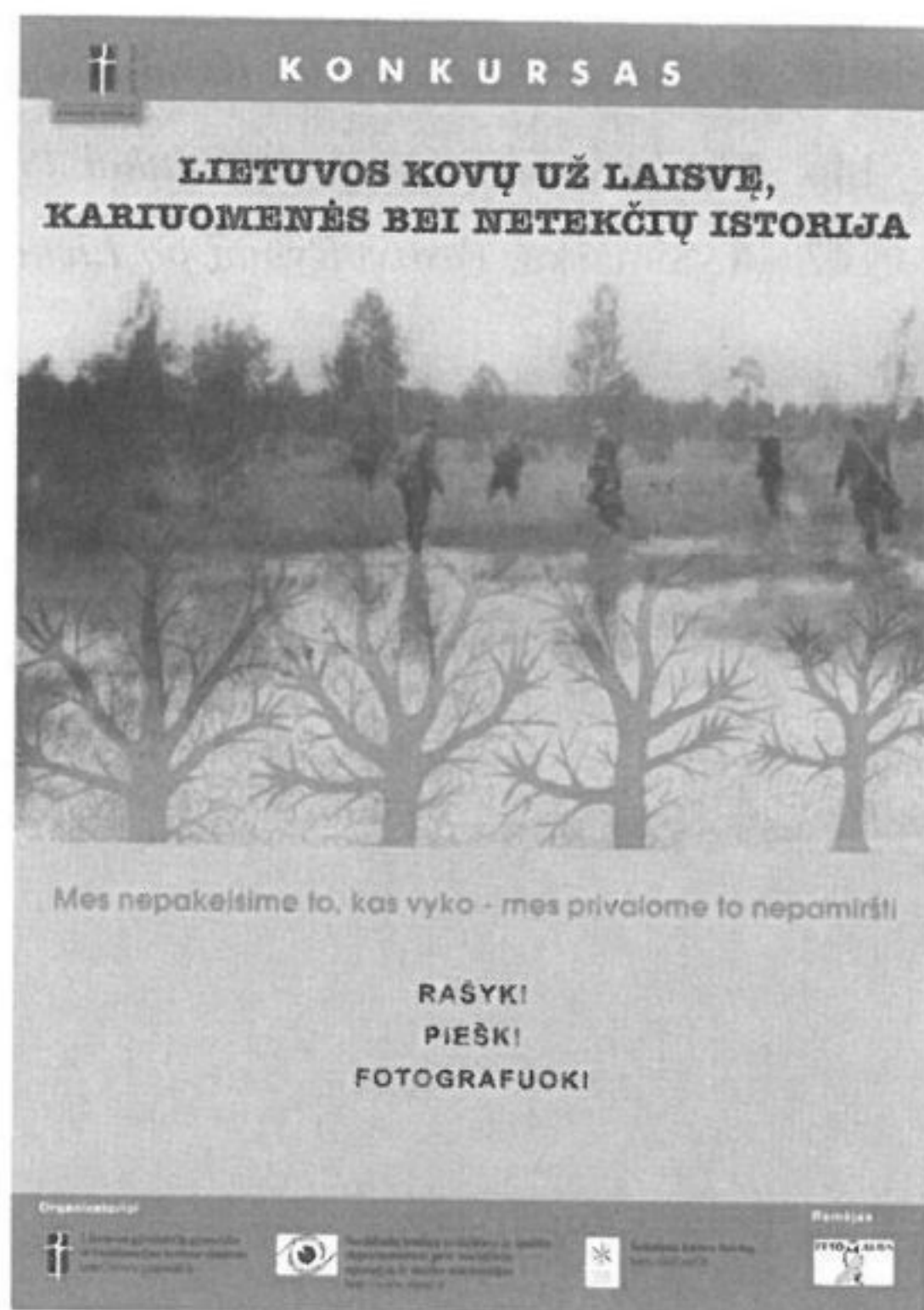
Parengė Algimantas Jakimavičius

Dešimtą kartą paskelbtas moksleivių konkursas „Lietuvos kovų už laisvę, kariuomenės bei netekčių istorija“

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras jau 10 metų organizuoja tradicinį tarptautinį moksleivių konkursą „Lietuvos kovų už laisvę, kariuomenės bei netekčių istorija“. Šiais metais konkursas rengiamas bendradarbiaujant su Švietimo kaitos fondu bei Socialinių įstaigų ir audito priežiūros departamentu prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos.

Konkurse „Lietuvos kovų už laisvę, kariuomenės bei netekčių istorija“ gali rungtis visos Lietuvos mokyklos ir lietuviškos mokyklos užsienyje. Mokiniai dalyvauja rašinio, piešinio ir fotografijos konkurso dalyse. Konkursas skirtas gvildinti skaudžius ir sudėtingus žmonių likimus sunkiais Lietuvos istorijos – Antrojo pasaulinio karo, partizaninio karo bei tremties – laikotarpiais.

Tarptautinis moksleivių konkursas buvo paskelbtas 2004 m. spalio 8 d. Moksleiviai savo darbus vertinimo komisijai gali siųsti iki 2005 m. balandžio 1 d. Šis konkursas yra vienas valstybinių renginių, skirtų Antrojo pasaulinio karo pabaigos 60-mečio minėjimui. Laureatai 2005 m. gegužės 8 d. Vilniuje bus apdovanoti per minėjimui skirtą koncertą piniginiiais bei rėmėjų prizais ir diplomais. Konkurso dalyviams bus išsiųsti dalyvio ser-



tifikatai. Praėjusiais metais konkurse dalyvavo 812 moksleivių. Šiais metais tikimės, kad aktyviai dalyvaus lietuvių bendrijos, gyvuojančios už Lietuvos Respublikos ribų.

Agnė Šiušaitė

Paminklas Jonui Žemaičiui-Vytautui Palangoje

2004 m. lapkričio 28 d. Palangoje, skvere priešais Švenčiausios Mergelės Marijos ėmimo į dangų bažnyčią, atidengtas paminklas iš Palangos kilusiam Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio Tarybos prezidiumo pirmininkui generolui Jonui Žemaičiui-Vytautui. Paminklo pastatymo iniciatorius – Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjungos Palangos skyriaus pirmininkas Petras Gabrėnas. Norėta, kad paminklas būtų šiuolaikiškas ir puošnų miestą. Buvo pasirinktas Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro skulptoriaus Jono Jagėlos paminklo projektas, vaizduojantis Lietuvos partizanų palapinę. Granitiniame paminklo pagrinde esančioje angoje pasodinta eglutė simbolizuoja partizanus globojusius ir slėpusius miškus. Lėšų paminklo statybai skyrė Palangos miesto savivaldybė ir Petras Gabrėnas.

Paminklo atidengimo data ne atsitiktinė. 2004 m. kovo 15 d. buvo minimos J. Žemaičio-Vytauto 95-osios gimimo metinės, o prieš 50 metų, 1954 m. lapkričio 26 d. partizanų generolas buvo sušaudytas Maskvos Butyrkų kalėjime.

Jonas Žemaitis gimė 1909 m. kovo 15 d. Palangoje, grafo Felikso Tiškevičiaus tarnautojo šeimoje; pakrikštytas Jonu tėvo garbei. Vėliau Žemaičių šeima persikėlė į Lomžą, todėl lankyti mokyklą mažasis Jonukas pradėjo Lenkijoje, ten pramoko ir lenkų kalbos. Užklupus Pirmajam pasauliniam karui, 1917 m. Žemaičių šeima grįžo į Šiluvos valsčiaus Kiaulininkų kaimą. Jau po metų dėl sunkios materialinės padėties šeimai teko išsikraustyti į Raseinius. Ten baigęs šešias gimnazijos klases jaunas Žemaitis įstojo į Karo mokyklą Kaune – jaunuolis norėjo tapti artilerijos karininku. Jau 1929 m.

spalio 6 d. ši svajonė išsipildė – Jonas Žemaitis buvo pakeltas į jaunesnius leitenantus, o lapkričio 23 d. tapo leitenantu. 1936 m. išlaikęs egzaminą ir laimėjęs konkursą buvo išsiųstas studijuoti į artilerijos mokyklą Prancūzijoje. Baigęs mokslus užsienyje, į tėvynę grįžo 1938 m. vasarą ir buvo paskirtas 1-ojo artilerijos pulko skyriaus vadu. Netrukus jam buvo suteiktas kapitono laipsnis. Kiek vėliau jis apdovanotas Nepriklausomybės medaliu. 1939 m. J. Žemaitis perkeltas į Žemaitijoje, Šiauliuose dislokuotą 4-ąją artilerijos pulką.

1940 m. rugpjūčio 30 d. LSSR Liaudies Komisarų Tarybai nutarus performuoti Liaudies kariuomenę į Raudonosios armijos 29-ąją šaulių korpusą, J. Žemaitis pateko į 184-osios divizijos 617-ąją artilerijos pulką ir buvo paskirtas pulko mokyklos viršininku.

Nors krašte vyravo niūrios nuotaikos, J. Žemaičio gyvenimą praskaidrino septyneriais metais jaunesnė Elena Valionytė. Ją netrukus vedė. Po vedybų nuo šeimos buvo neilgai atskirtas, paleistas iš tarnybos grįžo į Lentvarį. Rugpjūčio mėnesį šeima persikraustė į Kauną, ten J. Žemaitis įsidarbino Kauno energetikos valdyboje durpių gavybos techniku. 1941 m. gruodžio mėnesį gimė sūnus Jonas Laimutis. Trijų asmenų šeimai okupuotame Kaune gyventi buvo labai sunku, todėl 1942 m. birželio mėnesį jie grįžo į tėviškę ir J. Žemaitis pradėjo dirbti Šiluvos žemės ūkio kooperatyvo vadovu. 1943 m. Šiluvos vikaras Antanas Kazlauskas J. Žemaitį pakvietė į valsčiaus komitetą, telkusį patriotiškai nusiteikusius žmones. 1944 m. gen. Povilui Plechavičiui suorganizavus Vietinę rinktinę, kurią sudarė 150 vyrų, J. Žemaitis tapo šios rinktinės 310-ojo bataliono vadu.



*Paminklas Jonui Žemaičiui-Vytautui Palangoje.
Skulptorius Jonas Jagėla*

Vokiečiams išformavus rinktinę, J. Žemaičiui pavyko išlikti nesuimtam, tačiau nuo tada prasidėjo nelegalus jo gyvenimas.

1945 m. J. Žemaitis buvo paskirtas Žebenkšties partizanų rinktinės štabo viršininku, jis pasirinko Dariaus slapyvardį.

Jį mylėjo daugelis kaimo žmonių, nes J. Žemaitis juos padrašindavo, ištikus nelaimi paguosdavo, o dažnai ir pralinksmindavo. Savo vyrus ragino su žmonėmis sugyventi gražiuoju, kiekvieno nelaikyti komunistu, nusikaltusiuosius įspėti.

1947 m. gegužės mėnesį J. Žemaitis buvo išrinktas Jungtinės Kęstučio apygardos vadu. Suprasdamas, kad spauda yra svarbesnė už ginklą, parengė nurodymą dėl spaudos platinimo, atliko organizacinius partizanų struktūrų pertvarkymus, ragino nedalyvauti okupacinės valdžios rinkimuose. 1948 m. gegužės mėnesį Jungtinės Kęstučio, Prisikėlimo ir Žemaičių apygardos nutarė susijung-

ti į didesnę laisvės kovos sąjūdžio organizacinį vienetą, pavadintą Jūros vardu. J. Žemaitis buvo paskirtas šios Vakarų Lietuvos (Jūros) partizanų srities vadu ir netrukus ėmėsi organizuoti vieningą partizanų vadovybę. Tais pačiais metais pasirinko Vytauto slapyvardį.

1949 m. jis sušaukė visos Lietuvos partizanų vadų suvažiavimą; jame buvo paskelbta apie vieningos pasipriešinimo organizacijos – Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio (toliau – LLKS) įkūrimą, priimta politinė deklaracija, kurioje konstatuota, jog LLKS Taryba yra aukščiausiasis tautos politinis organas, vadovaujantis politinei ir karinei tautos išlaisvinimo kovai, kad būtų atkurta nepriklausoma demokratinė respublika. Masinis ginkluotas pasipriešinimas tapo gerai organizuota karine struktūra, ginančia Lietuvos valstybę nuo agresoriaus – Sovietų Sąjungos.

J. Žemaitis buvo vieningai išrinktas LLKS Tarybos prezidiumo pirmininku, jam suteiktas laisvės kovotojo – partizano generolo laipsnis. Vadovaujant J. Žemaičiui buvo parengti pagrindiniai LLKS programiniai dokumentai, numatyta veiklos strategija. Stigo organizuotumo ir spaudos, todėl J. Žemaitis nutarė apkelti visas Lietuvos partizanų sritis ir apygardas. Taip jis norėjo sustiprinti kovotojų dvasią ir surinkti reikalingą informaciją. Provokacijos ir išdavystės plito visoje Lietuvoje, tad 1950 m. J. Žemaitis nutarė LLKS Tarybos prezidiumą išskaidyti į tris sekcijas ir šitaip apsaugoti jį nuo visiško sunaikinimo.

Dėl nuolatinio gyvenimo sekinančiomis sąlygomis, didelės įtampos ir atsakomybės J. Žemaičio sveikata ėmė silpnėti. 1951 m. gruodžio mėnesį jis sunkiai susirgo. 1952 m. sausio 30 d. pasirašė aktą: „Šiandien dėl ligos nustojau vykdyti pareigas“. Slaugomas Marijonos Žiliūtės slėpėsi Jurbarko rajone, Šimkaičių miško bunkeryje. 1953 m. pasitaisius sveikatai, vėl ėmė eiti buvusias pareigas, nutarė atkurti ryšius su užsieniu.

1953 m. gegužės 30 d. bunkeris, kuriame slapstėsi J. Žemaitis, buvo išduotas. Per vėdinimo angą įmetus migdomųjų dujų granatą mėginta išvengti taip ilgai ieškoto „po grindžio prezidento“ savižudybės. Po sėkmingos operacijos J. Žemaitis buvo suimtas. Birželio 23 d. gavus specialų įsakymą iš Maskvos, J. Žemaitis buvo nugabentas į Maskvą pas Lavrentijų Beriją ir ten tardomas. Jam atsisakius padėti MVD organams, 1954 m. birželio 1 d. prasidėjo teismas, kuriame J. Žemaitis buvo nuteistas – paskirta mirties bausmė ir konfiskuotas turtas. Nuosprendis įvykdytas 1954 m. lapkričio 26 d. Maskvos Butyrkų kalėjime.

Beveik po 50 metų užmirštas J. Žemaitis grįžo į Lietuvos istoriją ir visuomenės sąmonę. 1995 m. apie jį buvo sukurtas dokumentinis filmas „Ketvirtasis Prezidentas“. 1997 m. vasario 14 d. J. Žemaitis apdovanotas Vyčio kryžiaus 1-ojo laipsnio ordinu (po mirties), tą pačių metų gruodžio 22 d. jam pripažintas Kario savanorio statusas, o 1998 m. sausio 28 d. suteiktas dimisijos brigados generolo laipsnis.

Rūta Trimonienė

Parengta pagal:

N. Gaškaitė, *Pasipriešinimo istorija. 1944–1953 metai*, V., 1997.

N. Gaškaitė-Žemaitienė, *Žuvusiųjų prezidentas*, V., 1998.

Lietuvos naikinimas ir tautos kova (1940–1998), sud. I. Ignatavičius, V., 1999.

G. Griškevičius, „Generolo Jono Žemaičio garbei miesto centre pastatytas granitinis monumentas“, *Palangos naujienos*, 2004, lapkričio 10, Nr. 88.

P. Šilinis, „Skvere ties bažnyčia – paminklas J. Žemaičiui“, *Palangos naujienos*, 2004, lapkričio 10–12, Nr. 89.

A. Ziabkus, „Partizanų vadą primins akmeninė piramidė“, *Lietuvos rytas*, 2004, lapkričio 29, Nr. 277.

2005 m. atmintinos datos

Vasaris

Prieš 60 metų, 1945 m. vasario 7 d. Trakų r. Onušio vlsč. įvyko Miguičionių kautynės, po kurių NKVD sudegino 15 Miguičionių k. sodybų ir nužudė 11 taikių kaimo gyventojų.

Prieš 55 metus, 1950 m. vasario 9 d. Vilkaviškio aps. Gižų vlsč. Vižaidų k. išduoti MGB agento žuvo Tauro apygardos Vytauto rinktinės vadas, vienas pirmųjų partizanų vadų ir apygardos kūrėjų **Vytautas Gavėnas-Vampyras**, vado adjutantas **Stasys Ališauskas-Kalinys** ir rinktinės žvalgybos skyriaus viršininkas **Albinas Švedas-Radastas**.

Prieš 85 metus, 1920 m. vasario 20 d. Šakių aps. Lukšių mstl. gimė Tauro apygardos vadas **Aleksandras Grybinas-Faustas**.

Prieš 60 metų, 1945 m. vasario 28 d. Merkinės vlsč. įvyko Panaros kautynės.

Kovas

Prieš 60 metų, 1945 m. kovo 12 d. Labanoro girioje įvyko Kiauneliškio kautynės.

Prieš 40 metų, 1965 m. kovo 17 d. žuvo paskutinis Aukštaitijos partizanas **Antanas Kraujelis-Siaubūnas**.

Prieš 60 metų, 1945 m. kovo 27 d. Panevėžio aps. įvyko Eimuliškių-Ažagų kautynės (žuvo apie 70 partizanų ir 400 Vetrovo divizijos kareivių).

Balandis

Prieš 55 metus, 1950 m. balandžio 12 d. Utenos aps. Leliūnų vlsč. Balteniškių k. išduotas žuvo Rytų Lietuvos srities Visuomeninio skyriaus viršininkas, „Aukštaičių kovos“ laikraščio redaktorius **Bronius Kazickas-Saulius, Krivaitis, Vakaris**.

Prieš 60 metų, 1945 m. balandžio 17 d. Anykščių r. Svėdasų vlsč. Vilkabrukių k. įvyko kautynės, kurių metu žuvo 12 partizanų.

Gegužė

Prieš 60 metų, 1945 m. gegužės 16 d. Simno vlsč. įvyko Kalniškės mūšis.

Trečiasis gegužės sekmadienis – Partizanų diena.

Birželis

Prieš 65 metus, 1940 m. birželio 15 d. Sovietų Sąjunga okupavo Lietuvą. Okupacijos ir genocido diena.

Prieš 64 metus, 1941 m. birželio 14 d. prasidėjo masinis Lietuvos gyventojų trėmimas. Gedulo ir vilties diena.

Prieš 60 metų, 1945 m. birželio 14 d. Alytaus aps. Daugų vlsč. įvyko Varčios kautynės.

Prieš 55 metus, 1950 m. birželio 19 d. kautynėse prie Buveinių ežero žuvo 11 partizanų.

Prieš 55 metus, 1950 m. birželio 22 d. Vilkaviškio aps. Pilviškių vlsč. Žiūrų-Gudelių k. išduotas žuvo Tauro apygardos Vytauto rinktinės vadas **Algimantas Matusevičius-Neptūnas** ir trys kovotojai.

Prieš 55 metus, 1950 m. birželio 24 d. Žaliamiškyje, prie Leipalingio ir Merkinės vlsč. ribos MGB agento išduotas žuvo Dainavos apygardos vadas **Lionginas Baliukevičius-Dzūkas**.

Liepa

Prieš 55 metus, 1950 m. liepos 5 d. Panevėžio aps. Vadoklių vlsč. Kačmiškio miške išduoti žuvo Vyčio apygardos vadas **Alfonsas Smetona-Žygaudas**, apygardos ūkio skyriaus viršininkas **Alfonsas Gritėnas-Skalikas** ir apygardos štabo sekretorė **Bronė Tarutytė-Berniukas**.

Prieš 60 metų, 1945 m. liepos 19 d. Kelmės vlsč. įvyko Virtukų kautynės.

Prieš 60 metų, 1945 m. liepos 19 d. Marijampolės aps. Skardupių klebonijoje įkur-

tas Tauro apygardos štabas. Oficiali Tauro apygardos įkūrimo data – 1945 m. rugpjūčio 15 d.

Prieš 55 metus, 1950 m. liepos 22 d. Ariogalos r. Daugėliškių miške (netoli Bersėno sodybos) LLKS štabo būstinėje išduotas žuvo LLKS vyriausiosios vadovybės narys **Leonas Grigonis-Užpalis** ir keturi partizanai.

Rugpjūtis

Prieš 85 metus, 1920 m. rugpjūčio 1 d. Kauno aps. Čekiškės vlsč. Vencloviškių k. gimė **Viktoras Vitkauskas-Saidokas, Karijotas** – Tauro apygardos vadas.

Prieš 60 metų, 1945 m. rugpjūčio 5–9 d. Marijampolės aps. Gudelių vlsč. įvyko Palių mūšis.

Prieš 60 metų, 1945m. rugpjūčio mėn. įkurta 4-oji LLA Vytauto apygarda.

Rugsėjis

Prieš 55 metus, 1950 m. rugsėjo 27 d. Kazlų Rūdos r. Ardžijauskų k. žuvo Tauro apygardos Žalgirio rinktinės vadas lt. **Feliksas Žindžius-Tigras**.

Spalis

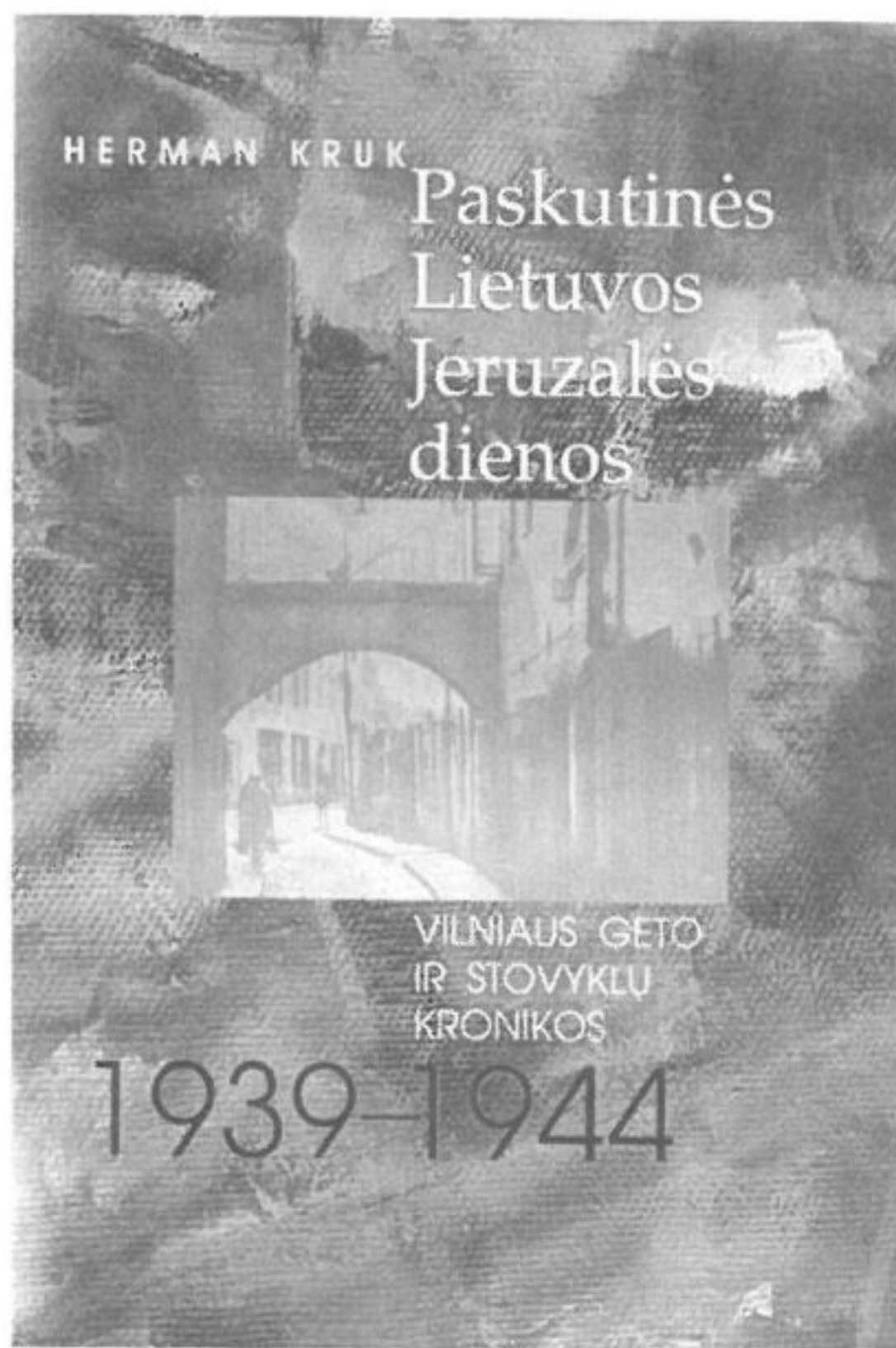
Prieš 55 metus, 1950 m. spalio 3 d. Tauragės aps. Žygaičių miškuose parašiuotais nusileido iš Vakarų valstybių atskraidinti **Juozas Lukša-Skrajūnas, Benediktas Trumpys-Rytis ir Klemensas Širvys-Sakalas**.

Gruodis

Prieš 60 metų, 1945 m. gruodžio 1 d. Utenos aps. Biliakiemio k. žuvo l. e. Vytauto apygardos vado pareigas **Vladas Mikulėnas-Lubinas**.

*Virginija Rudienė
Dalius Žygelis*

Herman Kruk, *Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos: Vilniaus geto ir stovyklų kronikos, 1939–1944*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras. 2004, LII, 760 p.

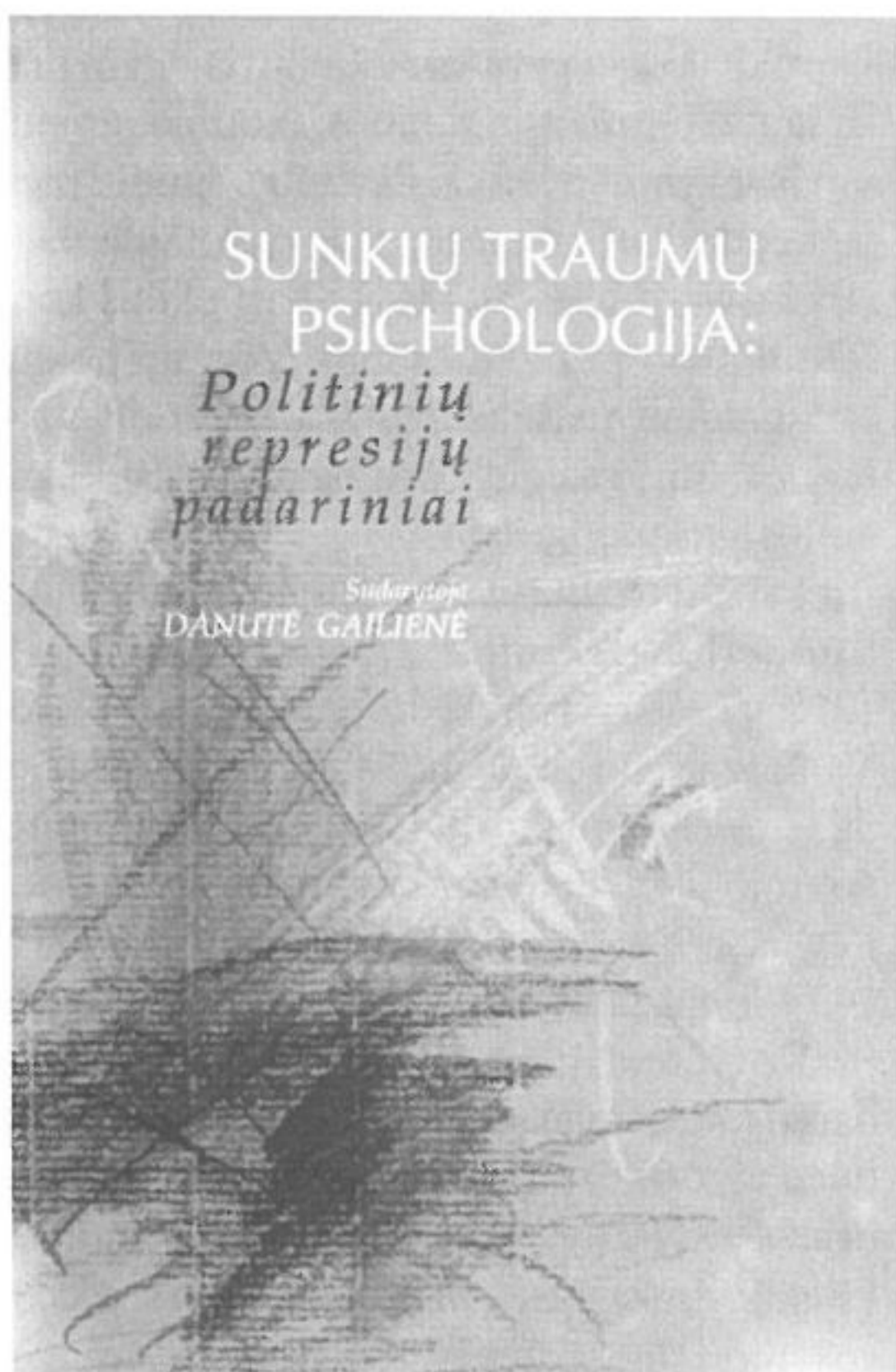


Hermanas Krukas aprašo visuomeninius ir asmeninius įvykius, kurie prasideda 1939 m. rugsėjo mėnesį, kai jis bėgo nuo Varšuvą užpuolusių vokiečių ir tapo pabėgėliu Vilniuje, „Lietuvos Jeruzalėje“. Jo dienoraščiuose pasakojama apie dvejus tragiškus Vilniaus geto metus ir vėlesnius metus Estijos mirties stovyklose. Šioje unikalioje kronikoje pateikti visi surasti H. Kruko dienoraščių puslapiai ir liudytojų pasakojimai apie Vilniaus žydų bendruomenės sunaikinimą bei jų pastangas palaikyti ideologinį, socialinį ir kultūrinį gyvenimą net

tada, kai jų pasaulis buvo naikinamas. Dienoraščiuose užfiksuota geto ir stovyklos kasdienio gyvenimo tikrovė, gandai apie vykstantį už geto sienų pasaulinį karą, reakcija į nesibaigiančius persekiojimus ir pasakojimai apie atvejus, kai lietuviai valstiečiai mėgino gelbėti žydus nuo mirties. Skaitydamas H. Kruko penkerius metus kasdien rašytą pasakojimą apie holokaustą, skaitytojas pradeda geriau suprasti nacių ketinimus, pajusti prarajos siaubą ir žavėtis mirčiai pasmerktų žmonių drąsa bei ištverme. Paskutinį įrašą savo dienoraštyje H. Krukas padarė 1944 m. rugsėjo 17-ąją, dieną prieš Raudonosios armijos išvadavimą. Šešių liudytojų akivaizdoje savo paskutiniuosius dienoraščius jis paslėpė Lagedžio stovykloje. Kitą dieną H. Krukas ir dauguma žydų iš Kloogos ir Lagedžio stovyklų buvo sušaudyti, jų kūnai sudeginti. Vienas iš šešių, Nisanas Anolikas, sugebėjo pasislėpti ir išsigelbėti. Jis sugrįžo į stovyklą, atkasė dienoraščius ir atvežė juos į Vilniaus naująjį Žydų muziejų, kurį įkūrė A. Suckeveris ir Š. Kačerginskis ir kuriame buvo kiti H. Kruko rankraščiai. 1947 m. sovietų valdžia uždarė muziejų, o visus popierius išsivežė NKVD, greičiausiai perdirbimui į popieriaus fabriką. Tačiau vienas doras lietuvis išgelbėjo labai daug konfiskuotų žydų knygų bei rankraščių. Jie pasirodė tik po pusės amžiaus, tarp jų ir šimtai H. Kruko rašytų puslapių.

XXI amžiaus skaitytojai iš H. Kruko užrašų galėtų pasisemti įkvėpimo ir pasimokyti, kaip grumtis su nelaime bet kada ir bet kur. Iš kiekvieno H. Kruko pasakojimo puslapio trykšta jo troškimas pilnatviškai išgyventi kiekvieną gyvenimo minutę, jo pasiryžimas neatsisakyti doros ir teisingumo principų, jo užuojauta paprastiems žmonėms, siekiantiems išlikti brutalios ir kasdienės tragedijos akivaizdoje, ir, žinoma, jo gebėjimas išlaikyti ironijos ir humoro jausmą.

Sunkių traumų psichologija: politinių represijų padariniai [sudarė Danutė Gailienė], Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2004, 272 p.



Politinės represijos priskiriamos prie pačių sunkiausių traumų, nes jos dažniausiai būna itin žiaurios ir ilgai trunkančios. Dvidešimto amžiaus Europos istorija su jos dviem totalitariniais režimais kupina daugybės represijų, persekiojimų ir žmonių kančių.

Po Antrojo pasaulinio karo Vakarų šalyse imta intensyviai tirti nacizmo represijų ilgalaikes psichologines ir psichopatologines pasekmes aukoms. Pradžioje šių tyrimų iniciatoriai turėjo įveikti tradicinės psichiatrijos ir psichoanalizės postulatų, jog traumuojančios išgyvenimai neturi lemiamo poveikio juos patyrusiųjų psichinei sveikatai. Vyravo įsitikinimas, jog normaliems žmonėms traumų pasekmės negali būti ilgalaikės, nes laikas gydo, ir žmonės gana greitai gali vėl at-

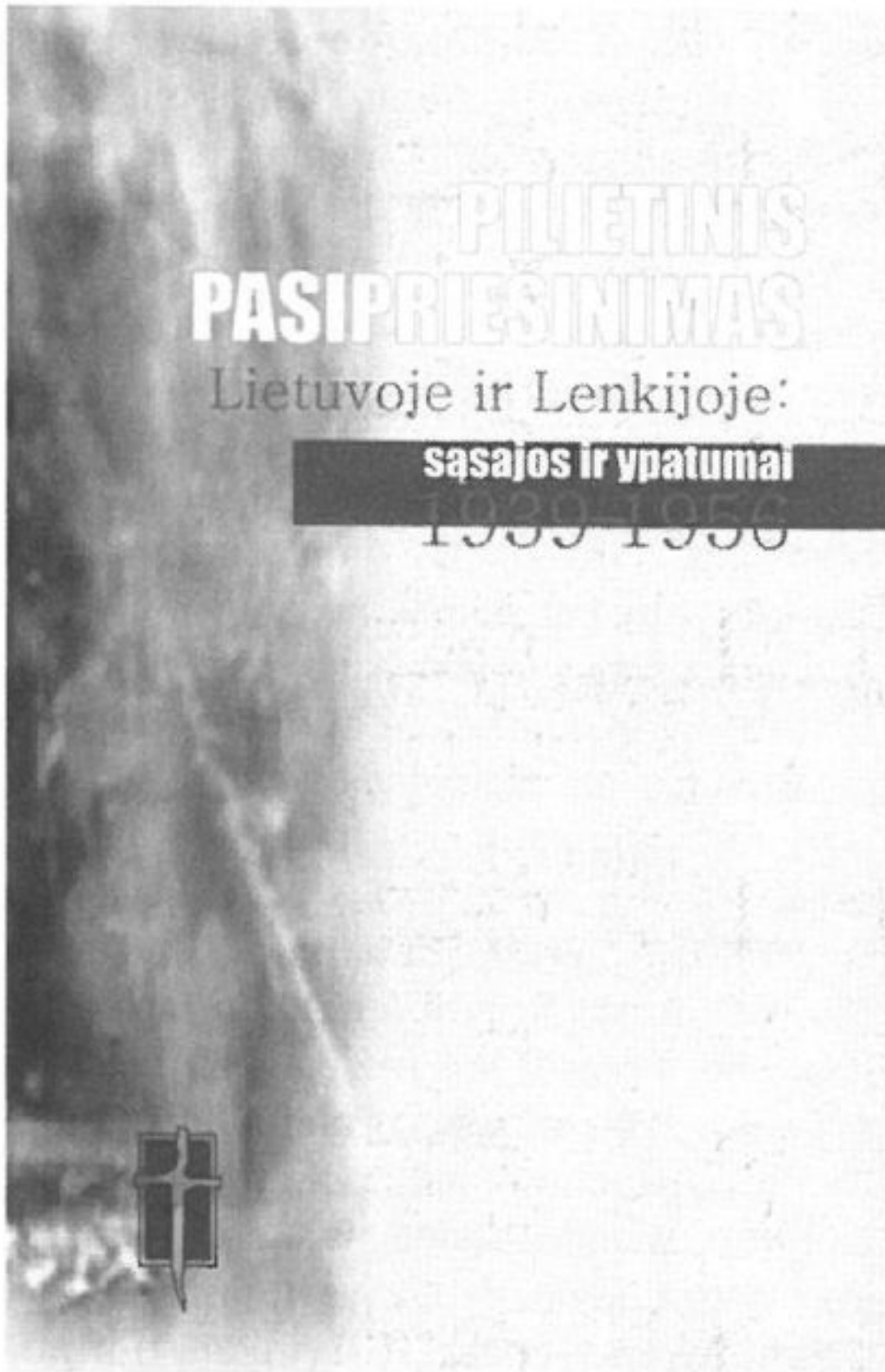
gauti dvasinę pusiausvyrą. Jei kuriems tai nepavyksta, tai ne dėl traumuojančių išgyvenimų, o dėl asmenybės savybių – dėl to, kad ir iki traumos tokie asmenys turėjo neurotinių sutrikimų.

Tačiau dešimtmečius trukę tyrimai parodė, jog karo ir politinių represijų traumas sukelia sunkius ilgalaikius somatinius, psichologinius ir psichopatologinius padarinius. Šie padariniai mažai siejasi su asmenybės predispozicija – net buvusiems visai sveikiems žmonėms sukrečiantys išgyvenimai sukėlė daug psichinės sveikatos sutrikimų: baimingumą, nervingumą, depresiją, pasikartojančius košmarus, padidėjusį dirglumą ir agresyvumą, darbingumo sumažėjimą ir pan. Kai kurie nukentėjusieji juos jaučia net visą gyvenimą. Taip pat paaiškėjo, kad daug baisesiau už vadinamąsias „natūralias“ traumas (gamtinės ir technologinės katastrofos) veikia kitų žmonių sukeltos traumos (smurtas, persekiojimai, represijos).

Politinių represijų padarinius tirti sunku, nes beveik visada tyrimai galimi tik įvykus politiniams pokyčiams ir žlugus represiniam režimui (tiesa, kartais tyrimai atliekami politinių pabėgėlių reabilitacijos centruose). Kol traumavimas nesibaigia, neįmanomas ir joks trauminės patirties įvertinimas. Be to, traumų tyrimo sėkmė labai priklauso ir nuo politinio, visuomeninio jų pripažinimo. Kol visuomenė nepripažįsta aukų kančių, jos nesusilaukia jokios pagalbos, neskatinami ir jokie jų trauminio patyrimo tyrimai.

Šioje knygoje, kuri yra pirmoji Lietuvoje sunkių traumų mokslinių tyrimų monografija, pateikiami politinių represijų padarinių tyrimai įvairiose šalyse ir kultūrose. Tirtos nacizmo ir komunizmo represijų pasekmės Europoje, taip pat kolonijinio genocido ilgalaikiai padariniai Arktyje ir Australijoje. Norvegijos, Vokietijos, Šveicarijos, Kanados ir Lietuvos autoriai specialiai šiai knygai parašytuose straipsniuose nagrinėja sunkias traumas, kurios skyrėsi savo trukme ir traumos pripažinimo laipsniu, padarinių įvertinimo ir žalos kompensavimo aukoms pobūdžiu.

Pilietinis pasipriešinimas Lietuvoje ir Lenkijoje: sąsajos ir ypatumai 1939–1956, [ats. redaktorius Arvydas Anušauskas], Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2004, 400 p.



Lietuvių ir lenkų istoriniai ryšiai patyrė daug išbandymų. Bendrą kovą dėl laisvės XIX a. sukilimuose pakeitė tarpusavio nesutarimai. Ypač įtempti tautų santykiai buvo 1919–1939 m. XX a. devintojo–dešimtojo dešimtmečių sandūroje vėl atgavusios laisvę tautos atsisakė tarpusavio pretenzijų ir 1994 m. sudarė draugiškų santykių ir kaimyninio bendradarbiavimo sutartį. Iš to kyla atsakomybė ir abiejų šalių istorikams: ar mėginsime ieškoti bendrų ir mus jungiančių sąsajų, tarpusavio supratimo ir sutarimo, ar vėl aiškinsimės istorines skriaudas.

Antrojo pasaulinio karo metais abipusis tautų nepasitikėjimas dar sustiprėjo. Skirtinai vertintos galimybės laimėti išskyrė lenkus

ir lietuvius į dvi priešiškas stovyklas. Didžiausiu pavojumi savo nepriklausomos valstybės gyvavimui lietuviai laikė Sovietų Sąjungą, o lenkai – Vokietiją. Šios totalitarinės valstybės buvo nutraukusios lietuvių ir lenkų valstybių nepriklausomą gyvavimą. Lietuviai, kaip maža tauta, pirmiausia rūpinosi tautinio tapatumo išlaikymu, o lenkai lietuvių administraciją, bendradarbiaujančią su nacių okupantais, laikė savo priešu. Dėl to ne kartą kilus konfliktui buvo pralieta kraujo. Visa tai abiejų tautų atmintyje išliko kaip svarbi istorinės sąmonės, kurią slegia kitos pusės veiksmų sukeltos skriaudos, dalis.

LGGRTC kartu su Tautos atminties institutu (lenk. *Institut Pamięci Narodowej*, IPN) (Lenkija) 2002 m. rugsėjo 12–13 d. Varšuvoje surengė mokslinę konferenciją „Pasipriešinimas totalitarinėms sistemoms Antrojo pasaulinio karo metu Vilniaus regione“ iš ciklo „Lenkų ir lietuvių santykiai 1939–1989 metais“.

Konferencija pasiekė iškeltą tikslą – joje daryti pranešimai padėjo suprasti lenkų ir lietuvių veiksmų Antrojo pasaulinio karo metais priežastis. Pranešėjai nagrinėjo Pogrindinės Lenkijos valstybės Vilniuje struktūrą, Lietuvos nepriklausomybės praradimą ir lietuvių pilietinę iniciatyvą kuriant laikinąją vyriausybę, taip pat buvo padarytas labai kontroversiškas pranešimas, iškkeliantis lenkų ir lietuvių kolaboravimo su okupantais problemą.

2003 m. lapkričio 6–7 d. LGGRTC ir Tautos atminties institutas surengė antrąją tarptautinę konferenciją iš ciklo „Lenkų ir lietuvių santykiai 1939–1989 metais“ – „Pilietinis pasipriešinimas ir saugumo struktūros okupacinio ir komunistinio režimų metais Lietuvoje ir Lenkijoje (1944–1956)“.

Šiame leidinyje pateikiami 2002–2003 m. LGGRTC ir Tautos atminties instituto surengtų konferencijų pranešimai liudija pastangas suartinti abiejų šalių mokslininkų pozicijas gvildenant sudėtingus lietuvių ir lenkų tarpusavio ryšius ir sutarti nevengiant opių problemų.

M Ū S Ų A U T O R I A I

VALENTINAS BRANDIŠAUSKAS

humanitarinių mokslų daktaras,

LGGRTC programų koordinatorius

ARŪNAS BUBNYS

humanitarinių mokslų daktaras,

Lietuvos istorijos instituto mokslo darbuotojas

IRINA ČERNECKAITĖ

Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto bakalaure

MARGARITA MATULYTĖ

Lietuvos dailės muziejaus darbuotoja

ANDRIUS SKORUPSKAS

Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto bakalauras

HEKTORAS VITKUS

Klaipėdos universiteto doktorantas

Žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ autorių dėmesiui

Tekstas turi atitikti moksliniam straipsniui keliamus reikalavimus: nurodomas tyrimų tikslas, objektas, metodas, pateikiamos išvados ir trumpa santrauka lietuvių kalba vertimui į anglų kalbą; įvadinėje dalyje turi būti istoriografijos apžvalga.

Straipsnio tekstas turi būti Word 95 formato, raidžių dydis – 12, tarpai tarp eilučių – 1,5, atstumai iš kraštų – po 2 cm.

Straipsnių apimtis neturėtų būti didesnė negu 1,0–1,5 autorinio lanko.

Žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ redakcijos adresas:

Didžioji g. 17/1,
LT-01128 Vilnius
Lietuva

Adresas internete: www.genocid.lt

Elektroninio pašto adresas: arvydas@genocid.lt

Faksas: (370-5) 2791 033

Telefonai: (370-5) 2791 036, (370-5) 2791 038

Ketvirtame viršelio puslapyje –
Atminimo ženklo buvusioje Antano Kraujelio
gimtojoje sodyboje Kaniūkų kaime atidengimas 2003 m.

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA
LGGRTC leidinys
2005, 1(17)

Viršelio dailininkas *Alfonsas Žvilius*
Redaktorės *Rima Dulkanienė, Rūta Krasnovaitė*
Maketuotoja *Nijolė Juozapaitienė*

SL 2015. 2005 03 31. 11 sp. l. Užs. Nr. 560
Išleido Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, LT-01128 Vilnius
www.genocid.lt

Spausdino UAB „Standartų spaustuvė“, Dariaus ir Girėno g. 39, LT-02189 Vilnius

Kaina sutartinė

ŠIAME LEIDINYJE:

Janina Šyvokienė

ANTANAS KRAUJELIS –
PASKUTINIS AUKŠTAITIJOS
PARTIZANAS

Margarita Matulytė

LIETUVIŲ
FOTOGRAFIJOS
MENO RAIŠKA
KULTŪROS
SOVIETIZAVIMO
KONTEKSTE
(1958–1970 M.)

Irina Černeckaitė

SOVIETINĖ KINO
DOKUMENTIKA
LIETUVOJE: ISTORINIAI
IR IDEOLOGINIAI
KONTEKSTAI
(1963–1988 M.)

Hektoras Vitkus

ISTORINĖ ATMINTIS
IR HOLOKAUSTAS:
PROBLEMOS
SAMPRATA

Andrius Skorupskas

SOVIETINĖS
IDEOGINĖS
CENZŪROS RAIDAI
LIETUVOJE
(1964–1989 M.)

